

Ut Christus ecclesiam suam... redigat in
concordiam piam et perpetuam

Egyháztörténeti Szemle

Egyháztörténeti Szemle / Church History Review

Tusor Péter: „Pour les intérêts d’
un si grand Roi?” Lippay György
esztergomi érsek és a „Wesselényi-
összeesküvés”

Borbély Zoltán: A kegyúri jog és a
térítő földesúri ellenreformáció
lehetőségei. Felekezeti alapú
konfliktusok Varannón és Ungváron a
17. században

Balogh Judit: Béldi Pálné Bikali Vitéz
Zsuzsanna, a 17. század második
felének kalandos életű református
erdélyi nemesasszonya

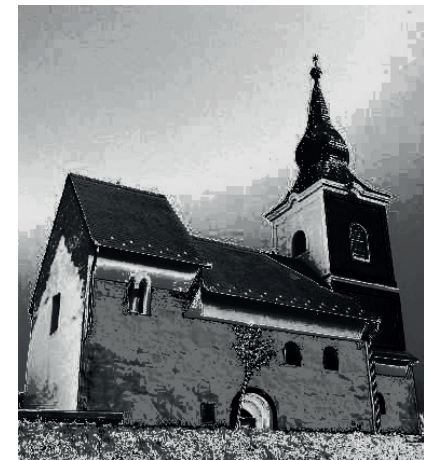
Dienes Dénes: „az igaz hitre vezérlő
Szent lelkit adja neked írette.”
Kísérlet a kisvárdai viszonyok
árnyalására

Kiss Lajos: Özveggy Mágócsy Gáspárné
ügye a leleszi konvent előtt

Gulyás Kristóf: A Moson vármegyei
katolikus expanzió sajátosságai és
hatásai (1659–1713)

Benková, Eva: Ehrenpreis András
(1589–1662) – az anabaptisták
püspöke és az anabaptisták kutatása a
szlovák történetírásban

Csiba Balázs: A sülyi Szent Anna-
kápolna alapítása (1521)

huszonkettedik
évfolyam
negyedik szám

ANNO DOMINI
MMXXI

Egyháztörténeti Szemle / Church History Review

2021. XXII. évf. 4. szám

Felelős kiadó: Dienes Dénes

Felelős szerkesztő: Balogh Judit

Szerkesztők: Balogh Judit, Dienes Dénes, Fazekas Csaba

A szerkesztőség címe: 3950 Sárospatak, Rákóczi u. 1.; Tel./fax: (47) 311-057.

E-mail: reftud@iif.hu

További információ és kéziratok leadása: mail@egyhaztortenetiszemle.hu

A folyóirat kiadója: Sárospataki Református Kollégium Tudományos

Gyűjteményei, 3950 Sárospatak, Rákóczi u. 1.

Felelős vezető: Dienes Dénes

Tördelés és technikai munkálatok, honlap: Varga István

Varga Webkiadó: <https://vawe.hu>

Nyomdai munka: Maxima Cs-A Kft. Nyomdaüzeme, Miskolc.

Felelős vezető: Kunderáth Csilla

A címlaptervet James D. Doepp készítette, a címlapot a zánkai református templom képének felhasználásával Varga István szerkesztette. Jelmondat: „Hogy Krisztus az Ő egyházát juttassa megszentelt és örök egyetértésre.”

(Philip Melancton)

Weboldal: <https://egyhaztortenetiszemle.hu>

Repertórium: <https://egyhaztortenetiszemle.hu/ojs>

ISSN 1585-7476 (Nyomtatott)

ISSN 1587-026X (Online)

Egyháztörténeti Szemle

Kiadványinformációk – Szerzőink figyelmébe

Első évfolyam: 2000.

Megjelenés: Évente 4 füzetben, 250 példányban, valamint a 2021/4. számtól online a <https://egyhaztortenetiszemle.hu/ojs> címen.

Megrendelhető: A szerkesztőség címen. A megrendelés évenkénti megújítása nem szükséges, az esetleges címváltozást kérjük közölni.

Publikációs kör: Egyháztörténet, vallástörténet, egyházi intézmények, személyek története, a vallásosság, az állam-egyház viszony magyar és egyetemes történeti kérdései különböző korokban.

Rovatok: tanulmányok, közlemények, dokumentumok, a „katedráról”, kalászatok, recenziók, beszámolók, vita.

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványokat a szerkesztőség címen várjuk. (Ismertetési kötelezettség vállalása nélkül.)

Kéziratok leadása: A kéziratokat számítógépen elkészítve, a <https://egyhaztortenetiszemle.hu/ojs> honlapon történt regisztráció után feltöltve kérjük leadni. Lábjegyzeteléshez használhatják a szövegszerkesztő program automatikus hivatkozás-készítőjét. Az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek előfordulásainak kivételével – arab számmal adják meg. Külön bibliográfiát ne készítsenek, a forrásanyagra és irodalomra történő hivatkozásokat folyamatosan, a lábjegyzetekben helyezték el. A szakirodalmi hivatkozásoknál kérjük megadni a szerző nevét, a mű címét, kötetszámát, megjelenés helyét, évét, esetleges sorozat címét, számát. Valamely folyóiratban megjelent munka esetén a szerző neve és a cím mellett: folyóirat címe, éve, lapszáma, oldalszám tól-ig; tanulmánykötetben megjelent írás esetén: szerkesztő neve, kötet cím, megjelenés helye, éve, tól-ig oldalszámmal. Hivatkozások esetén a szöveget (kurzíválással stb.), tanulmányok esetén az 1-1,5 íves (kb. 40-50.000 „n”) terjedelmet tekintjük optimálisnak. Képek megjelentetése a nyomtatott kiadásban csak fekete-fehérben lehetséges, az online formában ilyen megkötés nincs.

XXII. évf.

4. szám

A.D. MMXXI

Tartalom / Content

Tanulmányok / Studies

- „Pour les intérêts d’ un si grand Roi?” Lippay György
esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés”
„Pour les intérêts d’ un si grand Roi?” Archbishop György
Lippay and the „Wesselényi Conspiracy”
Tusor Péter 7
- A kegyúri jog és a térítő földesúri ellenreformáció
lehetőségei. Felekezeti alapú konfliktusok Varannón és
Ungváron a 17. században
The „Ius patronatus” and the realization of the proselytizer
landlord counter-reformation. Denominational conflict in
Varannó and Ungvár in the 17th century
Borbély Zoltán 43
- Béldi Pálné Bikali Vitéz Zsuzsanna, a 17. század második
felének kalandos életű református erdélyi nemesasszonya
Béldi Pálné Bikali Vitéz Zsuzsanna, the adventurous
Reformed noblewoman of Transylvania in the second half of
the 17th century
Balogh Judit 67

Közlemények / Announcements

- „az igaz hitre vezérlő Szent lelkit adja neked írette.” Kísérlet
a kisvárdai viszonyok árnyalására
„gives you the Holy Spirit of Him, leading to the true
belief” An attempt to nouance the process of reformation in
Kisvárdá
Dienes Dénes 81
- Özvegy Mágócsy Gáspárné ügye a leleszi konvent előtt
Widow of Gáspár Mágócsy’s case at the Convention of
Lelesz
Kiss Lajos 91
- A Moson vármegyei katolikus expanzió sajátosságai és
hatásai (1659–1713)
Characteristics of the Catholic expansion in Moson County
and its impacts (1659–1713)
Gulyás Kristóf..... 105
- Ehrenpreis András (1589–1662) – az anabaptisták püspöke
és az anabaptisták kutatása a szlovák történetírásban
András Ehrenpreis (1589–1662) - Bishop of the Anabaptists
and the research of the Anabaptists in Slovak historiography
Benková, Eva 129
- A sülyi Szent Anna-kápolna alapítása (1521)
Foundation of the Saint Anne Chapel in Süly (1521)
Csiba Balázs 145

Recenziók / Reviews

- Gloria – Credo – Ratio – Utilitas. Takács Gábor: „...sem
gloria, sem credo...” Egyházmodernizáció és felvilágosodás.
Egyházreformeri célkitűzések a felvilágosodás korában.
META Könyvek. Pécs, 2021. 198. o.
(ism: Gözsy Zoltán) 161
- Kálmán Peregrin: Mindszenty, Tomek, Barankovics –
Arcvonások és fordulópontok a keleti politika világában.
Budapest, Szent István Társulat, 2020, 195. o.
(ism.: Csejoszki Mihály Kálmán) 168

Katreničová Anabela: Ján Jambor z Rožňavy O strážení piatich zmyslov (Rozsnyai Jámber János Öt érzékünk megóvásáról), Univerzita P. J. Šafárika, Košice (Kassa), 2019, 196 o.

(ism.: Šimon František) 171

A földre épített vaspálya. Balogh Margit: Az Apát úr – Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei, Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2019., 608. o.

(ism.: Dudás Róbert Gyula) 175

E számunk szerzői / The authors of this issue 180

— TANULMÁNYOK / STUDYES —

„POUR LES INTÉRÊTS D’ UN SI GRAND ROI?”
LIPPAY GYÖRGY ESZTERGOMI ÉRSEK ÉS A
„WESSELÉNYI-ÖSSZEESKÜVÉS”

„POUR LES INTÉRÊTS D’ UN SI GRAND ROI?”
ARCHBISHOP GYÖRGY LIPPAY AND THE
„WESSELÉNYI CONSPIRACY”

Tusor Péter

tudományos tanácsadó, kutatócsoport-vezető, ELKH Moravcsik
Gyula Intézet; MTA-PPKE Fraknói Kutatócsoport.
tusor@btk.ppke.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A lap fő célja Lippay György esztergomi érsek (1642–1666) szerepének elemzése volt az úgynevezett „Wesselényi-összeesküvésben” (1664–1671) a megjelent francia diplomáciai források alapján; pontosabban az 1664 őszen, a vasvári béke után felerősödő feudális mozgalomban betöltött szerepe. Lippay főleg ennek a részvételnek köszönhetően vált ismertté a történetírásban. Jacques de Grémonville, XIV. Lajos bécsi rendkívüli megbízottjának jelentéseit és parancsait alaposan elemezve számos jelentős kijelentést tesz lehetővé az események még hiányzó részletes rekonstrukciójáról.

Az új alapítású kapcsolat a francia diplomácia 1664 decemberi bécsi követével a magyar feudális vezetőknek a Rajnai Ligához fűződő viszonyával összefüggésben értelmezhető, amely az uralkodó engedélyét élvezte és 1663 óta nyomon követhető volt, a Liga tagja mint Elzász grófja. Lippay prímás elsődleges célja Grémonville-jel Decemberben ugyanaz volt, mint von Gallennel három hónappal korábban, a münsteri herceg-püspökkel, a Rajnai Liga egyik vezetőjével, aki csapataival érkezett Magyarországra és Bécsbe.

Abstract

The main purpose of the paper was to analyse the role of György Lippay, the archbishop of Esztergom (1642–1666), in the so-called “Wesselényi conspiracy” (1664–1671) based on the published French diplomatic sources; more precisely his role taken in the feudal movement intensifying in the autumn of 1664, after the Peace of Vasvár. Lippay became known in historiography mainly due to this participation. The thorough analysis of the reports and orders of Jacques de

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.1

Grémonville, the extraordinary envoy of Louis XIV in Vienna, enables many significant statements of the yet missing detailed reconstruction of the events.

The newly founded relation with the French diplomacy's envoy in Vienna in December 1664 can be interpreted in the context of the Hungarian feudal leaders' relation with the League of the Rhine, which enjoyed the permission of the monarch and was traceable since 1663. Louis XIV was also the member of the League as the count of Alsace. Primate Lippay's primary aim with Grémonville in December was the same than that of von Gallen three months prior, the prince-bishop of Munster, one of the leaders of the League of Rhine, who arrived in Hungary and in Vienna with his troops. The aim of the continuance of the campaign was to prevent the ratification of the Peace of Vasvár with the siege of Érsekújvár. The primate was planning the siege of the border fort – regarded as his own – still in February 1665. He informed the French diplomacy about his plan through his auxiliary bishop of Greek origin, Jácint Macripodari, the bishop of Csanád, who once studied in Paris as a Dominican monk. Lippay wanted to set the course for Leopold I's policy by the assistance of the French, to continue the anti-Ottoman campaign and to start to liberate Hungary, for which the military background already existed. (This was realised 20 years later.)

During the negotiations in December 1664, the secret ally with the French occurred on the part of the primate for the sake of a certain “big plan” (grand dessein). This was already not against the policy of the monarch (or rather his ministers), but explicitly against Leopold I, namely he had given the country to the Ottomans simply to “deprive the Hungarians from their freedom” and to be able to act with full power against the French. However, despite this evident conflict of interests, Primate Lippay disappeared from the reports of Grémonville after April 1665, apparently he did not keep in touch with the French and did not keep the door open to the secret ally considered in December 1664. This change of action was not due to his illness and his passivity as the research had suggested before, but he viewed the “French alliance” with due criticism based on his European political experience and his judgements. He was obviously aware of the court of Paris's absolutist tendency – that exceeded Vienna – and its attempt to gain European hegemony; moreover, with the centuries-old nature of French politics towards the Ottomans. After the death of Miklós Zrínyi, among the Hungarian feudal leaders, he (and Court Chancellor György Szelepchény, archbishop of Kalocsa) was the one who knew the European politics properly, he gained extensive experience in diplomacy and administration to come to this realisation. Similarly to Miklós Zrínyi, it was not an option for Lippay to give in the Ottomans.

There is no trace in the archives of Hungary and Vienna that the ecclesiastical orders had drafted a political program in the end. The answer can be reached through the research in the Vatican.

Kulcsszavak: Lippay György, Wesselényi összeesküvés, Rajnai Liga.

Keywords: György Lippay, Wesselényi conspiracy, League of the Rhine.

Lippay György esztergomi érsek neve annak ellenére nem nagyon ismert a magyar közvélemény előtt, hogy mentoránál és neves elődjénél, Pázmány Péternél (1616–1637) hosszabb ideig állt a formálódó trienti magyar katolicizmus élén, és volt Magyarországnak a nádor mellett vezető közjogi méltósága és politikusa. Noha a Pázmány-életmű konszolidálása és továbbvitele, például a nagyszombati egyetem jogi karának megalapítása hozzá kötődik, az összefoglaló történeti munkákban leginkább a vasvári béke időszaka és a „Wesselényi-összeesküvés” kapcsán kerül elő neve.¹

„Engemet bizony senki arra nem veszen, hogy jóvá hagyjam ezt a veszedelmes békességet, amely minket elveszít” – idézi sorait Benczédi László.² „De minél több új összeköttetéseket kötött Grémonville a magyarokkal, annál inkább visszavonult Lippay érsek. Nem bízott Zrínyi [Péter]ben s különben is betegeskedett... Noha Lippay szereplése a mozgalomban soha sem volt jelentékeny, halála mégis súlyos csapást mért a nemzeti ügyre” – írta róla Acsády Ignác 1898-ban.³ „Lippay érsek 1666-ban, Wesselényi nádor 1667. áprilisban meghalván, nem maradt többé vezető, akinek tekintélye lett volna” – olvashatjuk Szekfű Gyulától.⁴ „[Lippay] 1664 decemberében

¹ Elöljáróban fontos leszögezni, hogy a címben is szereplő, a historiográfiában gyökeret vert figyelemfelkeltő kifejezés csupán metonimikusan használható 1666. februári stubnyafürdői gyűlés előtti, illetve a nádor 1667. márciusi halálát követő rendi szervezkedésre, pontosabban az egymással ingadozó interakcióban álló, a vasvári békekötés nyomán kiterelvényesülő szervezkedések sorára.

² *Benczédi László: Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1665), Magyarország története 1526–1686 (Magyarország története tíz kötetben 3/1–2; szerk. R. Várkonyi Ágnes), Budapest 1987, 1155–1272 és 1823–1840, 1154.*

³ *Acsády Ignác: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711), Magyarország története VII (szerk. Szilágyi Sándor), Budapest 1898, 3/II: ‘A nemzeti mozgalom Wesselényi Ferenc haláláig’ <https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>.*

⁴ *Szekfű Gyula: A XVII. század (Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar Történet IV), Budapest 19437, 173.*

jelezte Grémonville-nek: a magyar sérelmek orvoslására az egyetlen lehetőségnek ő is a francia szövetséget látja, és ennek érdekében akár pártot is hajlandó lenne alakítani. Lippay Zrínyi Miklóshoz hasonlóan korának egyik legműveltebb és széles politikai horizonttal rendelkező magyarja volt, aki képes lehetett volna összefogni az elégedetlenkedőket és eredményeket elérni az udvarral szemben” – ad összefoglaló értékelést Romsics Ignác.⁵

E szemléltetésül hozott példák után, most Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc kivégzésének 350. évfordulóján igyekszünk Lippay primás szerepét közelebbről megérteni a szervezkedésben. Fő forrásunk ebben a Jacques Bretel de Grémonville (1625–1686) bécsi rendkívüli francia követ (1664–1673)⁶ diplomáciai levelezése. Kivonatait Pauler Gyula hasznosította 1876-os alapmonográfiájában.⁷ A magyar vonatkozású, rendi szervezkedéssel kapcsolatos *dépêche*-k már 1888-ban megjelentek nyomtatásban.⁸ A kiadvány több érdekesebb, például Zrínyi Miklóssal és Lippayval kapcsolatos közlését Pauler recenzióban ismertette.⁹ A primásra, illetve a francia követtel folytatott tárgyalásaira vonatkozó adatok feldolgozására és értelmezésére azonban mindeddig nem került sor.¹⁰ Az alábbiakban erre teszünk kísérletet.

⁵ Romsics Ignác: A Wesselényi-féle összeesküvés, *Korunk* 4 (2018), 2. sz., 35–45, 38.

⁶ Grémonville. Jellemzése Paulernél: I, 49–50 (lásd a következő jegyzetet).

⁷ Pauler Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671 (I–II), Budapest 1876, 50 ssk.

⁸ Balthasar Bogisich (ed.): Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia (1663–1671) (Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 19), Zagrabiae 1888.

⁹ Pauler Gyula (rec.): Bogisich: Acta coniurationem..., *Századok* 24 (1890), 347–353, különösen 348–349.

¹⁰ A különféle diplomáciai jelentések forrásértékének kiterjedt irodalma van. A velencei követjelentéseknek és Leopold von Rankénak köszönhetően a modern tudományosság kezdetétől a kora újkor kutatásának kulcsdokumentumai. A kora újkori dispacciókra és vizsgálatuk kritikai szempontjaira megfelelő eligazítást ad: Georg Lutz: Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturberichten, *QFIAB* 53 (1973) 228–275; újabban: Guido Braun: Erkenntnisspotentiale der „Nuntiaturberiche aus Deutschland” für di internationale historische Forschung, *QFIAB* 98 (2018) 11–30. Értelmezésünkben az alkalmazandó forráskritika lényege, hogy a követ rendre jól informált, és tényközlései rendszerint megbízhatónak tekinthetők. Ez létérdeke volt, hiszen a küldő állam más, alkalmi hírforrásokból is rendre tájékozódott, és így ellenőrizhette közléseit. Az események, és főleg a követ által folytatott tárgyalások interpretációja már lehet manipulatív, sőt sokszor az. E manipuláció jellege azonban rendre a ténylegesen alkalmazni kívánt politika irányvonalát

Vizsgálatunk alapvetően a vatikáni magyar történeti kutatók erőteréből indul. Egyfelől Lippay nunciaturai kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei publikálása kapcsán megírt mikrobiográfiájának „utótanulmánya”.¹¹ Másfelől „előtanulmány” a *status ecclesiasticus* szervezkedésbeli szerepének megértéséhez, mely szerepet a pápai diplomácia bevonására tett kísérlet ismeretében érdemben újra kell értékelni.¹²

1. Kapcsolatkeresés a Rajnai Szövetséggel

A magyar vezetőket a végletekig sokkolta, hogy őket és ezzel Magyarországot kihagyták a vasvári tárgyalásokból, sőt magát a békekötés tényét is hosszú hetekig titkolták előttük, nehogy a magyar és más külföldi egységek diverziót végrehajtva veszélyeztessék életbelépését. Végül csupán az 1664. szeptember 27-ei bécsi császári ratifikálást követően íródott meg az erről tudósító uralkodói *Handbillet*, melyet Lippay primás Pozsonyban két nap múltán vett kézhez, a többiek: Zrínyi Miklós, Wesselényi, Nádasdy valamivel később.¹³ Az is tény, hogy már ekkor felmerült a francia királyválasztás ötlete, ami 1665 februárjára országszerte közvégyakozás formáját öltötte.¹⁴ A különfé-

jelzik, melyet a korszakban sokkal inkább a követ maga formál, semmint a távoli központ, mely rendre csupán jóváhagyta képviselője lépéseit. Ha kivételesen nem, az már a követ visszahívását vetítette előre.

¹¹ „Catholicos ad spem erigendo”. Lósy Imre: Lippay György és Szelephény György kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei a Vatikánban (1625–1666) (CVH I/19), mikrobiográfiai tanulmányokkal közreadja *Tusor Péter*, Budapest–Róma 2021 (s.a.).

¹² Vö. alább a 111. j.

¹³ *Tusor Péter*: A primás, a bán és a bécsi udvar (1663–1664), TSz 57 (2015) 2. sz., 219–251, 233–238. – Újabb kutatásoknak köszönhetően a két nap késlekedés oka is kideríthető. Az 1664. szept. 27-ei dátummal aláírt ratifikációs császári okmányt – melyet futár hozott Bécsből – ugyanaznap cserélték ki az érsekújvári táborban IV. Mehmed szultán példányával, a magyar rendek értesítésére csupán ennek Bécsbe érkezése után került sor. Követségére: *Özgür Kolçak*: Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Portán. Diplomáciatörténeti adalékok (1665–1666), Aetas 31 (2016) 3. sz., 99–127, 119–120. A békekötés módját és kommunikációját a középpontba helyezve, összefoglalóan: *Katalin Toma*: Der Friede von Eisenburg 1664 und seine Auswirkung auf die Positionierung der ungarischen politischen Elite, Frieden un Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und di Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit (Forschungen zur Geschichte un Kultur des östliczen Europas 45), hg. von Arno Strohmeyer–Norbert Spannenberger, Stuttgart 2013, 185–195.

¹⁴ 1664 őszére kiváló áttekintést ad: *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós (Irodalomtörténeti Könyvtár 14), Budapest 19642, 786–804. Lásd alább 42–

le megbeszéléseken, úgy világiak, mint egyháziak között nyilván sok minden elhangozhatott már ekkor is, melynek az erős és ekkor még töretlen rendi önkormányzatiság kiváló terepet biztosíthatott.

Még épp fél évtizednek kell eltelnie ahhoz, hogy kiderüljön: az elősorban ítélkezési (*in iudiciis*) és közigazgatási autonómia mögött már erősen meggyengült a politikai és katonai fedezet. Egyik oka ennek Apafi Mihály Erdélye tevőleges támogatásának hiánya volt. A fejedelmeséget gúzsba kötötte a török befolyás Várad 1660. évi elfoglalásában manifesztálódó megnövekedése.¹⁵ Másik okként a centralizált nagymonarchiák 17. századi kifejlődése szolgált, mely történelmi folyamatnak a Habsburg-államkonglomerátum is részese volt. Az európai monarchiák vesztfáliai békétől egészen a francia forradalomig tartó „nagy korszaka” nem a közép-európai rendi berendezkedésű országok, mindenekelőtt Lengyelország és Magyarország, hanem például az itáliai államok eljelentéktelenedését is eredményezte.¹⁶

A még a korábbi évtizedek, Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György fejedelmek, Illésházy, Thurzó Szaniszló, Esterházy Miklós nádorok, Forgách Ferenc és Pázmány Péter érsekek politikáján palérozódott magyar rendi vezetésnek közvetlenül a vasvári béke publikálásától kimutatható egy titkos, ám legális, legfeljebb féllegális akciósorozata. A titkosság a korszakban a diplomáciai érintkezések természetes sajátja, épp annyira, ha nem még jobban, mint manapság. Az más kérdés, hogy ami 1664–1665-ben még törvényesnek és megengedettnek számított, annak iratai 1670-ben és utána már változtatás nélkül a *Verschwörungsakten* közé kerültek, elhomályosítva a későbbi történeti ítéletet is.¹⁷ Mint például a mainzi választófe-

43. j. is.

¹⁵ Vö. például *Benczédi László*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása, TSz 17 (1974) 596–630, 622–624; ugyanez átdolgozva, kiegészítve Nádasy kedvezőbb bemutatásával: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685) (Értekezések a történeti tudományok köréből 91), Budapest 1980, 9–40 és 140–149.

¹⁶ A korszak hatalmi átrendeződése a reneszánsz korához képest tehát nem magyarázható csupán a kereskedelmi útvonalak áthelyeződésével a Mediterráneumból az Atlanti-térségre, jóval összetettebb folyamatról van szó. A kora újkori Európa geopolitikai átstrukturálódására, az „új politikai közösségek” kialakulására újabban: *Daniel H. Nexon*: *The Struggle for Power in Early Modern Europe: Religious Conflict, Dynastic Empires, and International Change* (Princeton Studies in International History and Politics 116), Princeton 2009.

¹⁷ Vonatkozó kutatásai kezdetén ezt helyesen állapította meg már *R. Várkonyi Ágnes*: „a magyar politikusok félig-meddig legális önálló tárgyalásokra járnak Regensburgba, a birodalmi gyűlés s a Rajnai Szövetség vezetőihez, közvetlen kapcsolatot teremtettek János Fülöppel és Párizsban XIV. Lajos

jedelemmel, a Rajnai Szövetség vezetőjével folytatott érintkezések esetében is.¹⁸ A kétségbeesett magyar vezetők, mihelyst értesültek a vasvári esemény tényéről, egyből külföldi segítség után néztek. Lippay primás jezsuita gyóntatója útján a csapataival Magyarországon, illetve Bécsben tartózkodó Christoph Bernhard von Galen münsteri herceg-püspököt megkeresve a Rajnai Szövetséghez és a birodalmi rendekhez fordultak.¹⁹ Még hozzá korábbi érintkezéseik szerves folytatásaként. A magyar rendi vezetők kapcsolatkeresése a Rajnai Szövetséggel ugyanis 1663-tól uralkodói engedéllyel kezdődött,²⁰ amit az európai politikai helyzet alakulása magyaráz.

A franciabarát liga, Mazarin 1658-ban létrehozott mesterműve Bécset igyekezett mind távolabb tartani a Birodalom ügyeitől és egyúttal elszigetelni a Habsburgokat Spanyol-Németalföldtől. A mainzi választó János Fülöp irányított interkonfesszionális, védelmi jellegű *Reinische Allianz* avagy *Ligue du Rhin* nemcsak mintegy félszáz szuverén *Landesherr*-t tömörített, köztük Elzász uraként XIV. Lajost, hanem a hét választófejedelem közül négyet, ami nem kicsit növelte meg a francia esélyeket egy esetleges újabb császárválasztásra. Mazarin törekvései 1657/58-ban a 15 hónapos *interregnumot* követően összeült birodalmi gyűlésen azonban nem jártak sikerrel Lipót kizárására a választásból. Az 1658. július 15-én esküvel fogadott *Wahlkapitulationen XIII.* pontjába mindazonáltal már bekerült, hogy az új császár semmiféle módon nem nyújthat segítséget Spanyolországban Franciaország ellenében. A Rajnai Liga nemcsak e fontos választási kitéletet és ezzel a rajnai területek biztonságát garantálta, hanem egyúttal szabad mozgásteret adott Franciaországnak, hiszen így a Birodalom felől biztosítva volt. Bécset ugyanakkor a meghatározóan dinasztikus szempontok miatt sikeres *Kaiserwahl* ellenére nemzetközileg elszigetelte.²¹

Ez magyarázza, hogy az 1663-as török támadásnál az udvar nem csupán engedte, hanem szinte diplomáciai közvetítés gyanánt

minisztériumával”. A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a XVII. század közepén, TSz 17 (1974) 495–501, 499.

¹⁸ Lásd például alább, a 110. j.-ben idézendő forrásokat.

¹⁹ *Tusor*: A primás, a bán és a bécsi udvar, 238skk.

²⁰ Mint ahogy téli hadjáratra is a Haditanács engedélyével és közreműködésével került sor. *Pálffy Géza*: Zrínyi Miklós nagy napja. A vati hadimustra 1663. szeptember 17-én, Pápa 2013 26–27 és 54–55.

²¹ A Rajnai Szövetség avagy Rajnai Liga létrejöttére például: *Max Braubach*: Vom Westfälischen Frieden bis zum Wiener Kongress (1648–1815), *Rheinische Geschichte II* (hg. von Franz Petri–Georg Droege, Düsseldorf 1980, 219–365. Lipót választási kötelezettségeinek kikényszerítésében János Fülöp mellett mindenképpen meg kell említeni Karl Kaspar von der Leyen trieri választófejedelem (1652–1676) nevét is.

már-már igényelte is a magyar rendi vezetők segélykérő külpolitikai aktivitását a császár által vonakodva elismert Rajnai Liga irányában.²² Ez az aktivitás a vasvári békekötés hírének publikálása után a primás részéről a leginkább szembetűnő. Jezsuita gyóntatója útján a Rajnai Szövetséget, személy szerint a Bécsben időző münsteri hercegpüspököt 1664. október legelején abból a taktikai célból kereste meg, hogy rávegye őt és a még a terepen tartózkodó birodalmi hadakat egy diverzió keretében Érsekújvár gyors visszavételére.²³

Stratégiai célja az volt, hogy új erőközpontot képezve a fiatal, mindössze 24 éves I. Lipót környezetében, új irányt szabjanak politikájának.²⁴ Lippay jól ráérezett arra, hogy a vasvári békekötés meg-

²² A Szövetség és a magyar rendi vezetők kapcsolataira: R. Várkonyi Ágnes: A közvetítő. Johann Philipp von Schönborn és a török háború (1657–1664); Egyetemes játéktér – magyar politika, Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok, Budapest 2010, 202–228 és 269–310, 298skk; vö. még Perjés Géza: A szentgotthárdi csata, 1664. augusztus 1., A szentgotthárdi csata. Háború és béke Zrínyi Miklós korában, Szombathely 2015, 55–106, 57 (és skk); az érintkezésekre az udvar tudtával került sor: Tusor: A primás, a bán és a bécsi udvar, 244, 105. j. A kapcsolatok gyökerei az 1658-as császárválasztáson résztvevő magyarokra vezethetők vissza. Lásd például Széchy Mária vallo-mását: Jankovics József: A „Murányi Venus” – tanúvallomásainak tükrében, ItK 119 (2015) 399–417, 414–415 (36. j.).

²³ Tusor: A primás, a bán és a bécsi udvar, 238–246. A von Gallenhez szóló követi instrukció kiadva: Tusor Péter: Lippay primás, a vasvári béke és a német birodalmi rendek (1664. október), Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára (ed. by Tibor Klestenitz–István Zombori), Budapest 2015, 79–88, 83–87.

²⁴ A primás tulajdonképpen a jó egy hónappal korábbi haditervben gondolkodott, amikor Esztergom, illetve Érsekújvár ostroma állt a tervezetések középpontjában, és I. Lipót a harcias von Galen münsteri püspököt akarta a Montecuccoli által vezetett főserg erősítésére küldeni. Maga a nuncius De Souches generálist támogatva Érsekújvár ostromát tartotta reálisabbnak, mondván ez kevésbé veszélyezteti a Porzia által szorgalmazott béketárgyalásokat. A nuncius 1664. augusztus 28-ai jelentése: Nuntiaturberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. I–II (1657–1669) (Archiv für Österreichische Geschichte [AÖG] 103 und 106), hg. von Artur Levinson, Wien 1913–1918, 775–776 (n. 416). Végül Esztergom ostroma és a törökök csatára kényszerítése ment ki hivatalos uralkodói utasításba. Tusor: A primás, a bán és a bécsi udvar, 234–235; vö. R. Várkonyi Ágnes: Princeps [ex] leone et vulpe. Szimuláció, etika és törvényesség 1660–1711, Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai (szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó), Budapest 2010, 247–286, 276 is. A disszimuláció nyilvánvaló. A kérdés, amit I. Lipót ekkori magatartása láttán fel kell tenni, hogy személy szerint ekkor tudott-e már a béke augusztus 10-ei aláírásáról Vasváron, vagy nem? Megkockáztatjuk, hogy még nem, Porzia ezt csak később, nem sokkal

ítélése az udvarban sem volt egységes, többen elégedetlenek voltak Simon Reniger von Renningen császári rezidenssel. Úgy vélték hogy elsiette az egyezség megkötését, és kis kivárással előnyösebb feltételeket lehetett volna kialakítani a törököktől. Lépései során Esztergom érseke kényszerítette az uralkodó iránti lojalitásának hangoztatására, és a császári Titkos Tanácsban is igyekezett támogatást találni.²⁵ A Rajnai Szövetséget egyúttal – a Velence és mindinkább Párizs felé különösen aktív – Zrínyi Péter szintén megkereste bátyja halála után.²⁶ Lippay pedig levélben érdeklődött a *Serenissima* bécsi követétől, hogy vajon ők is békét kötöttek-e az oszmánokkal.²⁷

2. A primás tárgyalásai Grémonville-jel (1664. december)

Lippay primás Szekfű Gyula által elhíresített megbeszélését Grémonville francia követtel meghatározóan ebben az összefüggésben, a Rajnai Szövetség irányában, az oszmánellenes nemzetközi összefogás érdekében tett lépések részeként, folytatásaként tudjuk értelmezni. A szövetségnek a francia király Elzász grófjaként maga is tagja volt – húzzuk alá ismét. A primás Grémonville 1664. november 5-ei jelentésében tűnik fel először, mint aki a legellenségesebb a vasvári békével szemben. Az egyezség évi 50 000 *ecu* veszteséget okoz neki, és azt hangoztatja, hogy sosem fog egyetérteni vele; tekintettel elismertségére az udvar a bíborosi kalap megszerzésével igyekszik őt leszerelni – jelentette Párizsba a követ (és amit a pápai nuncius rövid időn belül megvalósulhatónak tartott). A francia diplomata meglátása szerint Zrínyi Miklóssal együtt Lippaynak vannak eszközei, hogy hasznos szolgálatot tehessen. Mindketten telve vannak gyűlölettel

a szeptember végi publikálás előtt tudathatta az uralkodóval, aki szeptember 29-ei levelében először csupán fegyverszünetről értesítette (merte értesíteni) a magyar rendi vezetőket (Tusor, i.h.). A főminiszter számítása bevált, a professzionális színlelésnek köszönhetően a hadakozási idő jelentős lecsökkenésével a magyar rendi vezetőknek nem sikerült ellenakciót szervezniük. Porzia motivációira, illetve Lipót későbbi magyarárzkodására: *uo.*, 245–246, 107–108. j.

²⁵ *Tusor*: A primás, a bán és a bécsi udvar, különösen 234–235. Lippay 1664. szeptember 29-én Rottal Jánost (kiadva CST I/1, n. 443), október 6-án Lobkowitznak írt, elsősorban érzelmeikre hatva. Az udvarbeli elégedetlenségre Giovanni Chiaromanni követjelentése Pármába a bécsi udvarból 1664. október 18. *Óváry Lipót*: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai III, Budapest 1901, 214–215, n. 1333 és 1334.

²⁶ *Benczédi*: A Wesselényi-féle, 597–598; s lásd alább, 110. j.

²⁷ Bécs, 1664. november 5. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich*: Acta coniurationem, 7–8 (n. v).

és bosszúvágygal. Új háborút szerveznek Magyarországon, melyhez pénzt akarnak szerezni – írta Grémonville.²⁸

A primás által kezdeményezett személyes találkozó részleteit, a Burg közeli kapucinus templomban tett nyilatkozatait a francia diplomata hosszasan ismerteti 1664. dec. 18-ai jelentésében.²⁹ Grémonville előjáróban méltatja a többi rendi vezetőét meghaladó ítélőképességét és tekintélyét („*le plus judicieux de tous et le plus autorisé*”).³⁰ Elmondása szerint Lippay azon a nézetben volt, hogy a császár célja a magyarok büszkeségének és szabadságának elnyomása. Úgy tudja továbbá, hogy a nagyvezérrel kötött békében titkos pontok teszik lehetővé I. Lipót számára, hogy a magyarokkal szemben a legkisebb engedetlenség láttán is felléphessen. A primás „várható bajok hosszas felpanaszolása után” azt is kifejtette bizalmasan Grémonville-nek, mint „a világ legkeresztényibb és legvallásosabb monarchája miniszterének”, hogy a császár azért kötött békét Vasváron, hogy háborút kezdhessen XIV. Lajos ellen, és hogy a törökök szándékos beengedésével az ország szívében a magyarokat még jobban uralma alá vethesse. I. Lipót pedig azzal akarja őt eltántorítani hazája érdekei védelmétől, hogy a pápának bíborra nominálja és kifizeti számára az Érsekújvár erődítéseire fordított 100 000 forintját.

Ez az a bizonyos karba font kézzel tett nyilatkozat, melyben Szekfü állítása szerint Lippay azt jelentette volna ki, hogy „a magyarok egyetlen reménye XIV. Lajosban van”, ami azonban a francia forrásszöveg nyilvánvaló félreolvasásán alapul. A lényegi mozzanat ezután következik, a primás szép diplomáciai virágnyelvbe csomagolva fejezte ki szándékát a titkos megállapodásra a francia királlyal megfelelő alkalom esetén. Kijelentette, hogy amennyiben XIV. Lajos szívesen veszi, biztosítani tudja a „szándékok megnyilatkozását” (azaz a magyarok elköteleződését), amire számíthat, amikor csak kívánja. Sőt ha a francia király megengedi, titokban küldenek is valakit, hogy megegyezhessenek e törekvés megvalósításának módzatairól (*pour convenir des moyens de son établissement*), és csupán némi segítséggel (*par quelques petites assistances*) fenn tudja tartani a „jóakaratot” (vagyis a magyarok hajlandóságát), ha majd XIV.

²⁸ Uo. – Grémonville jelentéseit jól kiegészíti Giovanni Chiaromanni, aki szintén beszámol Lippay Bécsbe érkezéről és elégedetlenségéről (bár csak évi 30 000 forint jövedelemvesztéséről tud) (nov. 29-ei jelentés), arról hogy részvételével a magyar főrendek december elejéig három értekezletet is tartottak, de a békeföltételeket még nem láthatták (dec. 6-ai jelentés), s december végén hagyták el Bécset (dec. 27-ei jelentés). *Óváry*: Oklevélmásolatok, 216–217, n. 1343. 1344. 1347.

²⁹ Kiadva: *Bogisich*, Acta coniurationem, 16–18 (n. xv).

³⁰ Bécs, 1664. dec. 18. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich*: Acta coniurationem, 17 (n. xv).

Lajos megfelelő alkalmat találna. Majd kérte a követet, hogy tudassa uralkodójával érzelmeit és „vágját, miszerint magát és nemzetét kész feláldozni egy ilyen nagy király érdekeiért”. Végül kifejtette, hogy I. Lipót oldalán csupán kevesen állnak, és egyedül Nádasdy Ferenc országbíró jelentős közülük, aki nádor akar lenni.³¹

A követ nem kevésbé diplomatikus, barokk szófordulatokkal közölte válaszában, miszerint az elhangzottakat XIV. Lajos tudomására fogja hozni, aki tekintettel lesz a primás személyére, érdemeire, a magyar nép sorsának enyhítésére. A francia követ kifejezetten igyekezett motiválni Lippayt, kilátásba helyezve, hogy királya érdemben el fogja ismerni „e jó szándékát és teendő szolgálatait”.³²

Nos, Esztergom érseke ekkor valóban túllépett a legális nemzetközi kapcsolatkeresésen, hiszen nem a császári főminiszterekkel szemben, hanem az uralkodó és annak politikája ellen épített titkos külföldi kapcsolatot. És nyilván nem a kor szokása szerint fogalmazott barokkos szóvirágokra, hanem a mögöttes tartalomra, illetve a lényegi mondanivalóra kell figyelni a párbeszéd értelmezésekor. Ahogy tette ezt Grémonville is, aki megjegyezte még jelentése végén, hogy a magyarok nagyon „mérgesek”, Lippaynak sok „barátja,” azaz

³¹ „Que si Votre Majesté avoit pour agreable qu’ il mesnageast les esprits, qu’ il ne doutoit point qu’ il ne les fit declarer en sa faveur toutes et quantes fois qu’ Elle voudroit. Que si elle permettoit, ils luy enverroient secretement pour convenir des moiens de son establisement, qu’ il ne falloit cependant, que par quelques petites assistances, maintenir cette bonne volonté dont les effects paroistroient lors que Votre Majesté en voudroit trouver la conjoncture; qu’ il me prioit de Luy faire scavoir ses sentiments, son desir de se sacrifier, luy et toute sa nation, pour les interests d’ un si grand Roy. [...] M’ayant déclaré par le detail tous les Seigneurs qui estoient bien intentionnés pour l’Empereur, qui sont en petit nombre et de peu de merite, hors le Comte Nadasti, qu’ vouloit estre Palatin. Je luy repliquay que je ne manquerois pas de rendre compte à Votre Majesté de tout ce qu’ il m’ avoit proposé...” Uo. A kulcsmondat magyar fordítása: „Ha Felséged akarja, ő megdolgozza a kedélyeket, és nem kételkedik benne, hogy azok ne nyilatkozzanak Felséged mellett mindannyiszor, ahányszor Felségednek tetszeni fog. Ha Felséged megengedi, titokban küldenek valakit, ki a módokra nézve megállapodjék, csak némi kis segély [assistances] kellene, hogy az ember táplálja azt a jóakaratot, melynek hatása mutatkozni fog, ha Felséged annak idejét látja”. Pauler, Századok, 349. Vö. Georg Wagner, Der Wiener Hof, Ludwig XIV. und die Anfänge der Magnatenverschwörung 1664/65, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 16 (1963) 87–150, 109. Arra, hogy Nádasdy kezdetben a béke oldalán állt: Benczédi, A Wesselényi-féle, 601–602. – A jegyzetekben található francia szövegidézetek a kiadást követve a korabeli helyesírással szerepelnek.

³² *Bogisich*: Acta coniurationem, 17 (n. xv).

szövetségese van, és ő az egyetlen, aki alkalmas „titkos praktikák folytatására”. Szerinte ugyanakkor túlságosan érintett az ügyben, és igyekszik előnyt kovácsolni a helyzetből.³³ Nyilvánvalóan azt latolgatta, hogy mennyire megbízható, illetve befolyásolható partner lehet a primás alkalomadtán. Jól látta, hogy egy sikeres kooperáció esetén Lippay vezetői szerepe az országban teljességgel megkérdőjelezhetlenné vált volna.

Az elkövetkező napokban ugyanezeket még egyszer átbeszélték, vagyis sor került egy második találkozóra is köztük. 1664. december 25-ei jelentésében arról ír Grémonville, hogy Lippay állhatatos elhatározásában, ismét kifejtette bizalmasan korábbi gondolatait, és Bécsből minden korábbinál jobban megsebezve távozott, ő maga pedig általánosságban biztatta.³⁴ 1665. január 1-jén azt jelentette Párizsba, hogy a császár környezetében folyamatosan napirenden tartják Lippay bíborosi nominációjának kérdését, emellett a pozsonyi kamara terhére évjáradékkal kívánták kiengesztelni, mint ahogy Wesselényit az általa patronált Csáky Ferenc kassai főkapitányságával, Nádasdyt pedig majdani nádorságával, illetve a német csapatok feletti parancsnoklás lehetőségét is biztosító tábornoki kinevezéssel kecsegtették.³⁵

A bécsi udvar szemlélatómást nem mérte fel a vasvári békekötés hatását Magyarországon, elegendőnek vélte a szokásos recept alkalmazását, a legfontosabb vezetők lekenyerezését. Párizsban máshogy gondolkodtak erről. December, illetve január folyamán két, XIV. Lajos nevében fogalmazott jegyzék is reagált a primással kapcsolatosan. A december 12-ei abbéli vélekedésnek adott hangot, miszerint ha Lippay valóban annyira intelligens, mint a követ írta, nem fog meg-

³³ „J’observay qu’il estoit envenimé, qu’il a beaucoup d’amis, et c’est le seul capable de conduire quelque secrète pratique. Mais j’ay bien reconnu aussy qu’il est fort intéressé et qu’il voudroit tirer quelque avantage present.” Uo. Pauler értelmezése szerint „észrevettem azt is, hogy nagyon haszonleső, és már most valami hasznot akarna húzni” (*Századok*, 349). De szerintünk ez téves értelmezés, Lippay két utódával ellentétben sosem volt túl anyagi, az ország sorsa és vezetése állt gondolkodása középpontjában, mely utóbbira mindvégig magát gondolta leginkább alkalmasnak. Paulerhez hasonlóan értelmezi Grémonville szavait Jean Bérenger is: Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664–1668), *TSz* 10 (1967) 275–291, 289 (53. j.).

³⁴ „L’Archevesque de Strigonie a bien penetré cette intention. Il est parti plus ulceré que jamais, m’ayant confirmé ses mesmes sentimens que je fis scavoir a Votre Majesté par le precedent courier...”. Bécs, 1664. december 25. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich*: Acta coniurationem, 19 (n. xvii).

³⁵ Bécs, 1665. január 1. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich*: Acta coniurationem, 20 (n. xviii).

elégedni a bíborosi kalappal évi 50 000 *ecus* jövedelem elvesztéséért cserébe. A mozgásba lendülő francia külügyi vezetés a Lippayval folytatott kapucinus templombeli megbeszélésről beszámoló december 18-ai jelentésre válaszolva 1665. január 10-én arra utasította Grémonville-t, hogy találkozzon és egyeztessen a Velencéből az örökös tartományokon keresztül Lengyelországba utazó Pierre de Bonzi béziers-i püspökkel, aki viszont Zrínyi Péterrel folytatott titkos tárgyalást.³⁶ Mielőtt azonban Bonzi februárban Bécsbe érkezett volna, már január derekán megjelent ott Zrínyi Péter, aki találkozóra hívta Grémonville-t, s hivatkozva a Béziers püspökével folytatott egyezkedésére, közölte a követtel, hogy „bizonyos praktikákba” akar kezdeni „barátaival”, különösen pedig az esztergomi érsekkel.³⁷

Már ezekben az 1664/1665 fordulóján zajló eseményekben tetten érhető a francia diplomácia alapcélkitűzése, ami a későbbi, 1665. nyári, 1666. tavaszi és 1667. őszi tárgyalási „csomópontok” jellemzője volt: „gondot okozni a császárnak és időt nyerni.”³⁸ Időt nyerni, hogy egy a császárral kirobbanó konfliktus esetén a magyarok fegyveres felkelése biztosított legyen. Zavart kelteni, hogy a Habsburgok e fontos háttérzuga tartósan destabilizálódjon. A Lippayval folytatott tárgyalásokra mindazonáltal még csak részben áll Szekfű Gyula Grémonville-re tett megállapítása, miszerint „az elégedetlen magyarok nyilatkozatait szívesen fogadta, sőt azokat provokálva, mind tovább taszította őket a lejtőn, melyen megindultak”.³⁹ Két nagyon fontos különbség figyelhető meg ugyanis a primás akciója és a francia irányba tett későbbi magyar lépések között.

Az egyik az, hogy Lippay a titkos kapcsolatot arra az esetre építette ki, ha maga XIV. Lajos „kedvét lelné”, „akarná”, illetve „találna” megfelelő „konjunktúrát” („Votre Majesté en voudroit trouver la conjuncture”). Nem kívánt feltételeket és határidőket szabni a franciáknak, nem követelt konkrét pénzüsszegeket, mint tette mindezt Vitnyédy 1665. júniusban, Wesselényi és Zrínyi Péter 1666 áprilisában (a nádor ekkor képviselői útján) majd decemberben, illetve Zrínyi és Nádasdy 1667. novemberben.⁴⁰ Grémonville ugyanakkor a primás

³⁶ Párizs, 1665. január 10. XIV. Lajos jegyzéke Grémonville-hez. *Bogisich: Acta coniurationem*, 22–23 (n. xx).

³⁷ Bécs, 1665. január 15. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich: Acta coniurationem*, 23–24 (n. xxi).

³⁸ *Bérenger: Francia–magyar kapcsolatok*, 287.

³⁹ *Szekfű: A XVII. század*, 172.

⁴⁰ A források és a régebbi irodalom kritikai elemzésével lásd *Tusor Péter: „Tractatus puncta inter regem Galliae et Ungaros”*. Forráskritikai megjegyzések a Wesselényi-összeesküvés történetéhez, Századok, 2021, s.a. és „Propositiones Christianissimi regis plenipotentiario...exhibitae”. Ki volt „Ferdinandus” és „Osvaldus” a Wesselényi-összeesküvésben? (Újabb for-

szubsztilis mondataiból is egyértelműen kihámozta, hogy „egy ilyen nagy terv” (un si grand dessein) megvalósításához mindenképpen igényel valamiféle segítséget (par quelques petites assistances).⁴¹

A másik különbség az, hogy bár már jóval tónusosabban az uralkodóval szemben politizálva, mint a münsteri herceg-püspök korábbi 1664. október eleji bécsi megkeresésekor, a prímás alapvető célja 1664 decemberében is ugyanaz, mint az előző hónapokban. Jelesül ami Zrínyi Miklósnál szintúgy a középpontban állt élete utolsó heteiben: a vasvári béke végrehajtásának megakadályozása a hadjárat továbbvitelével. Ennek érdekében ezúttal pedig XIV. Lajos, a francia „király támogatásának és segítségének megnyerése a török elleni támadásának folytatásához”, mivel „úgy vélik, a zavar, melybe így a császár kerülne, talán ösztönözni fogja a király hajlandóságát”.⁴² Az idézet Pierre du Bonzitól származik, aki e sorokat még a Zrínyi Miklóssal folytatott tárgyalásokról írja Párizsba Velencéből 1664. november 15-én. Méghozzá ama fontos kommentár és információ kíséretében, hogy szerinte a magyarok tévednek, mivel egy ilyen diverzió esetén a császár kiszolgáltatná őket az oszmánoknak. Bonzi a törökök elleni küzdelem helyett – az ő kiűzésük lehetősége a korszakra hadászati realitássá vált, ismételjük – a magyar politikai törekvések középpontjába a lázadást és az új király keresését helyezte: „meg kellene maradniok ajánlatuknál” – folytatja jelentését –, hogy Magyarországon, mivel annak szabadságát kívánják, forradalmat szítanak; s világosan fel kell tárniook előttem, hogy elképzelésük szerint milyen eszközökkel akarják elérni az idegen országból való király megválasztását”.⁴³

Egy új király választásának elképzelése Lippaynál kimondottan sosem jelenik meg a forrásokban, barokkos szóvirágai azonban kétségkívül magukban foglalják ennek lehetőségét. Elkeseredettsége pedig elégségesen indokolja a trónváltás fontolgatását. 1663–1664-ben, szorossá és barátivá vált kapcsolatuk ismeretében, pedig nyilván azonos álláspontot képviseltek a fontosabb kérdésekben Zrínyi Miklóssal, melyhez a prímás a bán halála után is tartotta magát.⁴⁴ Többek

ráskritikai észrevételek a rendi szervezkedés történetéhez), 2021, s.a.

⁴¹ „Il me fit assez cognoistre qu’ il avroit besoin de quelque assistance pour conduire et perfectionner un si grand dessein.” Bécs, 1664. dec. 18. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich*: Acta coniurationem, 17 (n. xv). (A mondat kontextuálisan a fentebb, a 31. j.-ben hozott idézet kipontozott részében található.)

⁴² *Bérenger*: Francia–magyar kapcsolatok, 280; lásd még *Klaniczay*: Zrínyi, 786skk, különösen 791–797 is.

⁴³ Bonzi (aki a szakirodalomban akkori püspöki széke után „De Béziers” néven is szerepel) jelentése De Lionne külügyi államtitkárhoz. Velence, 1664. nov. 15. *Bérenger*: Francia–magyar kapcsolatok, 280. Bonzira lásd alább, 76. j.

⁴⁴ Kapcsolatukra 1664-ben, Zrínyi életének utolsó heteinek biztosra vehető – de

között épp Bonzi imént idézett szavai bizonyítják, hogy az elképzelés a költő-hadvezérnél már nemcsak elvi síkon volt napirenden 1664 őszén. A továbbra is a törökellenes küzdelem lázában, kényszerében élő Lippayval szemben Zrínyi Péternél mindinkább a középpontba került ez a kérdés, kiváltképpen hogy Bonzi, mielőtt Lengyelországba indult volna, az ő magyar királlyá választásának lehetőségét is felvetette.⁴⁵ Elsődlegesen abból a célból utazott lengyel földre, hogy a trónról lemondani szándékozó János Kázmér utódként a francia király hatalomba kerülését készítse elő. Bonzi küldetésére, szerepére és személyére még vissza kell térnünk.

3. Macripodari csanádi püspök bécsi küldetesei

(1665. január és április)

Lippay 1664 karácsonya előtt visszatért az udvarból Pozsonyba. Hazavitte a törökök elől a császárvárosba menekített Szent Koronát,⁴⁶ szép szimbólumaként annak, hogy az ország sorsáról, önrendelkezéséről neki kell gondoskodnia. Ha ezekben a hetekben táplált is illúziókat afelől, hogy I. Lipót után egy Bourbon-házi magyar király fejére fogja helyezni a nemzeti ereklyét, ábrándjai hamarosan elpárologtak. A primás mihelyst értesült az általa forrófejűnek tartott Zrínyi Péter említett Bécsbe érkezéről⁴⁷ 1665. január közepén, azonnal Bécsbe küldte Grémonville-hez segédpüspökét, Macripodari Jácint csanádi püspököt. A görög származású, hosszú évekig Párizsban tanult s így franciául is jól tudó domonkos szerzetes 1645-ben még a konstantinápolyi császári követ környezetében barátkozott össze Szelepchény Györggyel, és az ő közvetítésével került a magyar javadalmasok sorába.⁴⁸ Komoly, több évtizedes diplomáciai tapasztalattal rendelkezett,

egyelőre nem dokumentálható – egyeztetéseire köztük: *Tusor*: A primás, a bán és a bécsi udvar, i.m. és különösen 238. Lásd alább a 87 j.-t is.

⁴⁵ Bonzi jelentése De Lionne külügyi államtitkárhoz. Velence, 1664. nov. 29. *Bérenger*: Francia–magyar kapcsolatok, 280.

⁴⁶ Giovanni Chiaromanni 1665. december 27-ei jelentésében említi ezt. *Óváry*: Oklevélmásolatok, 217, n. 1347. Vö. *Pálffy Géza*: A legkevésbé ismert menekítés: a Szent Korona az 1663–1664. évi török háború idején, A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978) (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), szerk. Pálffy Géza, 273–320, különösen 301.

⁴⁷ Zrínyi elsődlegesen báni kinevezése miatt jött Bécsbe, mely igen vontatottan haladt. Vö. *Óváry*: Oklevélmásolatok, 216–217, n. 1343 és 1347.

⁴⁸ „Debeo celsitudini vestrae commendare humiliter et diligenter reverendum patrum Hiacinthum Macripodrium Graecum ordinis S. Dominici insignem et optimum sacerdotem pro titulari quodam honore ecclesiastico, prout exponet reverendissimus Zelepch[eny] et quantum illius viri amicitia possit hoc loco

melyet Lippay 1665-öt megelőzően is igénybe vett. Megbízásából 1649-ben és 1650-ben Rómában járt.⁴⁹ Személyének azonosítására és annak kihangsúlyozására, hogy a magyar episzkopátus egyik tagja révén képes volt Gremoville-jel anyanyelvén is tárgyalni, eddig nem került sor.

A csanádi püspök egy 2 soros üzenetet vitt Grémonville-hez, amelyben a prímás azt kérte, hogy a francia követ ne hogy tudassa Zrínyi Péterrel mindazt, amiről közösen tárgyaltak decemberben, és Macripodari előtt se tegyen említést róla, sőt hogy még annak jelenlétében égesse el rövidke levelét. Utóbbit a követ vonakodott megtenni, nehogy gyanút keltsen a püspökben, és így esetleg kevesebb információhoz jusson tőle.⁵⁰ Érdemes az esetet részleteiben felidézni, hiszen jól mutatja a prímás rendkívüli óvatosságát: teljességgel még Grémonville-ben sem bízott igazán. Sőt ez az előjáték megerősíti, hogy Lippay tényleg nemcsak a törökök elleni háború folytatásához kívánt francia segítséget biztosítani a Grémonville-jel folytatott korábbi két megbeszélésen, diplomáciai virágnyelven elmondott sza-

rebus nostris etiam prodesse, et gratia celsitudinis vestrae in eo eius persona cum fructu collocari fusius enarrabit...”. Alexander Greiffenklau császári rezidens Lippayhoz, Pera, 1644. febr. 20. Prímási Levéltár (PL), Archivum Saeculare (AS), Acta radicalia, Classis V, n. 549, fol. 18–19.

⁴⁹ Macripodarira (a korábbi irodalommal): *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története (1608–1699) (Csanádvármegyei Könyvtár 29), Makó 1936, 84–87; többek között párizsi tanulmányairól értékes adatok kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveiben: Archivio Apostolico Vaticano, Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi Canonici, n. 82; Archivio Concistoriale, Processus Consistoriales, vol. 50, fol. 415r–430v; Dataria Apostolica, Processus Datariae, vol. 28, fol. 208r–216v. Macripodarira újabban: *Molnár Antal*: Egy „magyar” püspök a török hódoltságban. (Macripodari Jácint csanádi püspök levele Szelepcsényi Györgyhez 1668-ban), LK 72 (2001) 65–75. A címzett (Szelepcshény) azonosítása téves, hiszen a megszólításból egyértelmű, a levél semmiképpen nem szólhatott egyházi személynek. Macripodari valószínűleg Annibale Gonzagának, a Haditanács elnökének írhatott, ami a püspök közvetlen udvari kapcsolatának bizonyítéka.

⁵⁰ „L’Archevesque de Strigonie m’a depuis deux jours envoyé un billet per un Grec, son suffragant, dans lequel il me prie en deux lignes, de ne pas parler au Comte de Serin de ce qu’ il m’avoit communiqué, ni mesme à caluy qui me l’apportoit, me conyant de le brûler en sa présence, ce que je n’ay pu m’empescher de faire pour ne luy donner pas du soupcon, que du reste je pouvois prendre créance à ce qu’ il me diroit. Cet homme icy est grec de nation, religieux de St. Dominique et qui à esté fort long temps a Paris. Il me fit un long discours des malheurs de la Hongrie, du desir que ces grand villes avoient de pouvoir avoir Votre Majesté pour leur Roy.” Bécs, 1665. jan. 29. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich*: Acta coniuurationem, 24–25 (n. xxii).

vai ennél többet jelentettek. Az 1665. január 20-ai találkozón Macripodarinak ugyanis arról kellett még tájékoztatnia a követet, hogy Lippay „magyar barátaival” Érsekújvár megtámadására készül, és ehhez kérte a franciák előzetes véleményét, támogatását. Vagyis a csanádi püspök a törökök elleni hadjárat folytatásába be volt avatva, következőképpen a primás nemcsak e célból kívánt titkos kapcsolatot kiépíteni Párizssal... A „grand dessein”, melynek megvalósításához segítséget igényelt a követtel folytatott megbeszélésein, nem csak az oszmánok elleni küzdelem folytatása volt. Hogy pontosan mi, azt Lippay néven nem nevezte, csupán körülírta, rutinos udvari politikusként tudta, hogy még a titkosított diplomáciai levelezés sem jelenthet tökéletes biztonságot. Nem véletlenül mondotta őt Grémonville titkos praktikára alkalmasnak.

Amiben ő maga is jártas volt. Macripodarinak adott válaszában a francia diplomata kifejezetten biztatta a primást az ostromra, mint a kereszténység és egyúttal Lippay számára hasznos vállalkozás megindítására. Kijelentette, hogy ez a legjobb mód az ügyek újrendezésére Magyarországon, hiszen a császár még nem lehet teljesen biztos az oszmánokkal kötött béke szilárdságában. A kért segítség megadásáról viszont mélyen hallgatott. Mindvégig igyekezett beszéltetni Macripodarit, aki többek között beszámolt neki arról, hogy Magyarországon mennyien szeretnék királyukul XIV. Lajost. A püspök kijelentését Grémonville azzal a megjegyzéssel nyugtázta, hogy a magyarok mindig számíthatnak királya segítségére, ha a törökök háborút indítanak ellenük – arról, hogy fordított esetben mi történne, bölcsen egy szót sem szólt. A beszélgetés alapján a követ igazolva látta a Napkirály nevében a párizsi külügyi államtitkárságon megfogalmazott állítást, miszerint a magyarok nincsenek abban a tényleges helyzetben, hogy megmozduljanak, kiváltképpen amíg a császár nem viszi törésre a dolgot a francia udvarral.⁵¹

Roppant érdekes, hogy éppen a Lippay küldöttként őt felkereső görög származású csanádi püspököt hallgatva fogalmazta meg azon állítását Grémonville, miszerint „mindig könnyű lesz feléleszteni ezeknek a népeknek és a főuraknak a lelkesedését, akik folyton csak az újban reménykedve élnek”.⁵² Maga a primás ugyanis ezt követően már csak egyszer kereste meg a követet élete hátralevő közel egy éve során. Nem üldözte tervezetekkel, követelésekkel, sőt inkább Grémonville kívánt találkozni vele, hogy rábeszélje egy alkalmas időpont kiválasztására akciója megkezdésére.⁵³ Érsekújvár megtámadásának

⁵¹ Uo.

⁵² „Il sera toujours aise de réveiller l’esprit de ces peuples et des principaux Seigneurs qui ne vivent que dans l’espérance de la nouveauté.” Uo.

⁵³ Bécs, 1665. február 5. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich*: Acta coniurationem, 25 (n. xxiii).

tervét királyi jegyzék is üdvözölte Párizsból, és aláhúzta, miszerint ez nagyban akadályozná a császárt abban, hogy esetleg csapatokat vezényeljen Németalföldre.⁵⁴

Lippay tényleges elszántságát az ostromra mutatja, hogy az 1644–1645-ös Rákóczi-ellenes katonai szervezőmunkája után 1663 nyarán is aktívan bekapcsolódott a hadászati előkészületekbe.⁵⁵ Elképzelésével nem állt elszigetelten, Sennyey István veszprémi püspök és Batthyány Kristóf csapatai még a nyárelőn is bebetörték török területekre.⁵⁶ Ő Magyarország utolsó olyan primása, aki saját, illetve más egyháziak és világi főurak bandériumára támaszkodva katonai megoldásokban gondolkodhatott. Végül azonban elállt a hadművelet megindításától. Passzivitásával nyilvánvaló bizonyítékát adta annak, hogy tényleges döntéseiben a realitások és nem a vágyak mentén mozgott. 1665. április elején került sor Macripodari második küldetésére a francia követhoz, de ennek fő témája már nem az oszmánellenes diverzió, hanem Lippay bíborosi kinevezése volt. Grémonville elmondása szerint Carlo Carafa nuncius arról tájékoztatta a Bécsen átutazó Bonzit, hogy a pápa nem igazán lelkesedik az iránt, hogy bíborosi kalapot küldjön Lippaynak. Grémonville ezt személyesen részletesebben is ki kívánta fejteni Esztergom érsekének.⁵⁷ Nem lehet eldönteni, vajon mindez csupán a francia diplomácia dezinformációja volt-e, hogy Magyarország primását még inkább a Habsburgok ellen hangolja. Mindenesetre Carafa nuncius jelentéseiben és utasításaiban nem maradt nyoma ilyen tárgyú iratváltásnak, mint ahogy annak sem, hogy 1664/65 fordulóján a római császári követség különösebb lépéseket tett volna Lippay érdekében, aki egyébiránt ekkor már az egyedi hivatalos császári jelölt volt.⁵⁸

⁵⁴ Párizs, 1665. február 20. XIV. Lajos Grémonville-hez. *Bogisich: Acta coniurationem*, 26 (n. xxi).

⁵⁵ Magyar lovasság felállítása, illetve a nógrádi vár megerősítése érdekében ügködött. Levelei Lobkowitzhoz, Pozsony, 1663. június 29. és július 1. *Óváry: Oklevélmásolatok*, 199 n. 1241 és 1243.

⁵⁶ Giovanni Chiaromanni jelentése, Bécs, 1665. június 27. *Óváry: Oklevélmásolatok*, 225, n. 1410. Wesselényi nádor kapott szigorú felszólítást az udvartól, hogy járjon el ellenük.

⁵⁷ Bécs, 1665. április 7. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich: (n. xxxv)*. *Bogisich: Acta coniurationem*, 32–33 (n. xxxv).

⁵⁸ *Tusor Péter: Purpura Pannonica. Az esztergomi bíborosi szék kialakulásának előzményei a 17. században (CVH I/3)*, Budapest–Róma, 2005, 156–159. Monográfiánkban a fenti történéseket nem érintjük, de jól beleillenek az ott megrajzolt képbe, színesítik és kiegészítik azt. (A fentiek árnyalására tegyük még hozzá, hogy a császári bíborosi nomináció kérdésében előtte is aktív Caraffa esetleg korábbi római információi alapján foglalt állást. Az ugyanis eléggé hihető, hogy VII. Sándor nem lelkesedett túlzottan az elképzelésért.

4. A primás francia tárgyalásainak megszakadása

Pázmány Péter második utóda a jelek szerint még ekkor sem vesztette el érdeklődését a bíborosi kalap iránt. A bíbor jelentősen megnövelte volna nemzetközi és hazai presztízsét, mozgásterét. Nem maradt fenn azonban adat arról, hogy élete hátralévő nyolc hónapjában bármiféle érdemi lépést tett volna akár ennek érdekében, akár a francia kapcsolat fenntartása terén. Nem hisszük, hogy arról lenne szó, hogy elfáradt és visszahúzódott volna, mint Pauler állítja, vagy hogy betegsége miatt netalán már egyenesen cselekvőképtelen lett volna.⁵⁹ Aktivitásának számos jele maradt fenn ebből az időszakból. Alighogy visszaérkezett második bécsi küldetéséről 1665. április elején Macripodari, a primás máris Lobkowitz hercegnek írt hosszú levelet, úgymond egyedül tőle várta Magyarország megmentését, illetve kifejtette a magyar rendek nélküli döntéshozatal problematikus voltát. Leírta álláspontját a béke megerősítése és a határrendezés kapcsán, s hangoztatta igényét bizalmas kapcsolatuk megőrzésére.⁶⁰ Ami lehet persze disszimuláció is, de inkább véljük egy újabb kísérletnek „házon belül”, és mint ilyent a francia vonal tulajdonképpen gyors elejtése, vagy legalább „talonba tétele” jelének. Udvarbéli szövetségei mellett hamarosan ismét a minzi választó felé fordul Lippay.⁶¹

Töretlen tettekkészségének bizonyítéka, hogy még a nyár közepén is foglalkozik például a Csáky családon belüli konfliktusok rendezésével,⁶² augusztus derekán a vármegyék mozgolódásáról tudósítja Zrínyi Pétert.⁶³ Az országos politika 1666 őszén, sőt még decemberben is érdeklődése homlokterében áll, sorra kapja a különféle politikai és valláspolitikai híreket a nádorról, Balassi Imréről, Felső-Ma-

Egyrészt Lippay évtizedes ambíciói nem tehettek túl jó benyomást és kontraproduktívá válhattak, másfelől bármilyen másik császári jelölt gyors kinevezése sem szolgálta volna a Kúria érdekeit. – A bíborosi méltóságra a kora újkorban legújabbban: *A Companion to the Early Modern Cardinal* (Brill’s Companions to the Christian Tradition 91), ed. by Mary Hollingsworth–Miles Pattenden–Arnold Witte, Leiden–Boston, 2020, a különféle politikai szerepekre különösen 198skk.

⁵⁹ Pauler: Századok, 348.

⁶⁰ Pozsony, 1665. április 13. Regesztája: *Óváry*: Oklevélmásolatok, 223, n. 1395.

⁶¹ Lásd alább 110. j.

⁶² *Tusor Péter*: „Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak”. Lippay György veszprémi és egeri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665) (Collectanea Studiorum et Textuum [CST] I/1), Budapest, 2015, n. 447–448.

⁶³ Bécs, 1665. aug. 20. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak *Bogisich*: Acta coniurationem, 45–46 (n. li).

gyarországról.⁶⁴ Báthory Zsófia fontos ügyekben kéri közbenjárását, tanácsát.⁶⁵ Legfőképpen azonban továbbra is aktív Bécs irányában. I. Lipótot még 1665. december 7-én is újabb beadvánnyal keresi meg a jól bejárattott jezsuita magánútvonalon.⁶⁶ Sőt e hónap végi végrendeletét is úgy írja meg, hogy még bizakodik életben maradásában.⁶⁷ Hét évnyi bécsi udvari kancellári gyakorlat, a prímási székben töltött harmadfél évtized után minden indulatossága ellenére volt annyi gyakorlati tapasztalata, hogy várjon a „kedvező konjunktúrára”. Az egyébiránt aktív, a korábbi bejárattott udvari csatornákat, kapcsolókat továbbra is életben tartó esztergomi érsek „passzivitását” francia irányba inkább indokolhatja egyfelől ez a politikusi türelem, mintsem

⁶⁴ Bársony György és Hölgyi Gáspár Lippayhoz, Szepes, 1665. november 22.; „Büký”, 1665. november 26. Hölgy még 1665. december 12-én is írt neki Nagyszombatból. PL AS Act. rad., Class. X, Nr. 196, 32. cs., fol. 278–279; 271–272; 61. cs., fol. 186. Emellett levelezik, különféle pénzügyeket intéz az ősz folyamán a kamarával. Uo. 261–267. (Ide kapcsolódhat Nádasy Ferenc, Bécs, 1665. október 13-ai levele is, de ennek címzettje nem a prímás, hanem Zichy István. Uo., fol. 260.)

⁶⁵ „Legtöbbet akarnám érteni, édes apám uram, mint folyt és mi karban legyen kegyelmes urunk, koronás királyunk Őfelsége előtt a kassai traktának állapotja... másodsor: mit kellessék követnünk abban, hogy... a Calvinista praedicatorok a pataki külső várból az magunk saját bibliotecáját, melyet eleink magok sok költségén szerzették, a pataki Calvinista scholában ki hordották...”. Beckó (?), 1665. december 8. Uo., fol. 275–276. – Emellett Zrínyi Miklós özvegye a pártfogását kéri, Esterházy Ferenc papját ajánlja. Csáktornya, 1665. december 5.; Pápa, 1665. december 16. Uo., fol. 273 és 278–280.

⁶⁶ „Demississimo animo accepi heri sub seram noctem, quae illustrissima et reverendissima celsitudo vestra ad me dare dignata est 7. huius, una cum inclusis ad Caesarem, paratissimusque fui easdem Caesari praesentare iuxta praescriptum celsitudinis vestrae... priusquam has misissem ad postam, intelligo ex patre Miller se litteras celsitudinis vestrae tradidisse Caesari, huncque persistere in favore celsitudinis vestrae, sicut et ipsa maiestas sua promisit litteris...”. Hermann Horst S.I. Lippayhoz, Bécs, 1665. december 16. Uo., fol. 281–282. A prímás a címzett közvetítésével akart célt érni, ám a császári gyóntató P. Miller jobban látta, ha továbbra is ő közvetít. A konkrét ügyről nincs közelebbi tudásunk.

⁶⁷ *Oláh Róbert–Tusor Péter*: Lippay György esztergomi érsek testamentuma (1665), *Lymbus* 18 (2019) 329–348, 334: „teszem ezen végrendeletemet lélekben és testben Isten jótéteménye által jelenlévőként, jóllehet lábaim néhány éve tartó gyengesége mellett más betegséggel is meglátogatott a Mindenható keze, mely bár nem látszik túlzottan súlyosnak vagy halálosnak, mégis az emberi lét törékeny volta miatt nem akarom végakaratomat tartalmazó rendelkezésemet elhalasztani” (a szövegközlésben corrigé: ‘praeter... debilitatem’).

Pauler iménti érvei. Mindenképp kritikával kezelendő Grémonville rövid megjegyzése a Párizsba írt 1666. január 7-ei jelentésben, miszerint a primás halála leginkább amiatt veszteség XIV. Lajos tervei számára, melyeket „egy napon Magyarországon megvalósíthatna”, mivel a „jó öreget már csak a rossz bánásmód miatti bosszú (vengeance) éltette, amit ebben az udvarban kapott”. Az állítást a jeles francia történész Jean Bérenger szinte készpénznek veszi.⁶⁸ Egészen halála pillanatáig érzékelhető elkeseredettsége ellenére mindazonáltal nem úgy tűnik, mintha Esztergom érsekét elsődlegesen indulatai vezérelték volna. A jelek szerint élete utolsó hónapjaiban is több irányban, folyamatosan tájékozódott, kapcsolatokat tartott, ahogy felelős államférfihoz és főpaphoz, valamint jó politikushoz illik.

Ugyanakkor kétségkívül Lippay saját személyes udvari befolyásának alakulása modellezi a legjobban Magyarország politikai térvesztését a Habsburgok vesztfáliai béke után átalakuló uralmi rendszerében, mely átalakulás I. Lipót 1658-as császárrá választását követően felerősödött. Olyanok szabtak feltételeket Esztergom érsekének az uralkodó nevében, olykor kecsegtették, máskor sarokba szorították, vagy csak egyszerűen figyelmen kívül hagyták álláspontját, érveit, akik még az udvar táján sem voltak akkor, amikor ő királyi magyar kancellárként részt vett a Titkos Tanács ülésein, majd primásként pedig szabad bejárása volt a császári lakosztályokba. Amennyiben nem akart passzívan asszisztálni kiszorulásához a döntéshozatalban, személy szerint éppúgy lépésenkíszerbe került a vasvári békét követően, mint az egész magyar rendiség. S míg a rendiség végig szemben állt a központi hatalommal, Lippay számára ez jóval bonyolultabb kérdésként jelentkezett, hiszen bár rendi méltóságként, de mégiscsak ő volt évtizedekig ennek a központi hatalomnak egyik meghatározó, ha nem a legmeghatározóbb exponense Magyarországon.

További paradoxon volt személyes attitűdjében, hogy bel- és külpolitikai tekintélyét és mozgásterét a pázmányi és a korabeli nemzetközi mintákat követve hiába próbálta meg a bíborosi méltóság elnyerésével növelni, ehhez csak császári közreműködéssel juthatott volna hozzá. A bíboros-politikus netalán főminiszter figurája azonban az abszolutista monarchia kelléke volt, és a bécsi udvar nem követte el azt a hibát, hogy a magyar rendiség vezetőjét emelje a főhercegekkel egyenrangú státusba. Lemondva ezzel egy olyan „mézesmadzagról”, amelyet lám, még 1664/1665 fordulóján is bevetett, és amelyről Lippay a jelek szerint épp a francia diplomácia segítségével derítette ki, hogy ez esélytelen. Lett légyen Bonzi és Grémonville közlése valós vagy dezinformáció, a primásnak végképp be kellett látnia, hogy ezen

⁶⁸ Bécs, 1666. jan. 7. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich: Acta conurbationem*, 55 (n. lxxix); Bérenger, 289.

ambíciói már kontraproduktívak, és nemhogy növelik auctoritását és lehetőségeit, hanem épp ellenkezőleg, csökkentik azt.⁶⁹

A lipóti rendszerrel szemben fokozatosan kialakult strukturális és személyes antagonizmus ellenére sem zárhatjuk ki, hogy eltűnése Grémonville jelentéseiből nem(csak) kivárással, hanem a francia külpolitikával szemben táplált bizalmatlansággal is magyarázható. Miközben Vitnyédy és Zrínyi Péter állandósítja kapcsolatát a követel, és egyaránt fantasztikus tervekkel ostromolja,⁷⁰ a primás hallgat. Átláthatta talán, hogy a Habsburgok melletti másik katolikus nagyhatalom számára ugyanúgy az európai hegemonia számít csupán. A *Respublica Christiana*, a katolicizmus ügye, az oszmánok elleni küzdelem kereszties ideája csak ennek érdekében fontos XIV. Lajos számára? Az alábbiakban különféle összefüggésekben erre keressük a választ.

5. A királyválasztás kérdése 1665-ben

A francia diplomácia lelkes, ám csupán szóbeli biztatása ellenére nem került sor Érsekújvár ostromára, sőt semmiféle kapcsolódó diverzióra a magyar rendi haderő részéről, mely inkább reális helyzetértékelésből, mintsem tétlenkedésből vagy csüggedésből fakadhatott. A szervezkedések folytatódása, illetve az országos felháborodás mértéke mindkettőt kizárja. A húsz évre kötött vasvári béke 10., utolsó cikkelye előírta, hogy a végrehajtás gyakorlati feltételeinek tisztázására a császár és a szultán a legelőkelőbb formában küldenek képviselőt egymáshoz. Walter Leslie és Kara Mehmed nagykövetek protokolláris kicserélésére 1665. május 30-án megtörtént a szőnyi határon. És bár Leslie követsége több rész kérdésben nem tudott eredményt elérni, a Habsburg–oszmán államközi kapcsolatok legmagasabb diplomáciai szintre emelése hozzájárult a vasvári béke konszolidációjához és ezzel az európai közvélemény figyelmének lanyhulásához. Ezzel a primási tervezetek fő célja, a törökellenes háború folytatása végleg lekerült a napirendről.⁷¹

⁶⁹ Vö. fentebb, 58. j.

⁷⁰ Vö. *Bogisich*: Acta coniurationem, 257–258 (n. ccc), 39–40 (n. xliii); 44–57 (n. l–lxxi), különösen n. lviii–lix és lxxi.

⁷¹ A birodalmi karrierjét Wallenstein megölésére alapozó Walter Leslie császári és királyi nagykövetségére: *Benczédi*: A Wesselényi-féle, 604; Bérenger, Francia–magyar, 277 (különösen 9. j.); *Wagner*: Der Wiener Hof, 133–134; valamint *R. Várkonyi Ágnes*: A Wesselényi-szervezkedés történetéhez 1664–1671, Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére (szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György), Budapest 2002, 423–460, 448–449. Az oszmánok gyengülését katonaként világosan felismerő Leslie titkos jelentése szerint Köprülü Ahmed nagyvezér közölte vele, miszerint a magyarok a lengyelekkel leveleznek, többen várakkal együtt hódolni akarnak, s a csá-

Maradt hát az uralkodóváltás, tekintettel arra, hogy a Habsburgok nem védték meg az országot, sőt feláldozták azt, hogy Nyugat-Európában szabad kezet kapjanak birodalmi, dinasztikus politikájuk folytatásában. E magatartás elégséges magyarázatként szolgált arra, hogy a magyar rendek feloldva érezzék magukat a hűségeskü alól, és a törökök kiűzhetőségének Zrínyi-féle axiómájára építve, magán- és vallási ellentéteiken nagy nehezen felülemelkedve országuk felszabadítását a Habsburgok nélkül képzeljék el.⁷² Mindez persze az aktuális nemzetközi jog szempontjából még rebellióknak számított, ami a katolikusokat, kiváltképpen az egyházi rendet igen kényes helyzetbe hozta a protestánsokkal szemben, lévén hogy a felekezeti küzdelmekben eddig fő szövetséges és támogató katolikus államhatalom ellen kellett fordulniuk. A konstelláció nem tűnhetett kecsesgetőnek a hazai klérus számára, még akkor sem, ha a leginkább szóba jöhető alternatíva egy szintén katolikus, ám távoli katolikus monarchia volt, mely a Habsburgokénál sokkal erősebb abszolutizmusával rendi szempontból sem volt ideális.⁷³

A primás tudatában volt annak, hogy Felső-Magyarország 1665 tavaszán már annak a hírnek a lázában égett, hogy a francia király Lengyelországban egy francia herceg: Condé vagy fia királyságot választását készíti elő,⁷⁴ ami precedensül és közvetlen segítségül szolgálhatott egy hasonló magyar megoldáshoz. Az információt még Macripodari osztotta meg Grémonville-jel április elején, és a követ

szár jobban tenné, ha megbízható német őrséget tenne Kassára, Fülekre és máshová, végül biztosította róla, hogy a törökök nem fogják támogatni az elégedetleneket. Részletes feltárása legújabban: Kolczak: Walter Leslie, 99–127. különösen 99. és 119–120. (csupán kereskedelmi téren, és néhány fogoly kiváltását tudta eredményként felmutatni, sem vallásügyi könnyítéseket nem nyert a Hódoltságban élők számára, sem az Érsekújvárral szembeni végek újjászervezése terén nem tudott dűlőre jutni); több további adat: Bogisich: *Acta coniurationem*, 281 (ad indicem); *Vanyó Tihamér*: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666–1683 (A Pannonhalmi Főiskola Könyvei 3), Pannonhalma 1935, 41, n. 52 is. Leslie küldetésének igazi kuriózuma, hogy a Budáról érkező hírré, miszerint az ottani könyvtárban több régi, például az 553-as II. Konstantinápolyi Zsinatra vonatkozó kódex található, Bécsből utasítást küldtek a követnek, hogy kérjen engedélyt a szultántól megszerzésükre, sőt még többet is remélnek. *Levinson*: *Nuntiaturberichte*, 796 (n. 461) (1666. február 6.).

⁷² Vö. *Bérenger*: Francia–magyar kapcsolatok, 277–279.

⁷³ Lippay kancellárként több alkalommal továbbított franciaországi hadi és politikai híreket Bécsből, a francia monarchia belső természetéről tehát megfelelő információk állhattak rendelkezésére. CST I/1, n. 71. 76. 103. 141.

⁷⁴ Louis II de Bourbon-Condé (1621–1686), illetve Henri Jules de Bourbon (1643–1709), apja haláláig Enguien hercege.

igyekezett meghagyni őt ebben a hitben.⁷⁵ A párizsi udvar ugyanis a francia származású lengyel királyné ösztönzésére valóban fontolóra vette, hogy az állam működőképessé tételével eredménytelenül kísérletező és uralkodásba befáradt és lemondását fontolgató János Kázmér helyére elérje egy francia herceg megválasztását. Bonzi 1665. áprilistól egészen 1668. júliusig ennek érdekében ügyködött. Igyekezett elérni a királyválasztás szabályainak megváltoztatását. Egy francia kontingens érkezését Condé vezérletével csupán a svédek ellenállása hiúsította meg. Ennek nyomán, illetve hogy Párizs nem folyósított további segítyt, a királyválasztási szabályok megváltoztatása lekerült a napirendről, 1666 júliusában János Kázmér békét kötött Lubomirskival. Ezt követően Bonzi az ő megnyerésén fáradozott, hiába. Lubomirski 1667. december (január) 31-ei váratlan halála azonban jelentősen javította a francia pozíciókat, sőt a török fenyegetésre hivatkozva időközben Condé hadtestének megjelenése ismét napirendre került.

A lengyelországi francia tervek azonban nem tudták kiheverni a királyné Louise-Marie de Gonzague-Nevers 1667. májusi halálát. Ráadásul a devolúciós háborúba bonyolódó Napkirály, hogy megnyerje a pfalz-neuburgi herceg támogatását, átengedte neki a lengyel királyjelöltséget. Bonzi fő feladata ezután az lett, hogy hátráltassa János Kázmér lemondását, melynek feltételeiről és ütemezéséről 1668. áprilisa sikerült az egyezséget tető alá hoznia. A francia diplomata 1668. júliusban hagyta el Lengyelországot. Ügyködése egyetlen eredménye az lett, hogy mivel már 1666-ban megszerezte a maga számára János Kázmér nominációját a bíborosi méltóságra, X. Kelemen 1672-ben a pápaválasztó grémium tagjává tette. Lengyelországi működése teljes kudarcba fűlt, 1669. szeptemberben a szejm nemzeti királyt választott Wiśniowiecki I. Mihály személyében.⁷⁶

⁷⁵ „C’est un grec qui a de l’esprit et qui m’a dit que l’on est dans une grande espérance, en la haute Hongrie, que Votre Majesté fasse eslire en Pologne un Prince françois, de qui ils pourront avoir assistance en tous recontres; je luy laisse croire et du reste je n’ay eu de discours qu’en general, puisque dans l’avenir ces dispositions seront toujours meilleures”. Bécs, 1665. ápr. 7. Grémonville jelentése XIV. Lajosnak. *Bogisich*: Acta coniurationem, 32–33 (n. xxxv).

⁷⁶ Lásd minderre az alapvető lexikonok Bonzira vonatkozó szócikkeit, melyek meghatározóan e pozitívista alapossággal megírt munkából merítenek: *Anne-Marie Gasztowtt*: Une mission diplomatique en Pologne au xviie siècle. Pierre de Bonzi à Varsovie (1665–1668), Paris 1916 (repr. 2018). A korabeli francia külpolitika céljaira, jellegére, feltételeire: Jeroen Duindam, Vienna and Versailles: The Courts of Europe’s Dynastic Rivals (1550–1780), Cambridge 2003, különösen 232skk; magyar nyelven újabban: *Tóth Ferenc*: Zrínyi és a franciák Magyarországon 1664-ben, Határok fölött. Tanulmányok a költő,

Bonzi lengyelországi működése világosan mutatja, hogy jóval többről volt, mint hogy „ebben az időben a lengyelországi francia párt Gonzaga Lujza Mária királyné vezetésével a nagy Condé idősebb fiának, d’Enghien hercegnek lengyel királlyá választását igyekezett elősegíteni”.⁷⁷ Egy dinasztikus alapon biztosított szövetséges állam a Habsburgok (és a német fejedelemségek) hátában a francia külpolitika kiemelt célkitűzése volt 1665-ben, melynek lehetősége: megvalósulása és kiváltképpen távlati erős izgalomba hozták a magyar közvéleményt és politikai elitet. A lengyel elképzelés megvalósulása kétségkívül adott volna valamiféle realitást egy hasonló magyar megoldásnak. A gondolattal nyilván el-eljártak Párizsban, hiszen két dinasztikus szövetségi állam Közép-Európában hatékonyabban szolgálhatta volna a francia hegemónisztikus szándékokat. Magyarország elvonása a Habsburg-országok sorából ráadásul közvetlenül gyengítette volna az Ausztriai Ház területi és gazdasági potenciálját.

Ugyanakkor új problémaként jelentkezett a törökök elleni védekezés kérdése, tulajdonképpen mindkét ország esetében. Bonzi és Grémonville elszólásai, sokat sejtető utalásai akár Zrínyi Péternek és Macripodarinak és nyilván másoknak is, köztük Bethlen Miklósnak, csupán a megtartását szolgálták.⁷⁸ Nyilvánvalón már ekkor a Hugues de Lionnes francia külügyi államtitkár által többször nyíltan megfogalmazott „zavarkeltés és időnyerés”-t célozta csupán a párizsi politika.⁷⁹ Hiszen egy, XIV. Lajos nevében fogalmazott jegyzék már 1664. december 5-én utasításba adta Bonzi számára, miszerint „jelenleg két dolgot kell elutasítania, melyekről, úgy látom, azt hiszik, hogy előnyök számomra: az egyik Franciaország törökellenes elkötelezettsége, a másik az én magyar királlyá választásom; a dolgok jelenlegi állása mellett sem az egyik, sem a másik nem felel meg céljaimnak.”⁸⁰ Mindez tehát jó félévvel azelőtt, hogy 1665 nyarán kiderült: Bonzi lengyelországi küldetése elé komoly akadályok hárulnak, és a siker elérése roppant bizonytalan. Mind reménytelenebbnek bizonyult, hogy a Valois III. Henrik 1573–1574-es rövid közjátéka után ismét francia uralkodó üljön a lengyel trónra. A Jerzy Lubomirski herceg vezette lengyelországi Habsburg-párt ugyanis fegyveresen állt ellen, és gyakorlatilag polgárháborút robbantott ki ennek megakadályozására.⁸¹ A nemesi szervezkedés lelke, Vitnyédy István a probléma megoldását a Lubomirski ellen tervezett merénylet felvállalásával kívánta

katona, államférfi Zrínyi Miklósról (szerk. Padányi József–Bene Sándor–Fodor Pál–Hausner Gábor), Budapest 2017, 289–298, különösen 290–292.

⁷⁷ *Bérenger*: Francia–magyar kapcsolatok, 278.

⁷⁸ Vö. *Bogisich*: Acta coniurationem, 3–40 (n. iii–xliv), helyenként.

⁷⁹ *Bérenger*: Francia–magyar kapcsolatok, 287.

⁸⁰ Uo., 282 (29. j.)

⁸¹ Vö. fentebb 76 j.

megoldani, egyúttal pedig 1665. júniusban egy szövetségi tervezetet is átadott Grémonville-nek.⁸² Bár erre érdemi válasz a francia diplomácia részéről nem érkezett, Vitnyédy és vele együtt Zrínyi Péter kapcsolata a követtel töretlen maradt 1665 nyarán, őszén és telén. Grémonville a historiográfiából jól ismert módján igyekezett fenntartani a magyarok készségét,⁸³ anélkül hogy bármilyen garanciát is adott volna számukra.⁸⁴ Vitnyédy még 1666 januárjában is követelte a párizsi udvar válaszát nyári tervezetére.⁸⁵

Az egyházi rend és vezetője ugyanakkor a korábbi, szűnni nem akaró hiperaktivitás után, 1665. áprilistól teljes hallgatásba burkolózik francia irányba. Lippay betegsége, láttuk, nem ad okot ekkora passzivitásra. A teljes reményvesztés, közügyektől visszavonulás szintén kizárható a primás politikusi vénája ismeretében. Láthattuk, más irányú aktivitása élete utolsó hónapjaiban végig töretlen volt.

6. Lippay pírmás politikai horizontja

Lippay, bár Pázmány lelkipásztori kvalitásai miatt ajánlotta őt a veszprémi püspökségre, 1635-ös udvari kancellári kinevezésétől kezdve a korabeli Európában korántsem rendhagyó módon egyszerre volt főpap és professzionális politikus. Kancellárként kétszer is részt vett a regensburgi birodalmi gyűlésen, 1636-ban II. Ferdinánd, 1640/41-ben pedig III. Ferdinánd kíséretében. Primásként rekordhosszúságú ideig, harmadfél évtizedig, kancellárságát beszámítva kerek harminc esztendőn keresztül volt a magyar belpolitika meghatározó alakja: a Habsburg-berendezkedés exponense, a *Burgban* pedig a magyar rendek érdekeinek képviselője. Négy nádor: Esterházy Miklós, Draskovich János, Pálffy Pál és Wesselényi Ferenc mellett maga a megtestesült közjogi stabilitás. Utóbbihoz, illetve más főurakhoz írt leveleiből jól nyomon követhető, ahogy mindinkább kiszorul a bécsi udvarban a tényleges döntéshozatalból. 1635-től püspök-kancellárként, majd 1642-től érsek-főkancellárként főként magyar belpolitikai, erdélyi és

⁸² Kiadva: *Bogisich*: Acta coniurationem, 257–258 (n. ccc), 1665. június 30-ai kísérőjelentése: 39–40 (n. xliii). Magyar fordításunk: *Tusor*: Forráskritikai megjegyzések, i.m., Függelék, 1. sz. Vitnyédynél az elsődleges cél a marsall foglyul ejtése és „jobb belátásra” készítése volt.

⁸³ A idézett magyar szakirodalom mellett lásd erre például: *Wagner*: Der Wiener Hof, 111.

⁸⁴ *Bogisich*: Acta coniurationem, 44–57 (n. l–lxxi), különösen n. lviii–lix és lxxi.

⁸⁵ Bécs, 1666. január 21-ei jelentésében Grémonville szó szerint idézte az ügyvéd szavait: „rogo scribe, quando veniet coniunctura, et quando habebimus responsum a rege Christianissimo; difficulter expectamus, ne sero veniat, quia instat commune periculum. Rogo scribas, quid sperandum sit nobis.” Uo., 57 (n. lxxi).

török ügyekben játszott meghatározó és – közjogi állásának és politikai talentumainak egyaránt köszönhetően – rekordhosszúságú szerepe a végéhez közeledett a császári-királyi környezetben. Megannyi hiperaktív tervezgetése mondott csődöt, például 1660 nyarán, amikor Várad megmentése érdekében Grazba utazott a császári udvar után.⁸⁶ Ennek ellenére hasonló eltökéltséggel munkálkodik az udvarban 1663–1664 folyamán Zrínyi érdekében,⁸⁷ és ezt folytatja a gróf halála után is: e tanulmány épp eme, mondhatni szokásos tervezgetésének részleteibe tekint bele. Lipót uralkodása alatti marginalizálódásának sorozatos és keserű eseményei, ezek személyes aspektusai azonban nem homályosíthatták el az 1635-től szerzett tapasztalatait, melyek nem korlátozódtak a magyar belpolitikára. A bécsi udvarban töltött évek után, 1642-től az udvari magyar kancellár és a kancellária alkalmazottai a fő hírforrásai a külföldi fejleményekről,⁸⁸ Rómából a ma-

⁸⁶ Lásd indulatos leveleit és benne érveit a nádorhoz a gráci tárgyalások eredménytelenségéről: CST I/1, n. 399–402. A magyar tanácsosok gráci állásfoglalásának egy példánya: Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Paris), Correspondance politique, Hongrie, vol. 2, fol. 26r–28v (Opiniones D. Consiliariorum Hungarorum Graecy Graecii convocatorum super invasione Varadini a Turcis factae) (Magyar Nemzeti Levéltár [MNL] Országos Levéltár (OL), Mikrofilmtár, 40 033 d.). További példányai és elemzése: R. Várkonyi: A török kiűzésének eszméje, 495–497.

⁸⁷ *Tusor*: A primás, a bán és a bécsi udvar, 219–251; illetve ehhez lásd még Zrínyi érdekében adott instrukciójának kiadását és fordítását: Trinkell Zakariás primási gyóntató küldetése a bécsi udvarba (1664. augusztus), MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára (Nyerges Judit–Verók Attila–Zvara Edina), Budapest 2016, 706–714; Lippay primás követutasítása Zrínyi érdekében (1664. augusztus 16.), Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról (szerk. Padányi József–Bene Sándor–Hausner Gábor, Budapest 2017, 123–137. E vizsgálatok tanúsága szerint a Lippay–Zrínyi viszony még annál is jóval közelebbi volt az 1660-as években, mint azt a kapcsolat átértékelésének fontosságára a figyelmet helyes meglátással felhívó R. Várkonyi Ágnes bemutatta: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban, TSz 27 (1984) 341–369, 360–361. Megjegyzendő, hogy Klaniczay Tibor még csupán Vasvár utánra tette közeledésüket (Zrínyi, 786skk).

⁸⁸ Ahogy azt ő maga is tette kancellár korában, illetve ahogy például Szelepchény György kancellár, illetve Orosy György királyi titkár hozzá írt levelei mutatják. Lásd CST I/1, n. 1–124; PL AS Act. rad., Class. X, n. 196, ad indicem (<http://anube.hu/ar/index.php>). Az udvari magyar kancellária kora újkori története: Vö. *Fazekas István*: A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között (Akadémiai doktori értekezés), Budapest 2018, különösen 96–111.

gyar *agenzia* látta el nemcsak itáliai, hanem Európa minden részéről származó információkkal.⁸⁹

Fennmaradt leveleiből jól adatolható rendszeres és töretlen érdeklődésének európai horizontja.⁹⁰ A már kiadott anyagból itt csupán három példát idézünk modernizált átírásban, amely világosan bizonyítja a primás nemzetközi szemhatáru reálpolitikai gondolkodását és aktivitását. Egy évtizeddel korábban, 1655 decemberében kelt levelének címettje II. Rákóczi György, akit Lippay szemlátomást a lengyelországi beavatkozástól kíván visszatartani, felvázolva az aktuális nagyhatalmi konstellációt:

„Silesia is derék ország, cselekedhetik sokat, bizonyos, hogy vagyon Ófelségének negyed félszáz kulcsos várasa Silesiában, közönségesen azt mondgyak felőle, az tudja jobban böcsülneni az Austriai Ház birodalmát, az ki Silesiát látta... Sőt az Sueciai király igen ajánlja magát Ófelségének, és kész homagiumot praestálni az Feudum végett, az mint egyéb Imperiumbeli fejedelmek szoktanak. Az Pápa igen vagyon erette, hogy megbékéltesse az Catholicus fejedelmeket, az egész világra könyörgéseket rendelt, extraordinarius követét küldötte mind az Gallushoz, mind pedig az Spanyolhoz, és mast rendelik az helyt és időt, az hol összevgyülljenek az tractára. Az Lotharingiai Herczegnek öccse, Franciscus, az Gallusok deuotioiara állott. Nem törődnek rajta az Spanyolok, sőt nagy galibátul menekedtek meg. Egyébiránt kötellessek voltak addig békességet nem csinálni, míg Lotharingia ezeknek meg nem adatik. Azt csodálom én jobban, hogy az Spanyolok hadat mondottak az Anglusoknak, enni erőss ellenségek lévén annékül is, hihető, hogy vagyon valami más reménségek.”⁹¹

Magyarország a kora újkorban székét legfiatalabbként és legtovább elfoglaló primása tüpontosan látta, hogy a Habsburgoknak milyen tényleges mozgósítási potenciálja van, illetve hogy bármilyen szervezkedésnek a dinasztia ellen könnyen hóhérbárd lehet a vége – mint ahogy lett 1671-ben Magyarországon is. 1656 szeptemberében II. Rákóczi Györgyhöz intézett levelének legfontosabb információja azon-

⁸⁹ Legújabb és korábbi irodalommal és ottani forráshelyadatokkal: Péter Tusor, “Ad Praelatorum et alia huius Patriae negotia in Curia Romana promovenda”. The Roman Agents of the Hungarian Bishops in the 17th Century, Gli agenti presso la Santa Sede delle comunità e degli stati stranieri (secoli XV–XVIII) (Studi di storia delle istituzioni ecclesiastiche 8), a cura di Matteo Sanfilippo–Péter Tusor: Viterbo 2020, 41–84, különösen 49–54.

⁹⁰ Átfogóan itt az Esterházy és a Wesselényi nádorhoz, az erdélyi fejedelmekhez és Rottal Jánoshoz intézett írásaira utalunk, CST I/1, 509–519 (ad content.).

⁹¹ Levele II. Rákóczi Györgyhöz, Garamszentkereszt, 1655. december 27. CST I/1, n. 302.

ban az, hogy nemcsak a franciák eredendő Habsburg-ellenes attitűdjével volt tisztában, hanem azokkal az eszközökkel is, melyekkel a francia diplomácia élni szokott célja elérésében:

„Vagyon igaz Őfelségének bizon nagy hada. Az ötvenezer németnek semmi heya nincsen. Minap küldött Őfelsege mint egy tizennégy || ezer embert Olaszországban. Az helyett is mindgyárt még anni pénzt adatot ki másoknak fogadáására, es fogadhák is igen szaporán őket. Adgyon-e az lengyeleknek segítséget, Őfelsege mast sem resolvalta, úgy látom, magát, noha bizony igen vannak az Lengyelek érette, tudva is vagion elegendőképpen az Gallusnak az Austriai Ház ellen gonosz akarattya es machinatióia, kit az Suecusok által igyekezett végben vinni, ezt kegyelmednek igen titkon és confidenter írom, édes fiam uram. Ollyan hírünk is érkezett, hogy Prágában 19 nem kis renden valo személyeknek ütötték titkon el az fejét, mind álorczákban, úgy hogy még az executorok se tudhatták, kik voltak, csak azt ítélik, hogy az ellenséggel volt értelmek. Ezek maradgyanak kegyelmednél, édes fiam uram”.⁹²

Legvégül álljon itt a harmadik idézet, ugyancsak Erdély fejedelméhez, 1659 nyaráról. A primás itt a végül november 7-én, a katalóniai Fácánok-szigetén aláírt pireneusi békére utal, előrevetíti az északi háború (1655–1660) közeli lezárását.⁹³ De ami a legfontosabb: világosan látja, hogy a politikájának – ami egyben a korai újkori magyar politikai elité is volt – axiómája, a törökök kiűzése csakis megfelelő nemzetközi konstelláció esetén valósítható meg. A gyakori borúlátásából rendre optimista tervezgetésekkel kivergődő érsek így ír a fejedelemnek:

„Talám az jó Isten, megléven immár az békesség, minden bizonynyal az franczuz és spanyol között, az ki gyökere volt és fundamentuma mind az többinek, és az kik nélkül nem subsistalhatnak az több is, megszállja sziveket és megbékelteti az több keresztyén fejedelmeket is, és akkor csak az jövő nyárra is visszaadván kegyelmednek az vármegyéket, örömmel és vígan mehetünk az pogány ebre, örökös ellenségünkre”.⁹⁴

⁹² Levele II. Rákóczy Györgyhez, Érsekújvár, 1656. szeptember 5. CST I/1, n. 305.

⁹³ További irodalommal: *Julia Costa Lopez: Treaty of the Pyrenees (1659)*, Encyclopedia of Diplomacy I–IV (ed. by Gordon Martel), Hoboken (New Jersey) 2018, ord. alph./cron. (A fontosabb korabeli diplomáciai eseményeket és kurrens válogatott irodalmukat lásd ugyanitt).

⁹⁴ Levele II. Rákóczy Györgyhez, Pozsony, 1659. június 18. CST I/1, n. 361.bis

Zrínyi Miklóssal ellentétben Lippaynak nincs elméleti politikai munkássága. A források hallgatása miatt 1665. évi magatartását korábbi „alkalmazott politológiájából” valószínűsíthetjük, amit ezek a mutatóba hozott idézetek jól illusztrálnak.

A bécsi udvarban a harmincéves háború derekán hosszú évek során pallérozódott politikai talentumának további bizonyítékaul szolgál elképzelése, miszerint, „költségeiért és fáradságáért” 100 ezer tallérral kívánta rávenni a moldvai vajdát 1645 tavaszán, hogy török fegyveres segítség igénybevétele nélkül buktassa meg I. Rákóczi Györgyöt, és a Porta előzetes engedélyével Csáky Istvánt ültesse a helyébe.⁹⁵ Mindehhez hozzá kell még vennünk azt a kiemelt figyelmet, amit mindvégig Lengyelország felé fordított. 1645. márciusban közvetlenül kereste a lengyel egyházi rend segítségét I. Rákóczi György ellenében,⁹⁶ 1655-től nemcsak nagy teret szentelt a lengyelországi svéd hadjáratnak, hanem folyamatosan gondoskodott a Magyarországra menekülő lengyel egyháziakról.⁹⁷ Átlátta, hogy a svédek nemcsak az evangélikus államegyháziág részleges extrapolációjával kísérleteznek a túlnyomóan katolikus országban, hanem a lengyel rendiséget az abszolutista monarchia elveinek és gyakorlatainak expanziója is fenyegeti: „Az nyavalyás lengyelek nagy ínséget szenvednek, úgy értem, az Suecusok alatt, mind lelki, mind testi szabadságokban igen megsérüdtenek, lehetetlennek tartom, hogy sokáig ebben maradjon az dolog...”⁹⁸ A következtetést hamarosan le is vonta Magyarország számára: „Bizonyos, hogy mi az lengyeleket szerettyük inkább és az ő szomszédságokat, nem is kévannyuk az Suecus szomszédságát, kit ha Isten ilyen csodálatosképpen meg nem zablázt volna, nagyob confusiót és zűrzavart csinált volna az kereszttyénségben. Tartok attul, hogy ezutann is egymás között vissza ne veszének az lengyelek”.⁹⁹

⁹⁵ S.k. levele [Szelepchény Györgyhöz], 1645. ápr. 14. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Ungarische Akten, Miscellanea, Konv. A (1630–1647), fol. 173–174. Idézi: Roderich Goos: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen 1526–1690 (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9), Wien 1911. 746.

⁹⁶ Lásd levelét Maciej Łubieński gneznói érsekhez, Lengyelország primásához. PL AS Act. rad., Class. V, n. 45.

⁹⁷ Számos idevágó forrás (menekült püspökök, szerzetesek levelei, Pálfalvay János szepesi prépost beszámolója): PL AS Act. rad., Class X, n. 196, leginkább 26. cs., 47–48. 84–86. 89–90. 109–110. 126–127. 142–145 és 160–161. fol.; MNL-OL Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae archiepiscoporum (A 30), n. 306. 308.

⁹⁸ CST I/1, n. 302

⁹⁹ Levele II. Rákóczy Györgyhöz, Pozsony, 1656. július 20.

* * *

A fentiek alapján bizonyítottnak vehetjük, hogy Lippay primás nemcsak a francia hegemonisztikus politika valós természetével volt tisztában, hanem annak kockázatával is, amit az önálló és rendi berendezkedésű Lengyelországnak egy másik abszolutista nagyhatalom érdekszférájába kerülése jelentene. Azt az előnyt, amit Franciaország katolikus jellege nyújthatott a svédekkel szemben, messze ellensúlyozta, hogy nem egy regionális hatalomról, hanem a pireneusi béke megkötése óta mindenki számára nyilvánvalóan a spanyolok helyére lépő új európai nagyhatalomról volt immár szó. Ez a nagyhatalom a Birodalomban komoly pozíciókkal rendelkezett. A primás még Bécsből kancellár korában követhette figyelemmel a francia központi hatalom kiépítésének folyamatát, a Richelieu ellen szervezett főúri lázadások, összeesküvések híreit maga továbbította Esterházy Miklósnak, Nyáry Istvánnak.¹⁰⁰ Tárgyalásai során azt is detektálhatta, hogy a francia katonai segítség az oszmánok ellen egyszeri gesztus volt XIV. Lajos részéről. A hadakozás folytatásához 1664/65-ben szavakon kívül már semmilyen támogatást nem kapott. Lippaynak az 1640-es évek derekán bizonyíthatóan a közvetlen rálátása volt a konstantinápolyi császári diplomácia működésére, és ennek révén a francia–oszmán kapcsolatokra is. Arra az évszázados érdekszövetségre, amely a Habsburgok ellenében a vallási különbözőség ellenére fennállott közöttük, és amelyben Magyarország csakis a törököknek behódolva találhatta volna meg a helyét. Ez Lippay számára legalább annyira elfogadhatatlan volt, mint Zrínyi Miklósnak.

Az elmondottak nyomán úgy véljük, hogy Lippay nemcsak azért tűnik el Grémonville jelentéseiből, mert türelemmel várt a „jó konjunktúrára”, hanem meg kell kockáztatnunk a felvetést, hogy a bécsi udvar mellett a párizsiban sem bízott igazán, és hamar kijózanodott a kezdeti eufóriából, amit a franciák gyakoroltak rá 1664. szeptember eleji pozsonyi látogatásuk során.¹⁰¹ Tette ezt akár Grémonville magatartása alapján, akár pedig azért, mert kül- és belpolitikai determinációi okán nem tartotta alkalmasnak Franciaországot a magyar nemzeti célok hathatós segítségére. Kortársként idejekorán felismerte azt, amit a modern történeti kutatás a következőképpen fogalmazott meg: „a források is, XIV. Lajos későbbi magatartása is világosan mutat-

¹⁰⁰ A Richelieu-ellenes főnemesi összeesküvések részleteivel, CST I/1, n. 71. 74. 75. 130.

¹⁰¹ Jean Coligny-Saligny tudósítását, benne Lippay a franciákat és királyukat éltető latin nyelvű kijelentésével a vincennes-i francia hadilevéltárból közli: *Wagner*: Der Wiener Hof, 94. Vö. *Bérenger*: Francia–magyar kapcsolatok, 279 (16 és 17 j.) is. Az időszak francia–magyar érintkezéseire: *Tóth*: Zrínyi és a franciák, különösen 294–296.

ják: a francia kormány sosem igyekezett visszaállítani Magyarország függetlenségét”.¹⁰²

Lippay nem állt egyedül az általunk kikövetkeztetett nézetével. Felső-Magyarországon sem lelkesedett mindenki a francia orientációért, Bocskai István zempléni főispán szerint „túl messze vannak és kegyetlenül kormányoznak”, mások pedig a szabad királyválasztás jogát féltették tőlük.¹⁰³ Mi több, maga a francia orientációt kezdeményező Zrínyi Miklós sem nyilatkozott róluk túl kedvezően *A török áfium ellen való orvosság* c. művében. Míg az olaszokról szemlélató-mást kedvező véleménnyel van, egyedül széttagoltságukat kifogásolja, a franciákról így ír: „Francuz nemzetről van mit mondanunk. Ez a nemzet bizonyára hadakozó, dicsőséges, hatalmas, de az is nyilván vagy, mikor nem magának keres s nem magának hadakozik, nem igen sok jót várhatni tüle... Ahhoz a francuz, ha győzedelmes, eltűrhetetlen, ha nyomorodott, semmirekellő”.¹⁰⁴ Minderre nagyban ráerősítenek a legnagyobb valószínűség szerint épp 1665-ben keletkezett, és leginkább Nádasdy Ferenchez köthető *Elmélkedés/Oktatás* francia-ellenes erős sorai.¹⁰⁵

¹⁰² *Bérenger*: Francia–magyar kapcsolatok, 291. A francia–magyar diplomáciai kapcsolatokra lásd ugyancsak Jean Bérenger nagyívű és rétegzetten kontextualizált áttekintését a magyar „mágnásösszeesküvésről”: *La conjuration des Magnats hongrois (1664–1671), Complots et conjurations dans l’Europe moderne. Actes du colloque international organisé à Rome, 30 septembre – 2 octobre 1993* (Publications de l’École française de Rome 220), Rome 1996, 317–345, különösen 329–336.

¹⁰³ *Benczédi*: Rendiség, abszolutizmus, 143, 19. j.

¹⁰⁴ Zrínyi Miklós *Összes Művei* (Magyar Remekírók), szerk. Kovács Sándor Iván et al., Budapest 2003, 406; vö. Klaniczay, Zrínyi, 791–797; *Tóth*: Zrínyi és a franciák, 296–297.

¹⁰⁵ „Az francziát az alatta valóihoz irgalmatlannak, tyrannusnak affirmályák mindenfelől lenni, úgy, hogy az törvénynek, az igasságának ne legyen semmi helle nála. Ragadozónak, fősvénynek, istentelen ítéletőnek mondattik, kitt Isten büntetlen nem szokott hadni. Félő azért az fejedelem vétkeért az alatta valókra is ne terjedgyen s érjen az ostor. Leginkább az lengyelországi szomszédtságért kellenne az magyarnak az Franczián kapni... messze van, sok idegen fejedelem ditióján jönnének... Francia igen hamar változó nemzetség, könnyön el állana, kevés maga állandóbb hasznaért ki (az mint az históriák is megh mutattyák) soha confoederatussivál állandó nem vólt. Annak okáért miért kellessék az nemzetten kapni, ki láczik csak ezekből is.” *Modern kiadása: Bene Sándor–Szabó Sándor: Oktatás jó elmélkedésre*, HK 113 (2000) 437–476, 447–476, a idézett helyek: 475 és 476 (az átírás itt részlegesen modernizálva). További irodalommal *R. Várkonyi Ágnes: Konföderáció a szomszédos országokkal, Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok*, Budapest 2010, 333–345. Várkonyi Ágnes Zrínyi Miklósnak tulajdonítja az emlékirat-

A korábbi kutatás állítását, miszerint a szemlátomást mind bizalmatlanabb viszonyulás a francia politikához apátiába és diplomáciai passzivitásba vitte volna Magyarország primását és vele együtt az államalkotó egyházi rendet, el kell vetnünk. Annak ismeretében, hogy a *status saecularis* köreiben, többek között Zrínyi Péter részéről gőzerővel folyt szervezkedés, s az egész Királyság forrongott, nehezen hihető, hogy a halála pillanatáig tevékeny Lippay és a többi prelátus ne érezte volna magát lépéskényszerben. Igaz, a korszak neves ismerője, Jean Bérenger úgy véli, hogy a magyar főpapság konfeszszionális identitása elnyomta a nemzeti önazonosságot, és a „főpapok végeredményben kedvezőnek találták a királyi hatalmat és a császári csapatok jelenlétét, ami vitathatatlanul előnyös volt az ellenreformációs politika szempontjából”.¹⁰⁶ Ezt az 1665-re vonatkoztatott kijelentést azonban nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen az alapjául szolgáló forrás beazonosítása téves. Az ugyanis nem Lippay feljelentése Wesselényi ellen az uralkodóhoz, hanem igazolhatóan még Pálffy Pál nádor ellenében íródott több mint egy évtizeddel korábban.¹⁰⁷

tot, az országbíró szerzőségével külön közleményben kívánok foglalkozni.

¹⁰⁶ *Bérenger*: Francia–magyar kapcsolatok, 290.

¹⁰⁷ ÖStA HHStA Ung. Akt., Fz. 176, fol. 152r–169v (Opinio Archiepiscopi Strigoniensis). A sorokból átsütő erős ellenérzések semmiképpen sem Wesselényire, hanem egyértelműen Pálffy Pálra illenek, akivel a kezdeti jó viszonyt követően Lippay sosem tudott kiengesztelődni. A szövegben, az előhozott vádak sorában több pozitív adat bizonyítja cáfolhatatlanul, hogy az irat Pálffy nádor ellen íródott, és így nem keletkezhetett 1653 után. Ilyen például, hogy Lippay azzal vádolja a palatinust, hogy az egyházi pályára lépő (kezdetben jezsuita) Pálffy Ferdinánd javait elragadta („Omnia bona mobilia et immobilia Ferdinandi Pálffy eripuit...”), illetve Pálffy János apáca lányát szintén kismimmizte, továbbá Dévény várát törvénytelenül szerezte meg, sőt örökjogon még a pozsonyi királyi várra is igény tartott („non contentus tot pulcherrimis dominiis, nisi etiam regiam ipsam [sclt. arcem] habeat, ac dominetur coronae”) (fol. 166r–168r). A Pálffy–Lippay viszonyra lásd még: Anna Fundárková: Palatine Paulus Pálffy’s Conflict with Archbishop Georgius Lippay of Esztergom, *Historický časopis* 55 (2007) Supplement, 61–78. – Jean Bérenger téves azonosítása és az irat 164–165. oldalain alapuló következtetései (i.h.) teljesen hamis irányba vitték el a történeti diskurzust, mindenképpen korrigálandók (pontosabban törölendők a historiográfia lapjairól). Sőt a befolyás és közeli viszony ismeretében, amit Lippay gyakorolt Wesselényire, az is érthetővé válik, hogy a nádor miért húzódozott sokáig a francia orientációtól, és csak 1666 tavaszától, vagyis a primás halála után (!) hajlott feléje Zrínyi Péter, Vitnyédy (és Széchy Mária) hatására. Vö. Pauler, Wesselényi, I, 91; *Bogisich*: Acta coniurationem, 61–64 (n. lxxix); Jankovics, A „Murányi Venus”, 413.

Ha bevonjuk a vizsgálatokba Velence bécsi követének, Giorgio Cornarónak kiadott jelentéseit, világosan látszik, hogy Lippay és az új horvát bán, Zrínyi Péter gondolkodása egy ideig még valamennyire együtt mozog a vasvári béke destabilizálása érdekében 1665 első hónapjainak még némileg képlékeny viszonyai között.¹⁰⁸ A primás és a bán kooperációja azonban már nem olyan elmélyült, mint Zrínyi Miklós idején volt, ez Grémonville tudósításaiból világosan kiderül. 1665 nyarára már jórészt külön utakon járnak. Zrínyi Péter ejtve a rajnai/birodalmi, majd a velencei szálát Vitnyédyvel szoros együttműködésben a francia orientáció vezéralakja lett.¹⁰⁹ A primás utolsó, teljesen kétségbeesett kapcsolatfelvételi kísérlete 1665 júliusában a Rajnai Szövetség vezetőjével pedig nem vezetett eredményre, ugyanakkor már megtétele is fontos bizonyíték arra, hogy nem maradt paszszív, és a francia kapcsolat helyett/mellett másfelé is igyekezett tájékozódni élete utolsó hónapjaiban.¹¹⁰ A birodalmi út elzáródása után nyilvánvalóan egy új megoldást kellett keresni. Mi volt az új elképzelés? Kiadott, illetve hazai és bécsi levéltári források alapján megválaszolhatatlan kérdés. Egyedül a vatikáni kutatásoknak köszönhetően, a pápai diplomáciai iratok alapján találhatunk tényleges bizonyítékot arra, hogy az egyházi rend 1665 őszére egy saját és új politikai koncepciót dolgozott ki, képviselt és tett lépéseket megvalósítására. Ennek bemutatását és feldolgozását azonban egy másik tanulmány végzi el. Az operatív figura ebben már elsődlegesen nem – a betegsége okán fizikai mozgásában már akadályozott – Lippay, hanem a jövő embere, Szelepchény György.¹¹¹

¹⁰⁸ Vö. Franciscus Rački (ed.), *Acta coniurationem bani Petri a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia* (*Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*), Zagrabiae 1873, 7–10 és 13–15 (n. 3–5. 11–13). Részletesebben lásd majd az alábbi, 110. sz. j.-ben idézendő források tervezett elemzésénél, ill. kiadásánál.

¹⁰⁹ Ennek részleteire elsősorban vö. *Benczédi: A Wesselényi-féle, i.m.; Bérenger: Francia–magyar kapcsolatok, i.m.*

¹¹⁰ A kérdéssel külön közleményben kívánok foglalkozni a Franjo Rački által kiadott (*Acta coniurationem, 1–7 [n.1]*) „Regnum Hungariae in quali statu hodie versetur genuine aperire et detegere necessarium est...” kezdetű emlékirat közelebbi azonosítása és kísérőiratainak publikálása kapcsán (ÖStA HHStA Ung. Akt., Spezialia, Verschwörenakten. V: Frangepanische Akten, Fz. 316, Konv. A. 1665, 1667, 1669, fol. 1–4, n. 1 (Frangepán Ferenc Johann a Werner a Plittersdorfnak „ratione communicationis et correspondentiae per archiepiscopum Strigoniensem cum electore Moguntino pro adiuvanda Hungarica”, 1665. júl. 25.); fol. 5–9, n. 2 (Frangepán levele a mainzi választófejedelemhez).) Az emlékirat uo., fol. 10–17. Vö. *Benczédi: A Wesselényi-féle, 602, 15. j. Uő: Rendiség, abszolutizmus, 143, 22. j.*

¹¹¹ *Tusor Péter: „Et a pensare al successore in caso”.* Szelepchény György

7. Eredmények

Tanulmányunk alapvető célkitűzése az volt, hogy a kiadott francia diplomáciai források alapján feldolgozzuk Lippay György szerepét az úgynevezett „Wesselényi-féle összeesküvésben”, pontosabban a vasvári béke megkötését követően, az 1664 ősztől felerősödő rendi mozgalomban. Vagyis hogy a Pázmány-utódra irányuló biográfiai kutatásunk¹¹² kiegészítéseként feldolgozzuk az életpálya azon mozzanatát, mely a primás nevét leginkább ismertté tette a historiográfiában. XIV. Lajos bécsi rendkívüli követe, Jacques de Grémonville jelentéseinek és utasításainak beható elemzése, a mindeddig elmaradt részletes eseménytörténeti rekonstrukció több fontos megállapítás tételére jogosít fel bennünket.

1. A kapcsolat felvétele a francia diplomácia bécsi képviselőjével 1664 decemberében a magyar rendi vezetőknek a Rajnai Szövetséghez fűződő, 1663-tól kimutatható és uralkodói engedéllyel fenntartott kapcsolata összefüggésében értelmezhető. A Szövetségnek Elszáz grófjaként XIV. Lajos is tagja volt.

2. Lippay primás elsődleges célja decemberben Grémonville-jel ugyanaz, mint majd három hónappal korábban von Gallen münsteri hercegpüspökkel, a Rajnai Szövetség érkező egyik vezetőjével, aki csapataival érkezett Magyarországra, illetve Bécsbe. A hadjárat folytatásával, jelesen Érsekújvár ostromával kívánta megakadályozni a vasvári békekötés ratifikációját. A primás még 1665 februárjában is a sajátjának tekintett végvár ostromát tervezte. Tervét görög származású segédpüspöke, a domonkos szerzetesként Párizsban tanult Macripodari Jácint csanádi püspök útján hozta a francia diplomácia tudomására.

3. A francia segítséggel folytatott hadakozással irányt akart szabni I. Lipót politikájának, folytatni az oszmánellenes hadjáratot és megkezdni Magyarország felszabadítását, melynek katonai feltételei a korszakban már adottak voltak. (Ez húsz év múlva be is bizonyosodott.)

4. Az 1664. decemberi tárgyalások során valóban szóba kerül a primás részéről a franciákkal létesítendő titkos kapcsolat, egy bizonyos „nagy terv” (*grand dessein*) érdekében. Ez már nemcsak az uralkodó politikája (azaz tanácsosai/miniszterei), hanem kifejezetten I. Lipót ellen irányult volna, lévén, hogy az országot úgymond azért szolgáltatta ki

és a rendi szervezkedés (Egy nuncius jelentés forrásértéke), Levéltári Közlemények, 2021, s.a.

¹¹² Vö. fentebb, 11. j.

a törököknek, hogy a „magyarokat megfossza szabadságától és letörje”, illetve szabad kezet kapjon a franciák ellen.

5. Az evidensnek tűnő érzékenységre ellenére 1665. április után Lippay prímás eltűnik Grémonville jelentéseiből, szemlátomást nem folytatja az érintkezést, és nem él az 1664 decemberében fontolóra vett titkos kapcsolat lehetőségével sem. Ennek fő oka nem betegsége és ebből fakadó passzivitása volt, mint ahogy a kutatás eddig feltételezte, hanem az, hogy európai politikai tapasztalatainak, nézeteinek köszönhetően a „francia kapcsolat”-ra kellő kritikával tekintett. Nyilvánvalóan tisztában lehetett a párizsi udvarnak a bécsiét meghaladó abszolutista tendenciáival, illetve európai hegemonisztikus törekvéseivel, sőt talán évszázados török politikája alapvető természetével is. Zrínyi Miklós halála után a magyar rendi vezetők közül neki (és a kalocsai érsek Szelepcshény György udvari kancellárnak) volt megfelelő európai politikai látóköre, diplomáciai és kormányzati tapasztalata e tényezők felismeréséhez. Lippay számára,¹¹³ miként Zrínyi Miklós számára is, a behódolás a törököknek sosem volt reális opció.

6. Annak, hogy alternatív politikai program kidolgozására vajon sor került-e ekkor az egyházi rend részéről, a magyarországi és bécsi levéltárakban nincsen nyoma. A választ a vatikáni kutatásoknak köszönhetően kaphatjuk majd meg.

¹¹³ A Thököly-kori hagyomány Wesselényivel ellentétben ezt teljesen tévesen állítja róla. Vö: *Péter Katalin: A múlt és a jelen a Thököly felkelés ideológiájában, A Thököly-felkelés és kora* (szerk. Benczédi László), Budapest 1983, 199–204, 202–203.

A KEGYÚRI JOG ÉS A TÉRÍTŐ FÖLDESÚRI
ELLENREFORMÁCIÓ LEHETŐSÉGEI.
FELEKEZETI ALAPÚ KONFLIKTUSOK
VARANNÓN ÉS UNGVÁRON A 17. SZÁZADBAN

THE „IUS PATRONATUS” AND THE REALIZATION
OF THE PROSELYTIZER LANDLORD COUNTER-
REFORMATION. DENOMINATIONAL CONFLICT
IN VARANNÓ AND UNGVÁR IN THE 17TH
CENTURY

Borbély Zoltán

PhD. EKKE, adjunktus.
borbely.zoltn@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1608. évi vallásszabadság törvénye és a Wesselényi-féle összeesküvés (1664-1671) közötti időszakot a „hittérítő földesúri ellenreformáció” felfogása jellemezte, amely alakította az erőviszonyokat a növekvő katolikus vallás és a protestáns egyházak között. Ebben az időszakban a földesurak békés (vagy kevésbé békés) eszközökkel megpróbálták jobbágyaikat saját vallásukra téríteni, ahol a „jus patronatus” segített nekik. Tanulmányomban két északkelet -magyarországi település (oppidum) vallási életét és az azokat befolyásoló tényezőket elemzem. A kérdés mikrotörténeti elemzésének eredményeként rámutatok a kálvinista pártfogó rendszer nagy jelentőségére, amely nagyon erős társadalmi struktúrát alakított ki. Ez a szerkezet tovább élt, amikor a földesurak áttértek a katolikus vallásba. Ebben a helyzetben több vallásbeli konfliktus alakult ki a katolikus és a protestáns prédikátorok között. A protestáns prédikátorok jutalma és kiváltságai megvédték a nemes vármegyét, ahol a legmeghatározóbb hatalom a protestáns nemesek szövetsége volt. Ez a szövetség sikeres volt a magyar diéták politikai akaratteremtési folyamataiban, és ennek eredményeképpen alakult ki a gyóntatási rend mint a korporativitás különleges típusa.

Abstract

The period between the 1608. law of religious freedom and the Wesselényi conspiracy (1664-1671) was characterized by the conception

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.2

of the „proselytizer landlord counter-reformation”, which shaped the balance of power between the growing Catholic confession and Protestant churches. In this period the landlords tried to convert their serfs to their own confession by peaceful (or less peaceful) means, wherein the „jus patronatus” helped them. In my study, I analyze the religious life of two settlements (oppidum) in Northeast Hungary and the factors which influenced them. As a result of the microhistorical analysis of the issue, it was pointed out the great importance of the Calvinistic patron system, which developed a very strong social structure. This structure lived on afterwards that the landlords converted to the Catholic church. In this situation there were several confessional conflicts between the Catholics and the Protestant preachers. The rewards and privileges of the Protestant preachers protected the noble county, wherein the most dominant power was the alliance of the Protestant gentry. This alliance was successful in the political will-building processes in the Hungarian Diets too, and resulted in the formation of the confessional order as a special type of corporatism.

Kulcsszavak: kegyúri jog, ellenreformáció, felekezeti konfliktusok

Keywords: merciful law, counter-reformation, denominational conflicts

Az 1608. évi országgyűlés vallásügyi törvényeinek szentesítése és a Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolását követő erőszakos ellenreformáció megindulása közti időszakban a földesúri „térítő” ellenreformáció kifejezéssel körvonalazható legszemléletesebben az a jelenség, amely az egyre erősödő katolikus felekezet és a protestáns egyházak közti erőviszonyokat alakította. A térítő földesúri ellenreformáció kifejezést először Péter Katalin használta a jezsuiták sárospataki tevékenységének bemutatásánál, azóta azonban számos esettanulmány született, amelyek ezen logika mentén mutatták be egy-egy település felekezeti viszonyainak alakulását, amelyben a patrónusi joggal rendelkező földesúr békés, vagy esetenként erőszakos módszerekkel próbált beavatkozni birtokai hitéletébe.¹ A példák elsősorban Nyugat-Dunántúlról, az Esterházy-, Nádasdy- és Batthyány-birtokok gazdag forrásanyagának köszönhetően ismertek, amelyre támaszkodva Fazekas István egyfajta modelljét is felvázolta a térítések folyamatának.² Néhány klasszikusnak nevezhető példa az ország északi feléből is ismert, mint amilyen a Hont megyei Szuha esete,

¹ *Péter Katalin*: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. *Egyháztörténeti Szemle* 2006/2. (VII. évf.) 30-43.

² *Fazekas István*: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr 2014. 190.

amelynek jobbágy lakói katolikus papot szerettek volna hívni a falu templomába, törekvéseik azonban a kegyurak – köztük a Rákócziak – ellentétes akarata miatt meghiúsult.³ Néhány jelzés értékű példával találkozhatunk még a szakirodalomban, amely a földesúri patrónusi jog érvényesítésének lehetőségein keresztül mutatja be egy-egy falusi közösség hitváltásának folyamatát, de csak kivételes esetekben állnak rendelkezésre olyan források, amelyek ennek az elhúzódó folyamatnak a részleteit is megvilágítják.⁴

Tanulmányomban két északkelet-magyarországi település felekezeti életének változásait és az azokat befolyásoló tényezőket veszem elemzés alá a térítő földesúri ellenreformáció korszakában, vagyis a 17. század elejétől az 1670-es évekig. A két vizsgált település a zempléni Varannó és a szomszédos megyében található Ungvár, amelyek elsősorban a fennmaradt források alapján hívják fel magukra a figyelmet és kínálják annak a lehetőségét, hogy a korszakban tapasztalható változásokat ne csak egy-egy eseményhez kapcsolódva, hanem folyamatában vehessük komplex elemzés alá.⁵ Annyiban azonban eltér a legtöbb felsorolt példától, hogy nem két egyszerű, a földesúri akaratnak szinte védtelenül kiszolgáltatott jobbágyfaluról van szó, hanem két virágzó mezővárosról, amelyek választott főbíróval, tanáccsal, céhekkel és az oppidum jogálláshoz kapcsolódó, források hiányában azonban meghatározhatatlan önkormányzatisággal rendelkeztek. Ez a tény a magyar reformáció és katolikus megújulás kutatásában egy különleges helyet jelöl ki a téma számára, ami annyiban befolyásolja az elemzést, hogy figyelembe véve a mezőváros kategórián belül tapasztalható számtalan formációt, mindenféle modelltől független, csupán a források diktálta logika mentén végzem az elemzést.⁶ Ennek ellenére mégsem tartom öncélúnak a két, akár egyedi esetnek is tekinthető példa részletes elemzését, ugyanis az eseményeket szélesebb kontextusban elemezve fontos és – véleményem szerint – általános érvényű következtetésekre juthatunk általuk.

³ *Hóman Bálint – Szekfü Gyula: Magyar történet I–V. Bp. 1932–1933. IV. 107-108.*

⁴ *Tusor Péter: A katolikus felekezetszervezés problémái az 1630–1640-es évek fordulóján. In: Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század). Szerk.: Szabó András. Bp. 2005. 130.*

⁵ Itt szeretném megköszönni Kármán Gábornak, hogy nem csak felhívta a figyelmem az Esterházy család hercegi ága történetének a levéltárban levő forrásaira, hanem rendelkezésemre is bocsájtotta azokat.

⁶ *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995.; Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egi püspökség hódoltsági területein a 17. században. Bp. 2005.*

A források elsősorban a varannói hitéletet befolyásoló tényezők részletesebb megvilágítását teszik lehetővé. Ungvár esetében csupán egyetlen esemény, Szepesi András városi prédikátor 1657-ben történt elűzésének az esete kerül elő, ami azonban tökéletesen kiegészíti és mintegy magyarázza is a Varannón tapasztalható helyzetet.

A párhuzam azonban nem a mezővárosi státuszából fakad elsősorban, – ugyanis abban jelentős eltérések is lehetnek – hanem abból, hogy az 1650-es évektől közös volt a patrónusi joggal rendelkező földbirtokos személye. Ungvár esetében az egész korszakot tekintve egyszerű a helyzet, ugyanis már a 14. századtól kezdve a Homonnai Drugeth család birtoka és egyik legfontosabb központja volt. A családi fészekként szolgáló vár mellett alakult ki a mezőváros, amelynek kereskedelmi kapcsolatai és iparosai az egyik legjelentős arisztokrata família igényeit szolgálták ki, ennek megfelelően a régió egyik legjelentősebb központja volt.

Varannó felfutását szintén annak köszönheti, hogy előnyös fekvéséből fakadóan a varannói-csicsvai uradalmi központjaként funkcionált, ahol 1523-ig a Rozgonyi család tagjai, ezt követően pedig az ecsedi Báthoriak tartózkodtak szívesen kényelmes kúriáikban.⁷ A 17. század második felében a Zemplén, Sáros és Borsod vármegyékben fekvő Báthori birtokok központja volt, amit annyira megkedvelt Báthori György, hogy feleségével, somlyai Báthori Annával ide is temették el őket. Alighanem ennek is köszönhető, hogy fiuk, Báthori István, a későbbi országbíró előszeretettel tartózkodott Varannón. 1579 farsangján itt tartotta esküvőjét Homonnai Fruzsínával és itt kezdte el fogalmazni meditációit, amely a református egyház- és irodalomtörténet kiemelkedő fontosságú alkotása.⁸ Báthori István itteni tevékenysége hosszú időn keresztül meghatározó nyomokat hagyott a település életében, amelynek hatásai jóval a halál után is befolyással voltak, többek között a felekezeti viszonyokra is.

A református egyház legbefolyásosabb patrónusaként következőes egyház- és felekezetépítő politikát folytatott a birtokain, amelynek eredményeit (fiú) örökös hiányában végrendeletének rendelkezéseiben igyekezett körülbástyázni. Varannót Homonnai Fruzsina számára jelölte ki lakhelyül, aminek három tucatnyi faluból álló uradalmát és számos jövedelmét élete végéig, 1609-ig élvezhette. Az itteni bir-

⁷ *Oláh Tamás*: Csicsva vára a Bocskai-felkeléstől a Thököly-felkelés végéig. In: *Végvár és mentalitás a kora újkori Európában* (Studia Agriensia 31.) Szerk.: Berecz Mátyás – Bujdosné Pap Györgyi – Petercsák Tivadar. Eger 2015. 181–183.

⁸ Ecsedi Báthori István meditációi. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8.) Sajtó alá rendezte: Erdei Klára – Keveházi Katalin. Budapest-Szeged 1984.

tokok örökösül testvérét, Báthori Erzsébetet és Nádasdy Ferencről született gyermekeit, illetve unokahúgát, Várday Katát jelölte meg.⁹

Báthori végrendeletének egyik legsarkalatosabb pontja – aminek betartására hitlevelet írtak alá az örökösökkel – az volt, hogy a tőlük telhető módon védelmezik a református hitet, és minden eszközzel távol tartják a katolikusokat az örökségtől.¹⁰ Mint hamarosan látni fogjuk, ennek a kitételnek az örökösök első generációja igyekezett is eleget tenni, idővel azonban egyre gyengült az érvénye a sarkalatos kikötésnek.

Báthori Erzsébet örökségét Nádasdy Katalin kapta meg, aki Homonnai Drugeth György feleségeként gyakorlatilag a Drugeth vagyonhoz kapcsolta a varannói uradalomból rá eső részeket. A másik vonalon Várday Kata és gyermekei örökölték, az első házasságából született Telegdy Anna és a második férjétől származó Nyáry Krisztina. Az öröklés kapcsán Krisztina bír nagyobb jelentőséggel, ugyanis Telegdy Annának és Nyáry Istvánnak nem maradtak felnőttkort megélt gyermekei. Nyáry Krisztina azonban Esterházy Miklós feleségeként a család grófi ágának megalapozója lett. Hat gyermekük házasságai révén az Esterházyak szilárdan meggyökereztek a magyar arisztokráciában, és rendkívül kiterjedt birtokállományra tettek szert.¹¹

Ennek egyik fontos szála Esterházy Mária és Homonnai Drugeth György 1652. április 28-án kötött házassága volt, ami azt jelentette, hogy a Drugethek kezébe került az itteni Esterházy-érdekeltségek jelentős része, köztük a témánk központjában álló Varannó is. Az uradalomhoz tartozó falvakban idővel megjelentek ugyan részbirtokosok, de Varannó mezővárosában a Drugethek mellett csak a közeli rokon és hithű katolikus szalai Barkóczyakat találjuk az 1660-as években.¹²

A birtokosok felekezeti összetételét tekintve azonban már Várday Kata 1629-ben bekövetkezett halálát követően a katolikusok kerültek túlsúlyba, majd az 1630-as évek közepétől, Telegdy Anna halála és Nyáry István konverziója után csak katolikus földesurai voltak Varan-

⁹ Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. Bevezetéssel közreadja Vadász Veronika. (Fiatal Filológusok Füzetei. Kora Újkor I.) Szeged 2002.

¹⁰ Báthory István végrendelete i. m. 79. A 17. század elejéről több példa is ismert arra, hogy a földbirtokos végrendeletében is igyekszik biztosítani a saját protestáns vallása kizárólagosságát. Báthorihoz hasonlóan Thurzó György nádor is úgy végrendelkezett, hogy birtokait csak ágostai evangélikus hit követője örökölhessen. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 108 Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositoryum 4. fasc. A No 6.; Báthory István végrendelete i. m. 101.

¹¹ *Fejed Judit*: Az Esterházyak házassági politikája. In: *Gyermeke a kora újkor Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetből... egy kis frucimmericskét nekünk”. Szerk.: Péter Katalin Bp. 1996. 115–166.

¹² *Oláh T.*: Csicsva i.m. 186–199.

nónak. Ez a tendencia kronológiáját tekintve is beilleszthető abba az országosan megfigyelhető folyamatba, amely során a főnemesség döntő többsége katolizált és hozzáfogott új hitének terjesztéséhez saját birtokain, a patrónusi jog kínálta keretek között. Ezek a keretek azonban pontosan meg nem határozott lehetőséget jelentettek a birtokos számára. A nyugat-dunántúli példák azt mutatják, hogy sok esetben jogi alapot jelentettek a földesúr számára, hogy a protestáns lelkészeket eltávolítsák és a saját maguk által kiválasztott lelkipásztort jelöljék ki a helyükre.¹³ Még a 16. században, a reformáció térhódításának időszakából azonban olyan felfogás is ismert, miszerint a földesúr vallási hovatartozástól függetlenül volt a kegyura a birtokán álló templomnak, az abban szolgálatot teljesítő lelkipásztort azonban a közösség választotta ki.¹⁴ Az innen ismert példákból azonban az tűnik ki, hogy a főkegyurak nem kényszerítették rá jobbágyaikat saját hitük gyakorlására. A két értelmezés természetesen nem zárja ki egymást, de a 17. századra kiformalódott konfessziók működésének logikája (az üdvözülés egyetlen lehetséges útjának biztosítása) sokkal tudatosabb cselekvésre ösztönözte a kegyurakat. Vagyis a térítő földesúri ellenreformáció időszakában már két, vagy több kiforrott felekezet közti konfliktus zajlott, amelynek kimenetelére számos tényező befolyással lehetett.

Varannó esetében a 16-17. század fordulójára már jól megszilárdult felekezeti keretekről beszélhetünk, amelyre Báthori István tevékenységének volt hosszan meghatározó hatása. A településen az 1597. évi házősszeírás során 75 adófizető házat számoltak össze, ami azonban közel sem fedí le a tényleges lakosságot, ugyanis jelentős számú nemes jogállású személy is élt Varannón, akikről nem rendelkezőnk számszerű adatokkal.¹⁵ Ahogyan arról sem, hogy hogyan alakult a lakosok etnikai megoszlása, de nagyjából a magyarral azonos arányú szlovák népesség lakhatta a mezővárost, valamint kisebb számban ruténok, lengyelek és időnként zsidók is jelen voltak. Az etnikai összetételnek a felekezeti viszonyokra is hatása volt, ugyanis a szláv ajkú népesség jellemzően az ágostai hitvallást gyakorolta, míg a magyar etnikum a helvét reformáció szellemében szervezte meg gyülekezeteit. Az etnikai-felekezeti határ éppen Varannónál húzódhott, ugyanis tőle északra evangélikus, délre pedig református vallású helységeket találunk a 17. században.¹⁶

¹³ Fazekas I.: Reform útján i.m. 190.

¹⁴ Péter Katalin: A reformáció: Kényszer vagy választás? Bp. 2004. 108–117.

¹⁵ Dávid Zoltán: Az 1598. évi házősszeírás. Bp. 2001. 622.

¹⁶ Csepregi Zoltán: A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján. In: Teológia és nemzetek. Szerk.: Szabó Lajos. Bp. 2016. 101.

Egyházigazgatási szempontból azonban egy rendkívül érdekes helyzet alakult ki. A tiszáninneni református egyházmegyék nem szerveződtek egységes kerületté, hanem esperesi szervezetben maradtak, amelyek vezetői püspöki hatáskörrel is rendelkeztek. Varannó ilyen módon a zempléni esperességhez tartozott. A különlegességet az adja, hogy az 1597-ben Sátoraljaújhelyen tartott zsinaton a Varannó és Mogyorós környéki evangélikus szlovák lelképásztorok előljárójává a varannói prédikátort nevezték ki. Vagyis egy olyan unió jött létre, amely a református és evangélikus felekezetet közös egyházszervezeti keretben (a zempléni esperes fennhatósága alatt) fogta össze, ugyanakkor szertartási és hitvallási egység nem jött létre.¹⁷ Dienes Dénes az unió létrejöttének hátterében Báthori István ösztönzését véli felfedezni, akinek így saját birtokainak egyházigazgatási ügyei egyszerűsödtek le.¹⁸ A református egyházban a világi partónusok szerepe közismerten jelentős volt, így a létrejött unióban a varannói prédikátor révén, az evangélikus szlovák jobbágyokra is kiterjedt a teljes befolyása.

Az unió gyakorlata leginkább Varannó mindennapjait határozta meg a következők szerint: „hogy miután Varannóról az pápismus kikölt, ott két prédikátor lakott, egyik az helvetica confession való magyar prédikátor, ki ott primarius volt, az fő parochiában az lakott, az alsó templomban prédikállot, annak is külön proventusa volt. Az másik volt az augustana confession az az felső templomban predicalot, annak is külön proventusa volt is, az az usus continuáltatott Báthory György, Báthory István és Báthory Istvánné ideikben.”¹⁹

Vagyis az 1597. évi zsinaton kimondott unió már a Báthoriak idején kialakult gyakorlatot szentesíthette. Ahogy a szövegből is kiderül, a református prédikátor élvezte az elsőséget, akinek a parókiájához két környékbeli falu, Visnyó és Izsép földesúri szolgáltatásait rendelték. Tehát református prédikátor földesúri jogokat gyakorolt az említett két faluban, ami elsősorban a jövedelmek beszédését és különféle haszonvételek igénybevételét jelentette.²⁰ A „tot collega” javadalmazása azonban a református prédikátor jóindulatától függhetett, ugyanis 1639-ben „a lutheránus auditorok kívánták a főpásztor-

¹⁷ *Dienes Dénes: Református-evangélikus unió Zemplén vármegyében a 16–17. században.* In: „Nezameniteľné je dedičstvo otcov...” Štúdie k dejinám a súčasnosti protestantizmu v strednej Európe k osemdesiatym narodeninám biskupa Jána Midriaka. Szerk.: Peter Kónya. Prešov 2009. 171–177.

¹⁸ *Zempléni vizitációk 1629–1671.* Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései. (Acta Patakina 21.) Szerk.: Dienes Dénes. Sárospatak 2008. 439.

¹⁹ MNL OL P 707. Zichy család zsélyi levéltára Fasc. 13. No. 65. fol. 68. r.

²⁰ Ennek részleteit az 1629. évi egyházlátogatás során fel is jegyezték a jobbágyok panaszaival együtt. In: *Zempléni vizitációk* i.m. 30–33.

tól, hogy a káplánnak a maga jövedelméből szakasszon annyi jövedelmet, mellyel contentus lehessen a káplán.²¹ A javadalom azonban a református prédikátor esetében is a hivatalnak, nem pedig a személynek szólt.

Az egyházi intézményekhez kapcsolódóan meg kell említeni, hogy Varannón működött egy ispotály, valamint uniós alapon evangélikus-református háttérű gimnázium is, amely azonban a zempléni esperesség talán legelhanyagoltabb középfokú oktatási intézménye volt.²²

A varannói református prédikátorság javadalmának nagyságát, a környékbeli leányegyházak számát és az evangélikusok feletti befolyását tekintve egy elég magas presztízsű állásnak tekinthető. A 17. század első évtizedeiben Varannó prédikátorai többé-kevésbé ismeretek, ami alapján felvázolható egy általánosnak tekinthető kép az itt szolgáló egyháziakról.²³ Ahogyan az ország más református felekezeti nagybirtokosai esetében, így a Báthori és az őket követő Várday-Nyáry családban is az volt a gyakorlat, hogy olyan saját nevelésű prédikátorokat alkalmaztak előszeretettel, akiknek a tanulmányait ők finanszírozták. Így egyfajta személyes kötődés és függőségi kapcsolat is kialakult a patrónus és prédikátor között. A varannói magyar prédikátorok esetében több példát is lehet említeni erre vonatkozóan.

Az egyik ilyen Bakai Péter, aki még Báthori István alatt kezdte meg a prédikatori szolgálatot az 1590-es évek elején, és hol Varannón, hol Szepsiben, Helmecen vagy más Báthori birtokon bukkant fel. A patrónussal fennálló viszonyát egy 1615. december 16-án, Várday Katának írott leveléből ismerhetjük meg, amikor éppen varannói prédikátor volt. Ekkor arra panaszkodott, hogy már nyolc éve szolgálja Várday Katát, de úgy érzi, hogy Isten még nem jelölte ki a helyét, de legalábbis nincs saját, jobbágyi terhektől mentesített háza, pedig már 52 éves vénember. Ezért arra kéri a patrónusát, hogy megvásárolhassa azt a helmeci házat, amit Kállay Mihály az 1597-ben létrejött református-evangélikus unió szerzője, szintén egykori varannói prédikátor birtokolt.²⁴ Vagyis arra következtethetünk, hogy a Báthoriak, majd az örökségüket átvevő Nyáry-Várday család az alkalmazásukban álló prédikátorokat tetszésük szerinte helyezték be a birtokaikon lévő prédikatori állásokba, és igen erős anyagi függőség állhatott fenn. A Báthori örökösök közül különösen Várday Kata volt az, aki az országbíró

²¹ Zempléni vizitációk i.m. 112.

²² Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső Magyarországon 1596–1672. (Acta Patakina 4.) Szerk.: Dienes Dénes. Sárospatak 2000. 232–233.

²³ Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. I–XV. 1902–1934. XIII. Szerk.: Zsinka Ferenc. Budapest 1929. 139.

²⁴ MNL OL P 707. Zichy család zsélyi levéltára XXXII. Missiles. No. 8011.

által kijelölt szellemiségben folytatta a ráhagyott birtokok igazgatását. Ecsedi Báthori István élete utolsó éveiben a fiatalon megözvegyült Katával állt a legszorosabb kapcsolatban. A gondoskodás nem csak az anyagiakra terjedt ki, hanem a katolikus férje, Telegdy János halálát követően komoly energiákat fektetett Katácska frissen felvett református hitének elmélyítésébe is.²⁵ Ennek köszönhetően Várday Kata rendkívül tudatosan ápolta Báthori szellemi örökséget is, amelynek egyik legfontosabb hordozói a református prédikátorok voltak.

Mindez az 1610-es évekre a varannói lakosok számára is hagyományos gyakorlatnak és az élet természetes ritmusának számított. Ebben a „régí usus”-ban hozott gyökeres felfordulást Homonnai Fruzsina halálát követően a birtokok felosztása a két örökös, Várday Kata és Nádasdy Katalin között. Az új helyzet első próbája az Érsek András halálával megüresedett varannói prédikatori állás betöltésének kérdése volt, amely kezdetben problémamentes kapcsolatot vetített előre. Szentiványi Zsigmond 1610. május 28-án örömmel írta Várday Katának, hogy „Homonnainé asszonyom öngagsága sem pópista, hanem igaz keresztény valláson vagyon... el is higgye nagyságod még asszonyom öngagsága él, és gyermekei ezen az földön vagy egy lakik, soha más valláson való prédikátor Varannón nem lészen.”²⁶

Nádasdy Katalin ekkor mindössze néhány hónapja volt a konvertita Homonnai Drugeth György felesége, aki ekkor már intenzív térítő munkát folytatott birtokain. 1609-től rendszeresen időztek jezsuiták a környezetében, 1612-től pedig már rezidenciát működtettek a Varannótól néhány kilométerre fekvő Homonnán, ami néhány éven belül a katolicizmus felső-magyarországi központjává vált.²⁷

A kezdeti optimista kilátások hamarosan éles fordulatot vettek. Egy „öngagságok jószága között való injuriák eligazítására” összeállított jegyzőkönyvszerű feljegyzés 1613. március 14-én már 33 tételben sorolja fel a különféle haszonvételek megosztása körül kialakult nézeteltéréseket.²⁸ Rögtön mellette található azonban egy másik jegyzőkönyv is, amely „az minémű violentiák verések estenek az varannai

²⁵ *Jankovics József – Kőszeghy Péter: Kisvárdai viszonyok – Telegdy Kata verses levele.* In: MONOKgraphia Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk.: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. Bp. 2016. 324–326.

²⁶ MNL OL P 707. NB 31. No. 10821. Szentiványi Zsigmond Várday Katának 1610. május 28.

²⁷ *Lukács László – Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619).* In: Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Szerk. Balázs Mihály – Font Zsuzsa et al. Szeged 1997. 355–401.

²⁸ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 52–54.

jószágban” címet kapta.²⁹ Ebben a szintén elég terjedelmes iratban a tettelegesség fajuló eseteket jegyezték fel 1617-ig bezáróan.

Kezdetben Várday Kata varannói ügyintézője, Kádas András volt az atrocitások elszenvetője, akit 1613. július 14-én „pálcákkal és lapáttal, ugyan Orosz Tamás urammal együtt egynéhányak, míg kedvek tartotta, igen erősen meg verték”.³⁰ Csicseri Orosz Tamás és Kapy Tamás Homonnai Drugeth György emberei voltak, akik számos alkalommal felbukkannak a feljegyzés lapjain. Néhány esetben igen komoly összetűzésekről olvashatunk, mint 1615-ben, mikor „Erős Gergelyt Homonnai uram öngyásága szolgálja Sidi Ferenc az utcán, azon Erős Gergely háza előtt agyon ütötte, hogy sokáig holtelevenen feküdt”. De hasonló kriminológiai kategóriába tartozik az is, hogy „ugyan akkor Varannai Kalmár Mátyást is hátban baltával igen ütötte volt”.³¹

A legnagyobb visszhangot mégis az előbbiekhöz képest jóval kevesebb erőszakkal párosuló, a varannói jobbágyok és polgárok lelki életét azonban lényegesen jobban felkavaró esemény váltotta ki. 1615. október 18-án „mentenek volt az Homonnai uram öngyásága varannai barát papjai az Tott templomra”. Egyértelműen nem derül ki a beszámolóból, hogy pontosan milyen események játszódtak le a szlovák evangélikus lelkész temploma, vagyis a felső templom előtt, de a városvezetés szinte teljes létszámban felvonult és számon kérték az ott tartózkodókat. Pontosabban közölték velük, hogy „onnan menjenek el, mert ott semmi járójok nincsen. ... De az barát mondotta hogy ha ugyan vért kell ki is ontani ott, mint egy mártyrnak, még sem megyen el onnat. Mert az ő elejek csináltatták volna azt a templomot. Melynek miatta az, kik prédikáció hallgatni mentenek volt is nem mehettek be az templomba, mivelhogy az templomotis féltették tőlük, hogy valami móddal el ne occupálják. Miattok az nyavajás tót prédikátornak is ott kinn kellett prédikálni.”³²

Az eset nem előzmények nélküli, hanem egy hosszú ideje éleződő konfliktus kibontakozásának a fordulópontja volt. A homonnai jezsuita kollégium megszervezése és a körülötte zajló missziós munka nagyon korán elérhette Varannó környékét is. Az 1614. október elején összeült zempléni megyegyűlésen Csicsery Ambrus, Várday Kata tiszáninneri birtokainak prefektusa azzal a panasszal fordult a megyéhez, hogy a varannói uradalomban számos jobbágy katolikus hitre tért, erre hivatkozva pedig nem hajlandóak teljesíteni a protestáns prédikátor javadalmát jelentő szolgáltatásokat, ellenben a katolikus papnak fizetnek. A tisztartó érvelése az volt a vizsgálat

²⁹ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 58-61.

³⁰ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 58. v.

³¹ Uo. fol. 58. v.

³² Uo. fol. 58. v.

alatt, hogy a régi urak a jövedelmeket a parókiához rendelték, ezért „míg az prédikátorok bírják az parókiát, ahhoz rendelt jövedelmet is nekik kell adni”.³³ Csicsery igyekezett kielégítő felvilágosítást adni a további ügymenettel kapcsolatban, de érezhetően a vármegyében sem tudták megfelelően kezelni a fennálló helyzetet. Igen sokatmondó azonban, ahogy a levelét zárta: „Az istenért kérem nagyságod, hogy írjon nagyságod a káplánnak, és igen felette intse, hogy minden nehézséget hátra hagyván vagy vagyon fizetése vagy nincsen de igen gyakorta szünetlen kijárjon közikben prédikálni, mert ha ebben elő mehetnek és az szegény bolond községet arra bírhatják, bizonyosan higgye nagyságod nagy szakadás leszen az kereszténységben. Példa Homonna, kitől az úristen éltig oltalmazza...”.

A majdnem pontosan egy évvel később történt templomfoglalási kísérlet azonban valószínűleg nem a jezsuitákhoz kapcsolódik. A jezsuiták 1615. évi beszámolójából értesülhetünk arról, hogy megfordultak Varannón is, ahol már jelentős számú katolikussal találkoztak, akik templommal azonban nem rendelkeztek, hanem a Homonnai Drugeth udvarházban tevékenykedő papok lelki gondozása alatt álltak. A páterek konkrétan meg is nevezték, hogy a ferences kollégáik vannak jelen a településen.³⁴ Ezek minden valószínűség szerint a gersei Pethő család által nem sokkal korábban létrehozott sztropkói konventuális ferences rendházból kerülhettek Varannóra. A sztropkói rendház ferencesei a Lengyel Királyságból szivárogtak át Magyarországra, és elsősorban a zempléni és sárosi szláv népesség térítésével, illetve pasztorációjával foglalkoztak.³⁵ A rend itteni tevékenységének első jelentős szervezője Radzini Benedek volt, aki elsősorban nyelvi okokra visszavezethetően rendkívül sikeres térítő munkát koordinált az evangélikus szlovákok körében. A varannói források egy bizonyos Hyppolitus és Cyprianus barátokat említenek, akik huzamosabb ideig tartózkodtak a városban, és mint a fentebb idézet szöveg tanúsítja, helybéli gyökerekkel rendelkezettek.

Az 1615. évi nagy rémületet kiváltó esemény szintén a vármegye elé került, ahol Várday Kata panaszának helyt adva az ügy kivizsgálását kérték Forgách Zsigmond országbírótól, aki a leleszi káptalant kérte fel a vizsgálat lefolytatására. Ennek eredményeként ismert egy 73 tanú vallomását rögzítő jegyzőkönyv. A kihallgatást végző biztosok a templomfoglalási kísérlet részleteinek felderítése mellett arról kérdezték a varannói lakosokat, hogy erőszakkal kényszerítették-e

³³ MNL OL P 707. NB 31. No. 10386. Csicsery Ambrus Várday Katának, Varannó, 1614. október 1.

³⁴ Lukács L.–Molnár A: A homonnai jezsuita kollégium i.m. 378.

³⁵ Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. S.a.r. Fazekas István. (Collectanea Vaticana Hungariae 1.) Budapest–Róma 2005. 55.

őket a katolikus hitre. Az október 18-ai eseményekről csak egyetlen tanú, az események egyik főszereplője, Jósa János tudott részletesebben beszámolni. Ő volt az, aki megnyitotta a katolikus pap előtt a templom kapuit, bár a saját kulcsa ugyan nem nyitotta azokat, de egy vasrúd segítségével mégis sikerült bejutniuk. Majd arra hivatkozva, hogy a templomot az őseik építették, saját akaratukból felajánlották és átadták azt a római hit papjának, aminek a jelenlévők közül senki sem mondott ellent.³⁶ Hamarosan azonban megérkezett Sztropkói János evangélikus lelkész a városi magisztrátussal, és a fentebb ismertetett jelenet játszódott le.

A kérdezőbiztosok a többi tanú esetében elsősorban azt rögzítették, hogy valamennyien szabad akaratukból tértek át a katolikus vallásra, és semmi módon nem kényszerítették őket. Többen meg is ragadták az alkalmat arra, hogy elpanaszolják a katolikus hitük miatt elszenvedt sérelmeiket. Leginkább arra panaszkodtak, hogy megtagadják számukra azt, hogy az őseik mellé temetkezhessenek a templomok melletti temetőben, de volt, aki a reformátusoktól elszenvedett verbális sérelmeket idézte fel igen részletesen.³⁷ Nem ismert, hogy milyen következményei lettek a vizsgálat eredményének, de a válaszokból arra következtethetünk, hogy Várday Kata előzetes terveivel ellentétes hatást váltottak ki.

A fennálló problémákat ekkor biztosan nem sikerült megoldani, ugyanis a következő évekből számos hasonló panasz ismert. A varannai református jobbagyok „fejenként” arról panaszkodtak, hogy „nem csak testi nyomorgatást, szitkot, káromlást szenvedtünk, holott pogányoknak is neveznek bennünket, de az mi nagyobb lelkünkben való szomjúságot és éhséget kényszerítettünk akaratlanul és ok nélkül szenvedni, az Homonnai uram önagysága számára valóktól, jobbagyoktól és udvarbéli szolgálóktól, úgy annyira hogy majd mind az Christus tanítvány csak nem titkon és rejtek helyeken kényszerítettünk Istenünknek öfelségének szolgálni, melyet nyilván Templomban kellene végebe vinnünk... lelkiismeretünket üdvösségünknek keresésében tömlöczben és kötélben akarják tartani.”³⁸ Ahogyan a szöveg megfogalmazásából is sejteni lehet, a protestánsok ellenállásának fő szervezője Bakai Péter református prédikátor lehetett.

Az 1616-os év mindennapjai ennek megfelelően elég feszült légkörben telhettek. Előfordult, hogy a Drugeth udvarházban tevékenykedő Hyppolitus barát a reggeli könyörgésre igyekvő Tot János

³⁶ „Et quia templum ipsum maiorem et progenitos ipsorum extrui et aedificari fecissent, prout attunt ita etiam premine spontanea sua voluntate dictus testis templum ipsum antefato sacerdoti Romane fidei concepsisset et assignasset.” MNL OL P 108. Rep. 81. Fasc. A. No. 3. fol. 15. v.

³⁷ MNL OL P 108. Rep. 81. Fasc. A. No. 3.

³⁸ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 71. r.

prédikátort az utcán letámadta és különféle szitkok kíséretében megkísérelte „ki tépni az szakállát”.³⁹ Az év végén adventhez közeledve végül egy fontos lépésre szánták el magukat. Egy éjszakán fegyveres katonákkal és egy lakatos mesterrel felszerelve feltörték a magyar templom harangtornyát, a zárat kicserélve elfoglalták azt.⁴⁰ „... azóta fogva minden hajnalban erősen harangoznak aranyos misére. Senki pedig akit mer szólni, fogatkoznak, hogy karácsonyra az templomot is elveszik. Kérem annak okáért nagyságodat, az úrral önagyságával, Csicseri Ambrus urammal az egyenlő hatalmas Istenért és a Jesus Cristusért, nagyságod viselje pápistaságban halandó ecclesiánknak gongyát”.⁴¹

Komolyabb problémák azonban az iménti sorok szerzőjének, Bakai Péternek 1616 végén bekövetkezett halála után alakultak ki. Kisebb civakodásokat leszámítva ugyanis komolyabb összetűzés, vagy valamelyik protestáns prédikátor elűzésére nem került sor. Bakai halálával azonban megüresedett az alsó templom parókiája, az utód személyének kijelölése pedig konkrét lépésekre kényszerítették a patrónusokat.

Homonnai Drugeth György varannói udvarbírája 1617. január 29-én a reggeli órákban elfoglalta a református magyar templomot és a további intézkedésekig le is pecsételte annak kapuját. Ebből ismét a teljes városi magisztrátust mozgósító ellenakció kerekedett, de ezt már az udvarházból kivonuló katonák tartóztatták fel, sőt, „Pataky András azt is mondta, hogy az nemes embert is szintén úgy nem szánnia meg ölni, mint az paraszt embert, és ugyan azon napon az templomot elzárták és el is pecsételték, ki az mai napon is elfoglalva vagyon”.⁴²

A pecsétet azonban nem sokkal később Szegedy Dániel református prédikátor törte fel, akit Várday Kata helyezett be a varannói magyar prédikátor állásába. A helyzet komolyságát mutatja, hogy tavasz elején Nádasdy Katalin személyesen is megjelent Varannón. Hivatalosan Sebessy Fruzsina temetése miatt szállt meg a varannói udvarházban, de ott-tartózkodásakor ismét kizárták a református prédikátort az alsó templomból és katolikus papok kíséretében látogatta a szentegyházat.⁴³ Március 13-án egy levelében is közölte nemtetszését Várday Katával az új prédikátor személyével kapcsolatban, akit értesülései szerint illetlen viselkedése miatt nemrégiben Liszkáról kergettek el. Arra kéri Katát, hogy küldje el Szegedyt és „egyenlő

³⁹ Uo. fol. 59. r.

⁴⁰ Uo. fol. 59. r.

⁴¹ MNL OL P 707. No. 10174/b. Bakai Péter Várday Katának, 1616. december 15.

⁴² MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 60. r.

⁴³ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 68. r.

értelemből tegyünk olyan prédikátornak hivatalt ... aki mind becsületünkre, s mind pedig ennek az városnak lelkek épülésére tesznek.”⁴⁴ Ekkor már azonban Nádasdy Kata emberei kihányták a parókiáról Szegedy holmiját és elüldözték a városból.⁴⁵

Ez a pont tekinthető a varannói konfliktus csúcspontjának, ami azonban a két birtokos patróna kegyúri jogának gyakorlásán túli problémákat vetett fel. A megoldást ugyanis nem a birtokosok közötti erőviszonyok diktálták, hanem egy sokkal jelentősebb érdekképviseleti rendszer aktivizálódott. Az ügy ismét Zemplén vármegye törvényszéke elé került, most már azonban sokkal határozottabb állásfoglalás született a varannói református parókia sorsáról. Nemzetes Anarczcy István, Ramocsaházy István, Czinta Miklós deák és Ormos Ferenc készítettek egy „opiniót”, amelynek a kiindulási pontját ecsedi Bátor István végrendeletének a református vallás védelmét biztosító kikötése jelentette. Ennek értelmében Nádasdy Katának is tartania kell magát a testamentum követésére kiadott reverzálshoz és biztosítani Varannón a „régí Usus”-t. A prédikátor kijelölését a zempléni esperesre kell bízni, aki a törvényszék felé jelezni fogja a döntését.

„Ha peniglen Homonnai Györgyné asszonyom öngagsága ezeknek nem engedne, hozatna öngagsága Nyáry Pálné asszonyom egy compulsoria mandatumot az Leleszi Conventre és Homo Regiusra, de az Homo Regius az mi hitünkön való lenne, Inquiráltatván Varanon és egyebütt is az Varannai Szentegyház dolgából, és hogy az Testamentumot reversalisával egyetemben, melyek fel nem állotta meg és melyek fel vállalta, tetszenek ki, hogy ha császár urunk öfelsége és ország eleibe kell az dolgnak menni és törvénnel vagy egyéb képpen véghez menni, világosan tessék ki és ott is legyen az öngagsága ártatlanságának tökéletes evidentiája. Ha pedig az Regalis alá jönne és az ország gyűlése continuáltatnék Posonban, minden az felső Magyar országban lévő vármegyéket requirálván, kérvén azon, hogy Instrukciojukban adnak követeknek, el vévén az Attestatiot, hogy mellette lennének öngagságának Igazságában...”⁴⁶

Az ügyet tehát Zemplén vármegye kész lett volna elvinni a legmagasabb fórumig, az országgyűlésig, ahol a 13 felső-magyarországi vármegye összehangoltan sorakozott volna fel a varannói református

⁴⁴ MNL OL P 707. No. 10627. Nádasdy Katalin Várday Katának, 1617. március 13.

⁴⁵ Zoványi Jenő lexikona szerint Szegedy Pastoris Dánielről lehet szó, aki 1598-tól huzamosabb ideig folytatott tanulmányokat Wittenbergben, majd Heidelbergben. Hazatérve Tokajban volt első pap, innen pedig Olaszliszkára került, ahol 1615-ben elveszítette lelkészi állását. 1617-ben már Debrecenben tűnt fel szintén lelkészként. Lásd: *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 585.

⁴⁶ MNL OL P 707. Fasc. 13. No. 65. fol. 69. r.

egyház védelmében. Az 1617 decemberére meghirdetett országgyűlés Zemplén vármegyei követeinek utasításába konkrétan ugyan nem került bele a varannói incidens, de jónéhány pontban a vallásügyi visszasságokkal foglalkoztak.⁴⁷ Az a fenyegetés azonban, hogy a felső-magyarországi vármegyék összehangoltan lépnek fel a protestánsok érdekében, már a hosszabb távú folyamatokat vetítik előre. Az 1618. évi országgyűlésen tapinthatók ki elsőként a résztvevő rendek felekezeti alapú tömörülése, amely az 1670-es évekig egyre határozottabb körvonalat öltött.⁴⁸ Ennek az eddig keveset vizsgált folyamatnak a jelentőségét további kutatásokkal kell a későbbiekben árnyalni.

A varannói felekezeti viszonyok változása, pontosabban változatlansága azonban egyenes kivetülése az országos felekezeti-politikai viszonyoknak. Sőt, figyelembe véve, hogy Homonnai Drugeth György volt Zemplén vármegye főispánja a vélemény megfogalmazásakor, az itteni erőviszonyok egyértelműen a protestáns köznemeseknek kedveztek.

A következő évben Homonnai a törvényes keretek között maradván tett még egy kísérletet, hogy megszerezze az akkor üresen álló magyar templomot a katolikus hívek számára. Megírta Várday Katának, hogy a varannói bíró felkereste őt a polgárok nevében, akik saját maguk között megegyeztek arról, hogy a nagyszámú katolikus lakosra tekintettel a templomot átadnák nekik.⁴⁹ Erre minden valószínűség szerint nem került sor, de a következő néhány évből nem ismert ide kinevezett prédikátor sem, ennek ellenére mégis a reformátusok pozíciójának erősödése figyelhető meg.

Ennek a legfőbb oka Bethlen Gábor 1619 augusztusában megindított hadjárata volt, ami gyakorlatilag elsöpörte az elmúlt években felépített katolikus szerveződést Felső-Magyarországról. Maga Homonnai Drugeth György is elmenekült és nem sokkal később Lengyelországban meg is halt. Birtokai névleg ugyan a család birtokában maradtak, ténylegesen azonban a Bethlen által kiépített igazgatási rendszer keretei közé kerültek.⁵⁰

⁴⁷ Követutasítás az 1617. évi országgyűlésre. Közli: Nagy Iván. In: Történelmi Tár 1881. 80-86.

⁴⁸ *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve 2. 1608-1647 Budapest 1891. 111-135.

⁴⁹ MNL OL P 707. No. 10505. Homonnai Drugeth György Várday Katának, 1618. augusztus 14.

⁵⁰ 1623-ban a Drugeth családot hosszú ideje szolgáló Gombos Jánost nevezték ki a Homonnához, Jeszenőhöz, Csicsvához és Varannóhoz tartozó jószágok inspektorává és prefektusává, de Bethlen Szepesi Kamarájának volt alárendelve. Reverzálisa és instrukciója: A Rákócziak levéltárából 1611-1630. Történelmi Tár 1894. 659-663.

Az 1620-as években egyfajta utóvirágzását figyelhetjük meg annak a késő reneszánsz humanista kultúrának, amely ecsedi Báthori István udvarában élte fénykorát, majd annak széthullása után örökségét a Várday-Nyáry család vitte tovább.⁵¹ Ez az új sztoikus kulturális arculat egészen az 1630-as évek közepéig meghatározó volt az Ecsedtől Varannóig terjedő országrészben, melynek központjai a család birtokában lévő mezővárosok voltak. Az itt tevékenykedő prédikátorok, tanítók és deákok külföldi tanulmányait és kulturális törekvéseit javarészt Várday Kataék finanszírozták, amely természetesen szorosan összekapcsolódott saját igényeik kielégítésével.⁵²

Ezek közül is a legfontosabb központnak Varannót tekinthetjük, ugyanis ide telepedett le valamikor 1621 körül Várday Kata első házasságából származó lánya, Telegdy Anna és férje Nyáry István tíz év körüli kisfiukkal, Ferkóval. A család egyetlen fiú örökösének nevelésére kiemelt figyelmet fordítottak és a rendelkezésükre álló kulturális tőke legjavát ennek szolgálatába állították. Az arisztokrácia nevelésében (különösen a protestánsok esetében) ekkor még jellemző volt, hogy a csemeték nem a saját felekezetüknek megfelelő iskolában folyatták tanulmányaikat, hanem a család közvetlen környezetében építették ki az oktatási közeget. Nyáry Ferkó esetében ez a varannói udvarházban történt meg, ahol 1621-től Szepesi Csombor Márton gondoskodott a neveléséről. Szepesi hosszas európai peregrinációját követően elsőként a kassai iskola igazgatója volt egy rövidebb ideig, majd Nyáry István szolgálatába lépett, ahol a varannói református magyar prédikatori tisztséget nyerte el. Emellett természetesen patrónusai támogatását élvezte munkái megírásában és kiadásában is. Köztük van az Udvari schola című erkölcsstani értekezés, amelyet bevezető soraiban Nyáry Ferenc lelki épülésére ajánlott és feltehetően személyesen is erre okította.⁵³ A korszakos jelentőségű munka azonban már csak a szerző és tanítványa halálát követően jelent meg. Mindkettőjüket az 1622-ben tomboló pestis ragadta el. A Ferkó temetésén elhangzott Négy szép hallottas Praedikatiok szerzői, Kovásznai B. Imre, Kis-Kaposi István, Miskolczi S. János és Iratos T. János, valamint a kötet verses latin orációjának megalkotója, Gnostius (Szucsányi) János is mind a család patronálását élvezték. Mecénási tevékenységük azonban nem csak a közvetlen alkalmazásukban álló személyekre terjedt ki, hanem az egész északkeleti országrészre.⁵⁴

⁵¹ Jankovics J. – Kőszeghy P.: Kisvárdai viszonyok i.m. 320–334.

⁵² Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter: A Bedegi Nyáry familia nyomtató mestere: ifjú Klösz Jakab. Magyar Könyvszemle 82/4. 331–334.

⁵³ Szepesi Csombor Márton összes művei. S.a.r. Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter. Bp. 1968. 71–97.

⁵⁴ *Pesti Brigitta*: Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében. Budapest–Eger 2013. passim.

Egy-egy mű megjelenésének pártolásán túl az utánpótlás nevelésre is komoly figyelmet és jelentős anyagiakat fordítottak. Pataki Imre frankfurti és angliai, valamint Jánki Tőrös János hasonló útvonalú peregrinációját is Várday Kata finanszírozta.⁵⁵ A patróna halálát követően Telegdy Anna vette át anyja szerepét mind a birtokigazgatás, mind pedig a mecenatúra területén. Varannóra kiemelt figyelmet fordított, ahová éppen Jánkit helyezte prédikátornak 1630-ban. Krucsay András udvarbíró leveleiben gyakran előforduló téma a református prédikátor javadalmának biztosítása, ami úgy tűnik, hogy Telegdy Anna szívügyének számított. Jánki helyzetét Anna 1634-ben bekövetkezett halála sem tudta megingatni, és még 1639-ben is a varannai eklézsiát szolgálta.

Telegdy Anna halála azonban a Báthori hagyományok aktív ápolásának végpontjaként tekinthető, legalábbis olyan tekintetben, hogy ezután a birtokosok a tőlük telhető módon igyekeztek kivonni magukat a református prédikátorok közvetlen támogatásának rendszeréből. Kiválóan jelzi a változás lényegét, hogy Nyáry István nem sokkal a felesége halála után áttért a katolikus hitre, az ő közvetlen finanszírozásával pedig Kisvárdai Eh Mihály már nem a helvét szellemiségű nyugati egyetemeket látogatta, hanem a római Collegium Germanicum et Hungaricumban végzett bölcséleti tanulmányokat, majd papi pályára lépett.

Miután Bethlen Gábor halálát követően a fejedelemnek átengedett hét vármegyét visszacsatolták a Magyar Királyság közigazgatása alá, fokozatosan, de igen határozott módon megindult a katolikus pozíciók visszaépítése is. Már 1630-ban II. Ferdinánd mandátumban adott utasítást Nyáry Istvánnak arra, hogy adja vissza a konventuális ferenceseknek az egykori varannói kolostorukat minden hozzátartozó javadalommal együtt.⁵⁶ Ez egybevág a frissen létrehozott Congregatio Propaganda Fidei missziós célkitűzéseivel, miszerint az egykori minorita kolostorokat igyekeztek visszaszerezni és újra berendezni.⁵⁷ Így jutott el számos olasz konventuális ferences Felső-Magyarországra, ahol a Propaganda apostoli missziós felhatalmazásával tevékenykedtek, a varannói rendház visszaszerzésének pedig kiemelt figyelmet szenteltek. A Homonnai Drugeth János mellett működő Giovanni Battista Fiorentino misszióprefektus és kollégája, Pietro Vallonica da Sant Angelo is számos jelentésében beszámolt a varannói kolostor visszaszerzésének aktuális helyzetéről. Ez utóbbi 1636. június 26-ai jelentésében többek között arról írt, hogy a pünkösdi

⁵⁵ Kovács S. – Kulcsár P.: Klösz Jakab i.m. 332.

⁵⁶ MNL OLP 707. Fasc. 13. No. 187. II. Ferdinánd mandátuma Nyáry Istvánnak, 1630. május 25.

⁵⁷ Galla F.: Ferences misszionáriusok i.m. 51–53.

ünnepek folyamán Nyáry István gróf visszatért a szent hithez, vagyis közreműködésükkel katolizált.⁵⁸

Ezzel egy lépéssel közelebb érezhették magukat a birtokában lévő varannói templom megszerzéséhez, amihez tudomásuk szerint olyan szépszámú jószág tartozik, amelyből akár 30-40 szerzetes vagy két kolostor is eltartható lenne.⁵⁹ Vallonica még attól sem riadt vissza az ügy érdekében, hogy az 1638. évi országgyűlésre készülve, a Pozsonyban tartózkodó Esterházy Miklós nádort is megkeresse és megpróbálja rávenni, hogy érvényt szerezzen a néhai II. Ferdinánd varannói kolostor visszadására felszólító rendeletének. Esterházy felesége, Nyáry Krisztina révén földbirtokosként is érintett volt ugyan Varannóval kapcsolatban, de a protestáns rendekkel fennálló egyébként is kiélezett helyzetet nem akarta tovább fokozni a bonyolult varannói állapotok megbolygatásával.⁶⁰

Az 1639. évi református egyházlátogatás alkalmával azonban azt jegyzeték fel, hogy néhány héttel odaérkezésük előtt „a varannai magyar templomot a parókiával egyetemben némely gyülevész pápista ember supplicatiójára az urak: Homonnay János generális és judex curiae, és Esterházy Dániel el akarták venni...”⁶¹ Ekkor még úgy tűnik, hogy nem jártak sikerrel, de 1640-ben már biztosan a katolikusok kezén volt a templom. Barkóczi Ferenc 1640 februárjában már arra figyelmeztette Drugeth Jánost, hogy a zempléni esperes több kollégájával megkereste a vármegyét, akik valószínűleg hamarosan nála is jelentkezni fognak. A forrásokból további részleteket sajnos nem tudunk meg az ügy következményeiről, de nagy valószínűséggel az 1617. évi eljáráshoz hasonló módszerhez nyúlhatott a vármegye.

A következő információ már Harthay Gábor zempléni alispán 1645. május 31-ei naplóbejegyzéséből származik, miszerint aznap adta át a református prédikátoroknak a varannói templomot minden tartozékával.⁶² Ez bizonyára I. Rákóczi György hadjáratának eredménye lehet, aminek egyik fő célkitűzése éppen a protestáns vallásszabadság garantálása volt.⁶³ Az év végén megkötött linzi szerződésben

⁵⁸ *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. I. 1572–1717. Ed.: István György Tóth. Bp.–Róma 2002. 745–747.

⁵⁹ *Tóth István György*: Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon. Századok 135. (2001/6.) 1319–1320.

⁶⁰ *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. II.. 1572–1717. Ed.: István György Tóth. Bp.–Róma 2003. 947-951.

⁶¹ Zempléni vizitációk i.m. 113.

⁶² Harthay Gábor alispán naplója 1645-ből. Közli: Dongó Gyárfás Géza. Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez 15. kötet (16 évf.) 218.

⁶³ *Kármán Gábor*: A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború. In: Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben

azonban nem csak az addigi eredményeket erősítették meg, hanem a jobbágyságra is kiterjesztették a szabad vallásgyakorlás jogát. Mindez a főkegyúri jog gyakorlása szempontjából azt jelentette, hogy tisztán a közösség kezébe került a döntés joga, hogy milyen egyházi elöljárót akarnak maguknak, vagyis ők döntenek el, hogy mely felekezetet papja vezesse őket.

A varannói gyakorlat azonban némileg más képet mutat, mint a linzi szerződés rendelkezése.⁶⁴ A református magyar prédikátor viszszerült a hivatalba és a hozzá tartozó javadalmakba, a reformátusok száma azonban rohamos fogyásnak indult az 1650-es évektől kezdve. 1655-ben a leleszi káptalan lefolytatott egy vizsgálatot, amelyben a varannói felekezeti viszonyokat igyekeztek felmérni. A hetven megkérdezett tanú egybehangzóan azt nyilatkozta, hogy a katolikusok jóval többen vannak a városban, mint a kálvinisták. Még „sátoros ünnepekben az catholicusok numerussa superallja az hatszázat”, reformátusok közül azonban alig néhányat tudtak megnevezni, és ezek nagy része sem helybéli lakos, hanem a környékbeli nemesek jártak be a református istentiszteletre.⁶⁵ Az 1660. évi egyházlátogatáskor maga a prédikátor, Mikolai Hegedűs János sem titkolta, hogy „az templomban az isteni szolgálatra, kiváltképpen hétköznap az auditorok ritkán járnak”.⁶⁶

A katolikus hitélet azonban a hívek számának növekedésével egyre aktívabb lett, amit a prédikátor bizonyára egyre elkeseredettebben szemlélhetett. 1657 februárjában például Szegedy György fiának temetésén minden eszközzel próbálta elszabotálni a katolikus szertartás megtartását. Először a templom ajtajában akarta elállni az útját a szertartásra igyekvő katolikus diákoknak, akik végül „rá toldulván erővel bementek”, majd mikor a liturgia alatt énekelni kezdtek, a „calvinista mester is mindjárt énekelni kezdett más éneket”.⁶⁷ Ezt követően a „catholikus egyházfinak kezéből az gyertyát kikapta és az földhöz ütötte”. Végül Szendy György és Balásházy István református nemesek térítették jobb belátásra a prédikátort.⁶⁸

A hívek számának csökkenése azonban úgy tűnik, hogy egyáltalán nem befolyásolta a prédikátor szilárd pozícióját, amit az egyházi javadalomban élvezett. Az 1655. évi egyházlátogatás során a varannói plébániához rendelt két falu, Visnyó és Izsép jobbágysai „tyrannissal, kegyetlenséggel, törvényteleniséggel vádolják”, ami gyakorlatilag föl-

az ókortól napjainkig. Szerk.: Pósan László – Veszprémy László – Isaszegi János. Bp. 2020. 295–323.

⁶⁴ A linzi béke okirattára. Kiad.: Szilágyi Sándor. Bp. 1885. 426.

⁶⁵ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 18. fol. 121–127.

⁶⁶ Zempléni vizitációk i.m. 275.

⁶⁷ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 21.fol. 144. r.

⁶⁸ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 21.fol. 145–146.

desúri túlkapásokat jelentett. Vagyis a prédikátor az egyházi javadalmakat élvezve, szinte önálló tényezőként foglalta el helyét a varanói közösségben, amelynek mind partónusa, mind pedig a lakosainak döntő többsége más felekezethez tartozott. Olyannyira szilárdak voltak a pozíciói, hogy 1658-ban csicseri Orosz Tamás ungi alispánnak tett panaszt, hogy az említett két falu jövedelmeiben valamilyen kárt szenvedett Homonnai György udvarbírája részéről, ami „miatt urammal kellett perlenem, uram ellen actor lennem...”.⁶⁹ Vagyis a prédikátor ismét a vármegyénél kereste a védelmet a katolikus földesúrral szemben.

Egyházigazgatási tekintetben azonban egyre több konfliktus keletkezett a (szlovák) evangélikusokkal. Már az 1610-es évek végéről is vannak adatok az evangélikusok jogainak csorbításáról, de ekkor még Várday Kata próbálta meg a református szertartást rákényszeríteni az ágostai hitvallás követőire. Az 1630-as évektől azonban a felekezeti arányok az evangélikusok javára változtak, és ennek következtében a konfliktus jellege is megváltozott. Ekkortól az evangélikusok azt sérelmezték, hogy a lelkipásztoruk számára a nagyobb számú gyülekezet ellátása jóval több munkát igényel, mint a református prédikátortól a saját hívei gondozása, a jövedelmek azonban mégis az ő kezébe kerülnek. Homonnai Drugeth Jánosék 1639-es templomfoglalási kísérlete során a varanói evangélikusok emiatt a katolikusokat támogatták a konfliktusban. Az 1597. évi unió kereteit azonban 1660-as évekre feszítette szét véglegesen az az abszurd helyzet, hogy a hívek nélküli református prédikátor gyakorolta a felügyeletet az igen népes evangélikus gyülekezet felett. Ennek az ellentmondásnak a feloldására a felső-zempléni evangélikusok 1662-ben nyilatkozatot tettek arról, hogy el kívánnak szakadni a zempléni református esperességtől és a sárosi evangélikus gyülekezethez csatlakoznak. Ennek tényét 1663. február 28-án a Sáros megyei evangélikusok küldöttsége közölte Mikolai Hegedűs Jánossal, ezzel a varanói református-evangélikus unió felbomlott.⁷⁰

Mikolai még ez évben távozott Varannóról, de a református templom és a hozzátartozó parókia háborítatlanul élvezte az addigi kiváltságait egészen 1672-ig.⁷¹ Ekkor a pálosok kapták meg a varanói felső templomot, hozzá Izsépet és Visnyót, illetve húsz ekealja földet, réteket és egy jól jövedelmező malmot is.⁷² Az eset körülmé-

⁶⁹ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 25.

⁷⁰ Zempléni vizitációk i.m. 440.

⁷¹ *Kónya Annamária*: Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században. Sárospatak 2013. 152.

⁷² *Galla Ferenc*: Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században. S.a.r. Fazekas István. (Collectanea Vaticana Hungariae 11.) Budapest–Róma 2015. 365.

nyei nem ismertek, de a Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolását követő nyílt, erőszakos ellenreformáció módszerei számos környékbeli példából ismertek.⁷³

Annak eldöntésében, hogy mennyire tekinthető egyedinek a varannói református prédikátor esete, aki az 1650-es évekre szinte önálló intézménnyé vált, egy ungvári példa segíthet. A Homonnai Drugethek központjának tekinthető Ungvár mezővárosában a reformátusoknak sikerült megtartaniuk közösségüket annak ellenére is, hogy a birtokos család az 1610-es évek elejétől a katolikus vallás terjesztésének elkötelezett híve volt. Komolyabb kihívást az jelentett számukra, amikor 1636-ban Drugeth János Homonnáról Ungvárra költöztette a jezsuiták gimnáziumát. Az 1650-es évektől ugyan Kassa átvette a központi szerepet a felső-magyarországi régió katolikus megújulásának irányításában, de Ungváron a jezsuiták egészen a rend feloszlatásáig jelen voltak és aktív oktatási tevékenységet folytattak. Működött azonban egy református iskola is a városban, amelyben Szepesi András töltötte be a tanítói tisztséget és egyben ő volt a város elsőpapja is 1644-től, egészen 1657-ben történt elűzéséig.

Első hallomásra könnyen azt gondolhatnánk, hogy a katolikus földesúr ellenreformációs törekvéseinek eshetett áldozatul a református prédikátor, de az eset kapcsán fennmaradt források egészen más megvilágításba helyezik az ügyet.

A felekezeti konfliktusok Ungváron a református és katolikus iskola diákjai között éleződtek ki, amelynek első említései 1654. december 9-éről származnak. Ekkor a református diákok „Körösi János torából megrészegeedvén” rátámadtak a katolikus kollégiumra. A szemtanúk arról számoltak be, hogy bár egy kard is előkerült, de csak kisebb dulakodásra került sor a diákok között. Itt a tanító ugyan még békéltető szerepben tűnt fel, de többek szerint inkább csak szemlélte az eseményeket, egy tanú szerint pedig az egyik fő felbujtó egy „Caroli” nevű református tanuló, az iskolamester öccse volt.⁷⁴

Szepesi erőszakos eltávolításához a következő incidens szolgáltatta a közvetlen indokot. Valamikor 1656 végén a prédikátor egy pallossal a kezében jelent meg az jezsuiták iskolája előtt és kővel kezdte dobálni a kollégium ablakait, közben pedig hangosan szidalmazta a katolikus diákokat. A helyzetből végül ő maga került ki rosszabbul, mivel katolikus diákok megelégtették a szidalmakat, és a prédikátor vérző orral tért haza.⁷⁵ Az események azonban ennek hatására élénkülhettek meg, ugyanis mindkét fél magát érezte sértett félnek.

A források sajnos nem teszik lehetővé, hogy az eseményeket kronológiai sorrendben felépítve megismerjük, de 1658-ra az ügy Zemp-

⁷³ Legjellemzőbb Sárospatak példája: *Péter K.*: *Jezsuiták* i.m. 41–43.

⁷⁴ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 20/a. fol. 137. r.

⁷⁵ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No. 19.

lén vármegye közvetítésével Wesselényi Ferenc nádor elé került, aki a lefolytatott vizsgálat alapján elrendelte Szepsi visszahelyezését az ungvári elsőpapi állásba ugyanazokkal a feltételekkel, amelyekkel azt megelőzően alkalmazták.⁷⁶

Feltehetően ennek hatására Homonnai Drugeth György összeállított egy olyan jegyzéket, amely a saját szemszögéből gyűjti egybe azokat a sérelmeket, ami miatt jogosnak tartja a prédikátor eltávolítását, számunkra pedig kiváló jellemzését nyújtja a kegyúri jog gyakorlásának.⁷⁷ A forrás szövege alapján a panaszokat az ungi egyházmegye esperesének állította össze, akinél a prédikátor megbüntetését (vagyis az eltávolításának jóváhagyását) akarta elérni. A felhozott vádak valóságtartalmát egy kontrollforrás is alátámasztja, ugyanis a vád bizonyítására egy vizsgálat is lezajlott, amelynek során az ungvári lakosok megerősítették a történeteket.⁷⁸

A panaszok egy része azonban nem is konkrétan Szepsire vonatkozik, hanem általánosságban a prédikátorok jogérvényesítési gyakorlatával kapcsolatban fogalmaz meg fenntartásokat. Elsőként azt, hogy a református iskolához tartozó személyeket – diákokat és személyzetet egyaránt – szinte kivonják a földesúri bíraskodás alól és az esperes, illetve az egyházi testület elé viszik az ügyet. (A joghatósággal kapcsolatban Görgei János esperes is megfogalmazta bizonytalanságait Homonnai számára. Szerinte az országgyűlés elé kéne vinni az ügyet, hogy átfogóbb szabályozás szülessen ezzel kapcsolatban, a jelenlegi helyzetben azonban kompromisszumos megoldást javasol és szolgabírák kiküldésével a vármegyére bízna a kivizsgálást.⁷⁹)

Ezen túlmenően Homonnai szerint a vármegyékben is olyan befolyásra tettek szert a prédikátorok, ami már sok esetben a nemesi szabadság rovására megy. A vármegyék „közönségében” a protestánsok vannak többségben, akik felett sikerült olyan befolyást szerezniük, hogy szinte „az Prédikátorok Fautori”. Még a nemes embernek „longus processussal való úton kell procedálni”, addig a prédikátoroknak elég előszóban előadni a panaszaikat, és „máris küldtön küldik az vice ispánt”. Szepsi esetében mindez azzal egészült ki, hogy „az fejedelem asszony önegysága fogta leginkább pártját, s mint eszembe veszem önegysága intimatiójából mind az egész tizenhárom vármegyék akarnak megtalálni felőle, az mint már zemplénieknek, Ungnak, Abaújvárnak és Sáros vármegyének követi voltak nálam követségben...”. Az 1650-es évek végén tehát ismét előkerül a felső-magyarországi vármegyék összehangolt érdekérvényesítő gyakorlata, amire

⁷⁶ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No.27. Wesselényi Ferenc mandátuma, 1658. június 15.

⁷⁷ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 32/b.

⁷⁸ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 32/a.

⁷⁹ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 31.

Homonnai véleménye szerint a fejedelemszony, vagyis Lorántffy Zsuzsanna igen nagy befolyást gyakorolt.

A nemesi prerogátiva megsértésén túl jónéhány olyan sérelem is előkerül, amelyek Homonnai földesúri jogaiban sértették. „...az prédikátorok mi jobbágyunk lévén, az mi városinkban és faluinkban lakván, az mi jószáginknak és jobbágyunknak proventusiból élván, s mégis nem hogy urok, de még csak patrónusok se agnoscaztassunk az prédikátoroknak.”

A továbbiakból kiderül, hogy Szepsi András ungvári tevékenysége több ponton is keresztezte a földesúri érdekeket. Anyagi szempontból talán az lehetett a legfájdalmasabb, hogy az Ungváron vasárnaponként tartott heti piac megtartása ellen intenzív kampányt indított. Minden rendelkezésére álló fórumon, így a szószékről és kinn a vásáron is arról győzködte a résztvevőket, hogy az Úr napján az Urat kell szolgálni, nem pedig vásárt tartani. Ennek hatására az árusok elkezdtek elmaradozni, ami jelentős anyagi veszteséggel járt a birtokos számára. De hasonló módszerekkel próbálta rávenni az ungvári házbirtokosokat, hogy ne adjanak ki szobát a jezsuita gimnázium katolikus tanulói számára. A prédikátor javadalmi között minden bizonnyal természetben szolgáltatott bor is szerepelhetett, vagy szőlőbeli részesedés, amit a földesúr kocsmatartási jogát megsértve, a városban igyekezett pénzzé tenni. További károkat okozott azáltal is, hogy a magisztrátus határozott tiltása ellenére Újhelyre utazott, ahol valamilyen járvány terjedt, „így immár városunk is inficiáltatott, mely nekünk nem kicsiny kárunkra vagyon”.⁸⁰

Mikor tehát az jezsuita gimnázium diákjaira támadt a prédikátor, mert elég hosszú lista volt a rovasán, „így az én consensusomból, mint olyan erővel való kelletlen embert városom szolgálaimmal együtt, minden portékájával tisztességesen ki vitettük és jó comitivával oda kísérték ahová magának kedve volt.”⁸¹ Szepsi ekkor Sárospatakra ment és Lórántffy Zsuzsanna védelme alá húzódott, amit a fejedelemszony haláláig élvezett is.⁸²

Végül érdemes Homonnai megoldási javaslatát szintén szó szerint idézni, ami kiválóan jellemzi a jus patronatus kereteit: „Catholicus ember lévén én, nincsen autoritásomban városomból esperes akarata nélkül az prédikátort ki küldhessem, azon resolutiommal is hogy mást hozzanak, nem ellenzem s nem is ellenezhetem, melyet is így magyaráznak; Ellenkező lévén az ő vallások ez enyémmel, így soha nem tetszenék az prédikátor”.⁸³ Véleménye szerint akkor lenne törvénybe ütköző a prédikátor elűzése, ha a parókiát is elfog-

⁸⁰ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 32/a. fol. 174. v.

⁸¹ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 32/b. fol. 178.r.

⁸² *Zoványi J.*: Lexikon i.m. 597.

⁸³ MNL OL P 108. Rep. 81. fasc. B. No 32/b. fol. 178. v.

lalta volna, erre azonban nem került sor, „az Parókia most is kezeknél vagyon, s nem ellenzem hogy más prédikátort hozzanak abban.”⁸⁴

A földbirtokos keze tehát szorosan meg volt kötve, a kegyúri jogaira hivatkozva csak erős magyarázkodás és az esperes beleegyezése mellett léphetett fel a birtokán tevékenykedő prédikátor ellen. Ellenkező esetben bármilyen jogtalannak tartott atrocitás esetén a prédikátorok a református egyházszervezet vezetője közbenjárásával a vármegyéhez fordulhattak jogorvoslatért. A felső-magyarországi vármegyék pedig az 1650-es évekre egy jól összehangolt érdekérvényesítési rendszert alkalmaztak, amely egy befolyásos főnemest is viszakozásra kényszeríthetett, de az országgyűlésen politikai formáló tényező is lehetett. Mindennek további súlyt adott a Rákóczi-dinasztia jelenléte és a református egyháztámogató tevékenysége. I. Rákóczi György halála után az özvegy fejedelemasszony sárospataki birtokaira húzódott vissza és a felső-magyarországi vallási-politikai élet aktív résztvevője lett. Mint láttuk, Szepsi András elűzését követően az ő pártfogása alá került, ahogyan Mikolai Hegedűs János is kapcsolatban állt vele.⁸⁵ Mindkét prédikátor Angliában végezte külföldi tanulmányai egy részét, így joggal feltételezhetjük, hogy kapcsolatba kerültek a puritán eszmékkel, ami közismerten igen közel állt Lórántffy Zsuzsanna felekezeti érdeklődéséhez élete utolsó éveiben.

Ha a részletesebben elemzett két példát nem is tekinthetjük a felső-magyarországi régió reprezentatív mintáinak, de a kegyúri jog gyakorlatára, a térítő földesúri ellenreformáció lehetőségeire és a protestáns rendi szerveződés folyamatára kiválóan rávilágítanak.

⁸⁴ Uo. 178. v.

⁸⁵ *Zoványi Jenő*: Adatok Mikolai Hegedűs János életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 51/1. (1941.) 86–87.

BÉLDI PÁLNÉ BIKALI VITÉZ ZSUZSANNA, A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK KALANDOS ÉLETŰ REFORMÁTUS ERDÉLYI NEMESASSZONYA

BÉLDI PÁLNÉ BIKALI VITÉZ ZSUZSANNA, THE ADVENTUROUS REFORMED NOBLEWOMAN OF TRANSYLVANIA IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

Balogh Judit

Dr. Habil. egyetemi tanár, EKKE
v.balogh.judit@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány egy 17. századi erdélyi református nemesasszony pályáját mutatja be. Vitéz Zsuzsanna Apafi Mihály erdélyi fejedelemsége alatt élte felnőtt életét, és a korszak egyik legnagyobb birtokosának, az ország generálisának, uzoni Béldi Pálnak a felesége volt. A dolgozat azt mutatja be, hogy a források szerint okos és kreatív asszony hogyan próbált megfelelni a kor által megszabott női szerepeknek és a sajátos élethelyzete miatt hogyan tágította ki azok kereteit. A kora újkor magyarországi és erdélyi nemesasszonyai a gyakori háborúk miatt gyakran kényszerültek normaszegésekre, gyakran volt szükség arra, hogy a klasszikus férfi feladatokat átvegyék. Zsuzsanna is férje gyakori távollétei miatt kényszerült arra, hogy a birtok igazgatása mellett férfiakkal tárgyaljon, levelezzen, a hatalmas méretű birtokok megtartása érdekében cselekedjen, akár pereskedjen is. A tanulmány elsősorban a nemesasszony levelezésének az elemzésével, a korra vonatkozó emlékiratok, levelezések vizsgálata révén mutatja be, hogy a normasértőként megjelenő asszony valójában nem tekinthető önállóságra törekvő nőnek. A férj sorsában való osztozás, a férj kívánságainak maradéktalan követése vezetett oda, hogy a feleségként jól teljesítő Zsuzsanna anyaként nem tudta betölteni a számára megszabott szerepet. A mindennapjaiban annyira magáévá tette a sokszor távol lévő férj céljait, hogy a hatalmas birtok megtartásának küzdelmei és a férjével való szolidaritás vállalása tette őt a kortársak szemében szokatlanul erős, kreatív és önálló nővé.

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.3

Abstract

The study discusses the career of a 17th century Transylvanian Reformed noblewoman. Zsuzsanna Vitéz lived her adult life under the Transylvanian principality of Mihály Apafi, and she was the wife of one of the greatest landowners of the period, the general of the country, Pál Belda of Uzon. The paper shows how, according to sources, a smart and creative woman tried to fit into the roles of women dictated by age and how she expanded this framework due to her specific life situation. The noblewomen of Hungary and Transylvania in the early modern age were often forced to violate the norms due to frequent wars, and it was often necessary for them to take over classical male. Due to her husband's frequent absences, Zsuzsanna was also forced to negotiate and correspond with men in order to manage the huge estates, and even to sue. By analyzing the noble woman's correspondence and examining the memoirs and correspondence about the age, I argue that a woman who appears to break norms cannot really be considered a woman seeking independence. Performing well as a wife by bearing the fate of the husband, fully following his wishes led to Zsuzsanna's failure in the socially assigned role of mother. In her daily life, she embraced the goals of her husband, who was often away, so much that the struggles to maintain a huge estate and the commitment to solidarity with her husband made her an unusually strong, creative, and independent woman in the eyes of her contemporaries.

Kulcsszavak: nőtörténet, székelység, Erdélyi Fejedelemség, reformáció, Vitéz Zsuzsanna

Keywords: women's history, Szeklers, Principality of Transylvania, Reformation, Zsuzsanna Vitéz

A reformáció kora a női szerepfelfogást tekintve is változásokat hozott. A szeretetességgel radikálisan szembeforduló reformátorok a női karrierlehetőségek közül kiiktatták az egyedülálló, Istennek szentelt nő pályáját.¹ Ennek okai között nemcsak a szeretetességgel kapcsolatos teológiai alapú ellenérzések voltak jelen, hanem a középkori keresztény női éthoszt nagyban meghatározó Mária-képpel való szembefordulás is. Mivel Mária szerepe a középkori elképzelésekhez képest gyökeresen átalakult, így azok a szerepminták is szükségszerűen elvesztek, amelyek Mária alakja révén kerültek a középkor női szerepfelfogásába. Mária fontos jellemzője volt a szűziség, így a nem házasodás az egyház keretei között legitím életpályamoddé válha-

¹ *Cissie Fairchild*: Women in Early Modern Europe 1500–1700. Pearson Education, Harlow 2007. 193.

tott, sőt a középkor második felére egyértelműen megbecsültebb volt a házassággal szemben.² Ezt a képet erősítették a női szentek, hiszen elsöprő többségük az apácák közül került ki, vagy éppen azzal tűnt ki a környezetéből, hogy tudatosan döntött a megházasodás és az ezzel járó földi örömök ellen, mint Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála, Sienai Szent Katalin vagy akár a magyar Szent Margit.³ A kora újkori, főleg protestáns közösségek, elsősorban a családanya és feleség szerepét erősítették, de kétségtelen, hogy a 16-17. században tapasztalható némi útkeresés a női szerepek tekintetében. Az útkereséssel együtt járt magyar vidékeken az állandó háborúk jelenléte, ami a nők, asszonyok számára több terhet, de több szabadságot is adott, hiszen sokszor távol lévő férjeik helyett az ő szerepeikben is helyt kellett állniuk. Ezért a korszak számos normaszegést elnézett nekik, ám meg is büntette őket olykor. Ez utóbbi sors jutott Béldi Pál székely főkapitány, háromszéki főkirálybíró feleségének, Vitéz Zsuzsannának.

Bikali Vitéz Zsuzsanna a református erdélyi nemes, bikali Vitéz György gyermeke volt, 1630 körül született.⁴ A bikali Vitéz család már a 16. század második felében is jelentősnek számított, többször viselték a tordai főispánságot.⁵ A fejedelemség korában először Vitéz Gábor töltötte be 1576 és 1580 között a Torda vármegyei főispáni tisztséget.⁶ Vitéz György, Zsuzsanna apja már I. Rákóczi György uralma alatt az országos elit tagja volt.⁷ 1630-ban dési sókamarás volt, 1639-ben bekerült a fejedelmi tábla tagjai közé és 1654-ig bizonyosan táblai ülnök volt.⁸ 1653-ban ilyenként részt vett a nagy

² *Katus László*: Várurnök és apácák. Nemesasszonyok a középkorban. Rubicon 12. (2001) 6. sz. 11–15. (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/varurnok_es_apacak_nemesasszonyok_a_kozepkorban, letöltés: 2019. jan. 5.)

³ *Elizabeth Abbott*: A cölibátus története. Pécs 2009.

⁴ *Fazakas Gergely Tamás*: „Közösségértelmezések a XVII. század második felének magyar református imádságos könyveiben (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései)”. PhD értekezés. Kézirat. 2009. Debrecen. 224.

⁵ *Nagy Iván*: Magyarország nemes családjai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 1865. https://adt.arcanum.com/hu/view/Nagyivan_Magyarország_Csaladai_12/?pg=223&layout=s. XII. 224. letöltés dátuma 2021.01.21.; *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp. 2001. VIII. tábla

⁶ *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai 1540-1700. Budapest: Athenaeum. 1889. 104.

⁷ Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta comitialia regni Transylvaniae, 1540–1699. I–XXI. Szerk.: Szilágyi Sándor Bp. 1875–1898. (továbbiakban: EOE.) 10. 295.

⁸ *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540-1690. Bp. 1980. 361.

erdélyi kodifikációs folyamatban.⁹ Az erdélyi rendek 1648-as hitlevelét is aláírta.¹⁰ A rangjának megfelelően nősült, amikor Kamuthy Orsolyát vette feleségül. A párnak két fia és négy lánya születhetett.¹¹ Fiai közül Ferenc az 1664 áprilisi országgyűlés idején már Kolozs vármegye egyik követe volt¹², 1665-ben pedig az enyedi kollégium javára adakozott,¹³ ami azt mutatja, hogy ekkor már Ferenc képviselte a családot az országos elitben, és ő maga is komolyan vette református patrónusi szerepét. A családi birtokközpontban, Bikalon már 1575-től jelen volt a református egyház, a család pedig ezt követően az erdélyi református nemesség tagja volt.¹⁴ Vitéz Zsuzsanna minden bizonnyal a család udvari prédikátorától tanult olvasást, betűvetést és a református hit alapjait is elsajátította.

Deák Farkas számításai szerint 1648 körül ment férjhez az akkor 26-27 éves Béli Pálhoz. A menyasszonyt szépnek és okosnak írták le még azok a kortársak is, akik nem feltétlenül rokonszenveztek vele.¹⁵

Az ifjú székely nemes ekkor már maga is református volt, noha apja, Béli Kelemen háromszéki főkapitány és Bethlen Gábor fejedelmi tanácsosa még harcos katolikusként állt ki a jezsuiták erdélyi jelenléte mellett. Az apa korai halálát követően (Béli Pál mindössze ötéves volt ekkor) azonban a két árva, Pál és bátyja, János is református közegbe került. A református I. Rákóczi György fejedelmi udvarában nevelődött és a gyámja, Kékedy Zsigmond is református főnemes volt. A felekezetsváltás az 1630-as évek folyamán következhetett be, azonban ennél pontosabban erről jelenleg nem tudunk. A fiúk karrierje azonban elindult, és református voltuk ezt az „öreg” Rákóczi fejedelem uralma alatt elősegítette. Pál bátyja, János 1645-ben már Háromszék főtisztje volt, a neve a Basa Tamásé mellett szerepelt az oklevélen.¹⁶ Ez azt jelenti, hogy ekkor már főkirálybíró lehetett. Öccse, Pál a fejedelem bejárójaként és étkefogójaként kezdte udvari szolgálatát.¹⁷ 1645-ben a két testvér megosztozott a családi birtokon.¹⁸ Egy ekkor készült oklevél szerint a testvérek Háromszékben a

⁹ EOE. 11. 24, 172.

¹⁰ EOE. 10. 491.

¹¹ *Nagy I.* 1865..

¹² EOE. 13. 317.

¹³ EOE. 14. 104.

¹⁴ *Sebestyén Kálmán*: Magyarbikal története. Magyarbikali Református Egyházközség kiadványa, 1996. 10.

¹⁵ *Deák Farkas*: Uzoni Béli Pál 1621-1679. Bp. 1887. 17.

¹⁶ Székely oklevéltár. I.–VI. Szerk. Szabó Károly Kolozsvár 1895. (továbbiakban: SzOkI.) IV. 282.

¹⁷ *Deák* 1887. 15.

¹⁸ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóság. (továbbiakban: RNL-KmIg) Fond Familiare. Béli. Nr. 13.17.

főkapitány Basa Tamás mellett a két további legfontosabb tisztséget birtokolták,¹⁹ János volt a főkirálybíró és Pál a vicekapitány.²⁰ Béldi János 1647-ben vagy 1648 elején meghalt, így Béldi Pál az esküvője idejére az ország egyik leghatalmasabb birtokosa lett, ugyanis megörökölte mind apja, mind pedig Kékedy Zsigmond óriási vagyonát. 1649-ben II. Rákóczi György a főbejárójának nevezte egy adománylevélben.²¹ 1653-ban Béldi Pál II. Rákóczi György főasztalnoka volt, 1654-ben pedig már Háromszék főkirálybírója.²² Az 1655-ös hadjáratban aktívan részt vett, olyannyira, hogy míg a csiki hadakat Petki István szállította hadba, addig ezt Háromszéken nem csupán Basa, hanem Béldi feladatává is tette a fejedelem, és a II. Rákóczi György által írt levél alapján egyértelmű, hogy a széki vezetők és a fejedelem levelezését is Béldi intézte.²³ Az 1657-es hadi eseményekben is részt vett.²⁴ Ekkorra már udvari fő étekfogó, főkincstartó és a lovasság parancsnoka is.²⁵ A lengyel hadjáratban Béldi nem játszott főszerepet, de a katonaság többségével ő is fogságba került, ahonnan csak 1661 júniusában tért haza.

A házasságkötést követő évtizedben tehát Vitéz Zsuzsannának egyszerre kellett felépítenie a családot és támogatnia a férje egyre feljebb ívelő karrierjét. A tatár fogság idejére már megszülettek a pár gyermekei. Az első, akiről tudunk, a lányuk, Zsuzsanna, aki 1667-ben már eladó sorban volt, legalább 15 éves lehetett, tehát 1651-52-ben született.²⁶ Kelemen az 1650-es évek első felében születhetett, legkésőbb 1655-1656-ban.²⁷ A második fiú, Dávid 1657-58-ban született. Béldi tatár fogságból való hazatérte után született még egy kisfiú,

¹⁹ SzOkI. IV. 284.

²⁰ „Georgius Rakoczy junior, Dei gratia princeps Transsilvaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. Fidelibus nostris generosis, egregiis, nobiles et agilibus Thomae Basa, de Zabola, supremo judici regio, Joanni Béldi de Uzon vicecapitaneum trium sedium Siculicalium Sepsi, Kezdi et Orbai, necnon Francisco Gyárfás de Leszfalva vicejudici regio, juratis notariis, caeterisque juratis assessoribus sedis dictae Siculicalis Kézdi, praesentes nostras visuris, nobis dilectis, salutem et gratiam nostram.”= SzOkI. VI. 175-176.

²¹ SzOkI. VI. 187-188.

²² Deák Farkas 1655-től háromszéki főkapitányként említette, ekkor azonban Háromszék főkapitánya még Basa Tamás volt bizonyosan. *Deák* 1887. 21.

²³ EOE. 11. 225.

²⁴ Nemes János naplója. Történelmi Tár. 1902. Első közlemény. 246.

²⁵ *Deák* 1887. 26.

²⁶ Béldi Zsuzsanna több levele ismert, a testvéreihez írott leveleiben kibontakozik a fiatalasszony élete és helyzete a saját családjában. RNL-KmIlg. Fond Familiale Beldi Nr. 13, 36, 42.

²⁷ *Deák* 1887. 74.

József, akiről Deák Farkas még csak azt tudta, hogy gyermekkorában halhatott meg. Bánffy Dénesnek Teleki Mihályhoz írott leveléből kiderült, hogy 1665. január 17-e előtt halt meg a gyermek.²⁸

Emellett folyamatos küzdelmet folytattak Béli Pál rendkívül nagy méretű örökségének a megtartása érdekében a családot folyamatosan perbe hívó erdélyi nemesekkel. Úgy tűnik a levelezése alapján, hogy Vitéz Zsuzsanna a közös életük minden területén igyekezett jó társa lenni a férjének, akit a leveleiben őszinte rajongással és szeretettel vett körül.²⁹ Kilenc év alatt három gyermeket szült, akik életben maradtak, és lehetséges, hogy ezen kívül is szült. A házaspár a legfőbb feladatának a levelezésük témáinak gyakorisága alapján a birtokaik megvédését tekintette, az ezzel kapcsolatos kommunikáció képezi a levelezésük magvát. Vitéz Zsuzsannának egyszerre kellett reprezentálnia az országos eseményeken és a saját udvarukban, gyermekeket szülni és nevelni őket, valamint a birtokok gazdálkodását irányítani, míg a férj hadakozott, részt vett az országos politikában és pereskedett. Béli Pál még a fogságban is ezzel foglalkozott. Nemcsak végig levelezett a családjával és másokkal is, de még pereskedett is, 1659 folyamán a Hallerekkel szemben igyekezett megvédeni Bethlen várát.³⁰ Nem engedte meg a feleségének, hogy a hatalmas vagyontárgyakat pénzzé téve gyűjtse össze számára a mintegy 30 000 tallérnyi váltságdíjat, hanem kikötötte, hogy csak a birtokok évi jövedelmeiből gyűjtheti össze azt.³¹ Béli Pál tatár fogságba kerülésével tehát Vitéz Zsuzsannára nemcsak a gyermeknevelés feladatai hárultak, de a hatalmas birtok egyben tartása is, ami nem volt egyszerű, mert már 1658-ban előfordult, hogy például a csíkközömségiak a Béli birtokrészeit elfoglalták, amiért Zsuzsannának pereskednie kellett.³² A váltságdíjat is ő gyűjtötte össze, más feleségekhez hasonlóan.³³

Vitéz Zsuzsanna a férje méltó társa volt a birtokkomplexum egyben tartása és szaporítása ügyében. Mivel Béli többször volt fogságban, ezekben az években Vitéz Zsuzsanna hősiiesen próbált helyállni a férje helyetteseként. Ehhez erő és határozottság kellett, ami több kortársban ellenérzéseket keltett, hiszen Zsuzsanna túlterjeszkedett azon a szerepmodellen, amit a kor előírt a főúri feleségek számára. A klasszikus, a kor által meghatározott szerepek közül a feleségét min-

²⁸ Teleki Mihály levelezése. (továbbiakban TML.) 3. 392. „Béli uram is be ment Bodolára, fia meg halván,”

²⁹ RNL-KmIg. Fond Familiale Beldi. Nr. 36. I. 91-92.

³⁰ EOE. 12. 285.

³¹ *Deák*. 1887. 28.

³² SzOkI. VI. 213.

³³ SzOkI. VI. 232-233. Egy 1661. június 13-i dokumentum tanúsága szerint Vitéz Zsuzsanna maksai Jankó Lászlótól 500 magyar forintot kölcsönzött a férje kiszabadítására.

den bizonytalannal jól töltötte be, szerető és hűséges asszony lehetett. A két ember levelezése egymás mély szeretetéről és tiszteletéről tanúskodnak. A kortársak azonban még ebben is kételkedtek, az erős és energikus, híresen szép asszonyt hűtlenséggel is megvádolták. Olyanoknak látták, aki szívesen táncolt a bálokban: „Béldi Pálnéban voltak ugyan egyéb fogyatkozások, de különben tiszta Jámbor életű asszony volt; hanem Banfi Dénes nagy nyájos ember levén, s a szép asszonyot nem is gyűlölvén, kivált ittas korában minden szemérem nélkül az asszonyokhoz kapdosott, s Béldi Pálnét is egykor táncz közben meg találta volt csókolni.”³⁴ A kortárs mendemondák arról szóltak, hogy Béldi Pál Bánffy elleni haragját éppen ez a flört vagy akár hűtlenség váltotta volna ki. Ezt azonban sem a levelezés, sem Béldi Pál végrendeletének Vitéz Zsuzsannára vonatkozó része sem támasztja alá. A másik klasszikus szerep, az anyaság azonban minden bizonytalansággal valóban gondot okozott Zsuzsanna számára, aki a birtokok igazgatása és a folyamatos küzdelmek között nem tudott figyelmet fordítani a gyermekei nevelésére. Ez lehetett az oka, hogy már a férje tatár fogsága idején is a gyermekek nagynénjeire, Béldi Pál nővéreire bízta őket. A fiúk Kálnoki Istvánné, Béldi Anna köröspataki udvarába kerültek, míg Zsuzsanna Daniel Ferencné Béldi Judit vargyasi udvarába. Ezek a kérések hosszabb időkre szólhattak. Ezt több forrás alapján feltételezhetjük. Egyrészt fennmaradt egy Vitéz Zsuzsanna által 1676. szeptember 2-án írott levele Kálnoki Istvánnénak. Ebben arra a kérdésre válaszolt, hogy mikor viszi végre haza a fiát. Ekkor Béldi Pál Apafi Mihály fogságában volt, miután felségárulás vádjával letartóztatták Bethlen Miklóssal együtt. A férje kiszabadításáért küzdő Vitéz Zsuzsanna válasza jól mutatja, hogy nem volt ereje az anyai teendők ellátására: „Édes asszonyom, az mi az gyermekek dolgát illeti, ha érettek mehettek volna, eddig is kihoztam volna, meghagytam, hogy tudósítsanak, ha halni kezdenek.. ugyan ha akartam volna is, eddig nem hozathattam volna ki, mert nem volt kivel, ott is Isten kezében vadnak, itt is. ...”³⁵ Ugyancsak ezt, az anyai szerep hiányosságait igazolhatja Bethlen Miklósnak a saját lánykérésével kapcsolatos leírása is, amikor azt, hogy végül nem Béldi Pál és Vitéz Zsuzsanna mellett döntött, részben azzal magyarázta, hogy megtudta, „Béldi kisasszony Vargyason Daniel Ferencné keze alatt vagyon, nem az atyja és anyja neveli; erre nézve én Bodolának feléje se menék”³⁶ Noha tudható, hogy a nemesek, főleg a társadalmi elit gyermekeit nem az anyák nevelték személyesen, hanem a dajkák gondjaira bízta

³⁴ Cserei Mihály históriája. Pest. 1852 72.

³⁵ RNL-KmIg. Fond Familiare Beldi. Nr. 36. I. 115.

³⁶ Bethlen Miklós élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szöveggyűjtés és jegyzetek: V. Windisch Éva. Bp. 1980. 624.

őket,³⁷ a huzamosabb ideig tartó távollét a szülőktől, főleg az anyai lakhelytől még a kortársaknak is feltűnhetett. Ennek ellenére Béldi Pál életrajzának első megírója, Deák Farkas azt írta Vitéz Zsuzsannáról, hogy „férjét nagyon szerette s becsülte, ha látjuk, hogy gyermekeit mekkora ragaszkodással s mennyi szeretettel és gondossággal veszi körül, nem tagadhatjuk, hogy jó édesanya volt; ha látjuk szép leveleit, azt kell feltennünk, hogy mívelt nő volt s ha olvassuk, hogy Nemes János, az öreg Ébeni István s még igen sok férfi menyinyi bizalommal, mily tisztelettel írnak hozzá, biztosan következtethetjük, hogy gyöngéd, nemes szívé, a gyakorlati életben okos és bölcs gondolkozásu asszonynak tartották. Szép deli természetű asszonynak írja Bethlen Miklós s midőn olvassuk, hogy mily fáradhatatlan szorgalommal vezeti a mezei gazdálkodást Bethlenben, Bodonban s ment tétovázás nélkül vettetni, arattatni, szüretelni, hol oda hol ide, megosztván férjével a családfenntartás, felemelés nagy munkáját, úgy hisszük, semmit sem von le érdemeiből, ha a krónikásoknál olvassuk, hogy mikor udvarhoz ment, szívesen kiöltözött s igyekezett a hatalmas nagyúr Béldi Pálnak méltó felesége lenni... Azzal vádolták, hogy fényűző s szerette a pompát kifejtteni, hogy fennhéjázó beszédekét folytatott, szabadon beszélt az udvarról s magáról a nagy hatalmu fejedelemszönygről sem sok kimérettel szólt. Mondják azt is, hogy férje nagyravágyásának nem csitítója, hanem inkább izgatója volt s hegy a fényes jövőt oly élénken képzelte s oly fékezhetetlen módon vágyott utánna, hogy arról józan eszű és észjárásu emberekkel már beszélni sem tudott, hanem csak jövendőmondó kuruzslókkal és veszedelmes csavargókkal. Mind e vádakát azonban a fiscus bebizonyítani nem tudta, midőn tanuvallatást rendezett, sőt még mint szóbeszédet sem tudták megállapítani. Még arról is vádolták, hogy Bánfy Dénest szerette; erre azonban a kezeim közt forgó teméntelen okiratokban semminémű adatot, sőt még csak alapos gyanuokat sem találtam.”³⁸

A Béldi házaspárnak 1661 és 1676 között adatott tizenöt év, amikor viszonylagos nyugalomban élhettek, noha ezek az évek is tele voltak a birtokokért folytatott küzdelmekkel és a Béldi politikai csatározásaival, kisebb-nagyobb katonai feladataival. 1676-ban azonban a politikai elit harcaiban központi szerepet vállaló Béldit letartóztatták és egy éven át fogságban tartották, a fejedelem és köre elleni összeesküvés gyanújával. Ezalatt Vitéz Zsuzsanna szó szerint minden követ megmozgatott, hogy kiszabadíthassa a férjét. Egy 1676. decemberi levelében a férjének is beszámolt a fáradozásairól.³⁹ Ekkor minden energiáját lefoglalta a férjével való kapcsolattartás, a segítség keresése és a hatalmas uradalom irányítása. Emellett nem volt képes

³⁷ *Christina Hardymont: A gyermekkor története.* Bp. 1998. 235.

³⁸ *Deák* 1887. 60.

³⁹ SzOkl. VI. 364-365.

anyaként helytállni. 1676-ban sógornőjének, Kálnoki Istvánnának írta a korábban már idézett levelében: „Kegyelmet edes asszonyom kérem, igyekezzék szegény uram szabadulásában.”⁴⁰ Vitéz Zsuzsanna elsődleges célja tehát a feleség szerep tökéletes betöltése volt. Béldi fogarasi fogsága idején számos levelet írt az érdekében és a férjének is, akinek aprólékosan beszámolt minden egyes lépéséről. 1676 decemberében írt levele utóirata jól mutatja mind a szerelmét, mind pedig a Béldivel kapcsolatos alárendelkező asszonyi attitűdöt, ahogyan nemcsak a kiszabadításán igyekezett, de a Béldi utasításainak is igyekezett eleget tenni. A levélben az „édes uram”, „én édes uram” vagy „édesem”, „lelkem” megszólítások nagyon gyakoriak, három és fél oldalon 12 alkalommal írta le, az utóiratban pedig az engedelmes és szerelmes asszony szólalt meg: „Az porkoláb dógát, édes, még sem kell most említeni, mert az most nagyobb én nálamnál. Én édes uram bizony annit mondtam immár, az kikkel beszéltem, hogy sokat; de hát mit tudok tenni M. (Mikes ?) uram ugyan monta másnak: mit tudi (!) már tenni az az szegény asszony, mert egészen elkeseredett; ő igazat mondana, ha fogadnák. Ugyan ő kigyeme is igen ígérte magát, biztat igen, de én neki is azt mondom, hogy én bizony nem hiszem, valamég nem látom azt az szabadulását. Azt monda, elhiszem, mert nemsokára meglátom. Én azt mondom: örömet akarnám tudni, mi formában leszen az elbocsátás, had viselnék gondot rá, ha kezes vagy mi kell. Azt felelé, hogy az úr ő kigyeme megírja osztán kigyemednek Fogarasbúl, mitevő legyen kigyemed. Én ugyan csak azt állítam, csak nem hiszem, még nem látom. Oh édes uram, hogy tünám én magamat az búsulástúl oltalmazni, bizony sírtam annit az kilenc hónaptúl fogva, hogy megfereszthetném kigyemedet benne, ha együtt volna. Nem is érkezem ahoz, hogy orvosoltatnám magamat, de én akár hova lennék, bárcsak kigyemedet szabadíthatnám. Az építés édes uram bizony eszemben sem jut. Ha az Isten megszabadíti kigyemedet, lássa akkor; meghagyom ugyan Miklósnak az mit írt kigyemed az épület felől.”⁴¹ A fogoly férj érdekében Zsuzsanna folyamatosan kapcsolatot tartott az elittel és a szervitoraival is.⁴² A Cserei testvérekkel, akik ebben az időben váltak Béldi leghűségesebb híveivé, is ő kommunikált és egyezkedett.⁴³

1677 márciusának végén a foglyok elleni döntő bizonyíték híján szabadon engedték Béldi Pált, akit a kiszabadulás átmeneti eufóriája után fűtött a bosszúvágy és az önigazolás vágya is, végül egy nehezen értelmezhető mozgalomba torkollt a sok főúri sértettség. A kortársak

⁴⁰ Béldi Pálné levele Kálnoki Istvánnának 1676. október 12-én: RNL-KmIlg. Fond Familiare Beldi. Nr. 36. I. 115.

⁴¹ SzOkI. VI. 367.

⁴² SzOkI. VI. 368-370.

⁴³ SzOkI. VI. 372-373.

ügy tudták, hogy a titkos tárgyalásokban időnként Vitéz Zsuzsanna is részt vett, aki véleményt nyilvánított a „férfiak dolgaiban” is. A felemás mozgalom főszereplői katonai összecsapás nélkül a portára menekültek 1678-ban. Ha a korábbi bebörtönzésekor nem is találtak bizonyítékot Béldi bűnösségére, a menekülés már gyanúba keverte, és a vele szemben kialakult nemesi liga is a vesztét kívánta. A főúri bűnösök elítélése mellett gyakran előfordult, hogy a feleségeket is megbüntették, sok esetben ezzel zsarolva az elmenekült férjeket. Így járt Vitéz Zsuzsanna is. Béldi Pál és társainak elmenekülése után az 1678. június elején összeült országgyűlés a csoport tagjait elítélte, majd pedig Vitéz Zsuzsannát is Szamosújvár börtönébe zárták, ahonnan Zsuzsanna már nem szabadult ki, a börtönben halt meg.⁴⁴ A börtön idején elindult vele szemben egy boszorkányper, amiben a vád az volt, hogy titokban javasasszonyokkal diskurált és Bornemissza Anna elveszejtésén dolgozott, valamint azon, hogy boszorkányos eszközök révén elősegítse férje politikai győzelmét. A forgatókönyv láthatóan nagyon hasonlít Bethlen Gábornak a Báthory Gáborral kapcsolatos boszorkányperéhez, ráadásul még abban is hasonlóság van, hogy míg Bethlen esetében Károlyi Zsuzsannát, addig most Bornemissza Annát érte támadás a boszorkányság eszközeivel.⁴⁵ A boszorkányságot még a Béldi családdal egyébként korábban sem túlzottan rokonszenvező Bethlen Miklós is elhitte, legalábbis úgy vélekedett Vitéz Zsuzsannáról, mint aki nagyravágyó volt, nő létére szeretett a férfiak dolgában állást foglalni és a hatalom is nagyon érdekelte, amiért szívesen társalgott jóssokkal.

A boszorkányság vádját nem volt nehéz elhiteni tehát a kortársakkal, noha természetesen azt sem vethetjük el, hogy a kétségbeesett nő megpróbálta javasasszonyok segítségét is igénybe venni a férje megszabadulása érdekében. Ez a sokszor erőteljes fellépés sokakat megijesztett. Bethlen Miklós, akinek a feleségei inkább csendesek és testileg gyengék, inkább betegesek voltak, viszolyogva tekintett Vitéz Zsuzsannára, úgy látta, mint „ki is sok istentelen kegyetlenségével és a fejedelemségről boszorkányoktól való tudakozásával volt nagy oka ura veszedelmének.”⁴⁶ Végül a kilenc évig tartó perfolyam a Zsuzsanna elleni vádemelésig sem jutott el. Deák Farkas, a férj élet-

⁴⁴ EOE. 16. 94-95.

⁴⁵ Ezzel kapcsolatosan lásd: Nagy László: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor ...” Erdélyi boszorkányperek. Bp., 1981. Nagy László következetes Bethlen-ellenességét bírálóan ugyanerről: Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák. Szerk. Kiss András. Bukarest–Kolozsvár, 1998. 37–44. Az ügyről bővebben és összegző módon írt Horn Ildikó: Báthory Gábor belpolitikája. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára-Jeney-Tóth Annamária-Ulrich Attila. Debrecen. 2009.134-136.

⁴⁶ Bethlen M.. 711.

rajzírója koholt vádnak tartotta, de a Vitéz Zsuzsannára is vonatkozó boszorkányperek kiadója, Herner János⁴⁷ hiú asszonynak találta, aki irracionális álmokat dédelgetett és ezért a javasasszonyokkal, boszorkányokkal tartott kapcsolattól sem riadt vissza.⁴⁸ A Zsuzsanna által írt számos levél alapján összeállítható személyiségrajz szerint sokkal inkább tűnik Béldi Zsuzsanna egy feleségként a férjét rendkívül tisztelő nőnek, akit a sajátos élethelyzetek, a férj gyakori hiányából fakadó és a hatalmas birtokok megtartására irányuló erőfeszítések sodortak a kor női szerepfelfogását átlépő asszony szerepébe, aki a tőle telhető legjobb módon igyekezett ennek megfelelni.

Noha boszorkánysággal vádolták, a családi hagyomány is a református egyházhoz kötötte, és Zsuzsanna maga is buzgó hívő és egyházát támogató asszony volt. A családi birtokközpontban, Bika-lon már 1575-től jelen volt a református egyház, a család pedig ezt követően az erdélyi református nemesség tagja volt.⁴⁹ Zsuzsanna személyes vallásosságáról elsősorban a szamosújvári fogsága idején értesülünk. Az imádságos könyve önmagában is erre bizonyíték, de a levelei is ezt mutatják. Bánfy Farkasnak írta, hogy: „Nagy becsülettel vettem, hogy Kd rólam el nem feledkezett, az Isten Kdnek sok jót adjon érette. Kdet kérem, ezután is ha mi jót tud Kd velünk cselekedni, legyen elkövetője, az Isten is Kdet megáldja érette. Én bizony édes öcsém uram mindezekben ártatlan vagyok, ártatlan szenvedtem mind gyermekimmel együtt ezt az hosszú ideig való nyomoruságot, az Isten előtt áll az én lelkem, az ki sziveknek vizsgálója; az én lelkem engemet semmiben nem vádol, mindennek úgy kell lenni, az mint a jó Isten akarta, legyen Istené a dicsőség. Kdet kérem nagy becsülettel, Isten Kdet alá vivén, ezután is törekedni mellettünk gyermekeimmel együtt, az kik előtt illik, ne szünjék, mert nekünk reménységünk több nincs Istennél.”⁵⁰ Ugyanez a hangvétele az 1684-ben elkészített imádságos könyvnek is.

Vitéz Zsuzsanna emellett áldozatot vállaló mecénása volt a református egyháznak, támogatta a lelkészek tanulását és a Báthory Zsófia által uralt Rákóczi birtokokról Erdélybe menekült református papokat is. A Mádról elűzött Szaniszlai Miklóst például megválasztatta bodolai lelkésznek.⁵¹ 1657-ben az uzoni református templom számára az

⁴⁷ *Herner János*: Bp–Szeged, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 21)

⁴⁸ *Herner János*: Rontás és igézés, Bp, 1988. 119.

⁴⁹ *Sebestyén Kálmán*: Magyarbikali története. Magyarbikali Református Egyházközség kiadványa, 1996. 10.

⁵⁰ *Deák* 1887. 62–63.

⁵¹ Uo. 63.

úrvasorai eszközökhöz egy sárga selyemmel varrott terítőt és egy ládát adományozott.⁵²

Vitéz Zsuzsannát ellentmondásosan ítélték meg ugyan a kortársak, sőt általános vélemény volt, hogy a kor női szerepeit messze kitágította, ezzel pedig folyamatosan normasértésben élt. Nemcsak azáltal, hogy az anyai szerepeit háttérbe szorította, mint láhattuk minden bizonnyal azért, mert a gazdálkodás és a politika mellett nem jutott rá energiája. Normasértő volt azért is, sőt voltaképpen éppen azért, mert a női szerepek sorrendjét felcserélte, sőt több ízben beleavatkozott a „férfiak dolgába” akkor is, amikor a férje otthon volt. Egy ilyen történetet mesélt el vele kapcsolatosan Cserei, aminek a valóságtartalmát éppen úgy nem ismerjük, mint Cserei számos hálomás alapján leírt adomájáét. Ez a történet még Bánffy Dénes elítélte-tése előtt a Béldi kastélyban játszódott Cserei szerint, Vitéz Zsuzsanna pedig kihallgatta a férje és Teleki tárgyalását. A történet szerint Zsuzsanna hangosan könyörgött a férjének, hogy ne higgyen Telekinek, mert Bánffy Dénessel akarja összeugrasztani őt. Bár a Teleki-Bánffy levelezés alapján a történet hitelessége felettébb kétséges, az egész leírás legfőbb tanulsága az lehet, hogy Cserei nemcsak normaszegőként mutatta itt be Béldinét, de olyan emberként is, aki a férfiaknál, főleg pedig a férjénél élesebben látta át a politikai cselszövéseket. Azaz itt a történet voltaképpen annak a véleménynek a megfogalmazása, hogy Vitéz Zsuzsanna okos, értelmes asszony volt.⁵³

Vitéz Zsuzsanna férjéhez fűződő szerelmét számos levelének bensőségessége igazolja. Ezt Béldi válaszleveleiben kevésbé lehet tetten érni. Hogy mégis nagyra tartotta a feleségét és minden bizonnyal mélyen szerette is, arra jó példa a végrendelete. Ebben nem a gyermekeire hagyta a vagyonát, hanem a feleségére, pontosabban azt írta le, hogy „maradnak feleségem kezínél fiaim házasságokig, mindazáltal, ha az én atyai tanácsom fogadják, az édes anyjok kezínél hagyják, arra való dispositióját nem lédálják, ha tovább nem is, míg Isten mind kettőnek házasságot ad érni, ...”⁵⁴ A végrendeletben nagy helyet foglal el azon vagyontárgyak felsorolása is, amiket kifejezetten Vitéz Zsuzsannának hagyott Béldi Pál, ráadásul teljesen hiányzik az a férjek végrendeleteinek visszatérő formulája, hogy a feleség újraházasodásakor a vagyon a gyermekekre szálljon. Ehelyett azt kéri a végrendelező, hogy a közös gyermekekre hagyja majd Vitéz Zsuzsanna ezeket az ingó és ingatlan vagyontárgyakat: „Árapatakát cum omnibus pertinentiis, mivel szegény atyám is hagyta volt testamentumban anyámnak hac declaratione, hogy holta után fiaira szálljon,

⁵² Uo. 27.

⁵³ Miklósvárszéki Cserei Mihály históriája. Szemelvények. Kiadta Angyal Dávid. Bp. é. n. 14.

⁵⁴ TT. 1899. 343.

annak ...engem illet, hagyom én is az én kedvem kereső és becsületes jámbor feleségemnek éltéig, úgy hogy holta után el ne idegenüljön az gyermekimtől.”

Szokatlanul nagy szabadságot hagyott Zsuzsannának abban is, hogy a fiai között hogyan ossza el a vagyont: „az uzoni házhoz való minden acquisitumomat künn és falukon valókat, nagy-borosnyói és aldobolyi malmokkal, olyan autoritással, hogy szabadságában álljon, ha melyik fia kedve keresőbb lesz, annak hagyhassa holta után.”

Ugyanilyen érdekes a Bethlennel kapcsolatos rendelkezése is: „Bethleni pénzen vett jussam, mivel feleségem ipariája által jutott meg Bethlen János akaratjából, cédáljon feleségemnek. Azonban valamit én örökön acquiraltam Bodonban Kemény Simontól kajántói, kányai, oláh-gyógyi és másutt való portióm az drági s akárhol való, fehérvári házam, mivel azt is ő vette, szőlőimmal együtt cedáljon feleségemnek.⁵⁵ Mindebből nemcsak az derül ki, hogy Béldi szerette a feleségét, és hogy ez az érzés a kor átlagos házassági kapcsolataihoz képest erősebb lehetett, de tisztelte is őt, sőt a gazdálkodás terén is tehetségesnek gondolta, különben nem bízta volna arra a fiait, hogy hagyják az örökségeiket az anyjuk kezén. Kiderül továbbá az is, hogy Vitéz Zsuzsanna nemcsak jó őrzője volt a közös vagyonnak, de tehetséges gyarapítója, azaz eredetileg kényszerből végzett tevékenységét kifejezetten eredményesen végezte, amit maga Béldi is elismert. A rendelkezések végén egészen érzelmes sorokban köszönt el a feleségétől: „Végezetre édes kedves feleségem kívántam volna az én kegyelmes Istenemtől, hogy az én velem való sok jótéteményidért én is háladatosságomat mutathattam volna míg éltem életedben és mind rabságimban, mind nyavalyás állapotimban való fáradságidat köszönhettem volna meg jó akaratomnak tapasztalásával, de az nagy Istennek más volt arrul akaratja, Azért nekem sok rendbeli fogyatkozásomnak megbocsáss.”⁵⁶

Vitéz Zsuzsanna 1678 márciusától raboskodott Szamosújvárban, ahol sokszor kifejezett fizikai szenvedéseket élt át, csakúgy, mint alig két évvel korábban a férje. A fiait, Dávidot és Kelement is bezárták vele együtt és csak az 1680-as évek közepén engedték szabadon. Vitéz Zsuzsanna azonban sosem szabadult. Igaz, hogy végül, a hosszadalmas nyomozás után sem emeltek vádat ellene, de kilenc évnyi börtön után fogságban halt meg 1686-87 fordulóján.

Az imádságos könyve, amely máig kiadatlan, a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában található.⁵⁷ Fazakas Gergely elemezte a disszertációjában.⁵⁸ Az imádságos könyvecske előszava gyö-

⁵⁵ TT. 1899. 343-344.

⁵⁶ TT. 1899. 347-348.

⁵⁷ Academia Republici Româna. MsR 1556.

⁵⁸ *Fazakas Gergely Tamás*: im. 227-243.

nyörű hitvallás, bűnvallás és apológia egyben, egy olyan asszonytól, aki mélyen a tudatában volt a hite alapjának és lényegének. A könyv kiadása fontos adalék lehet a kora újkori női kegyesség vizsgálatához.

- *KÖZLEMÉNYEK / ANNOUNCEMENTS* -

„AZ IGAZ HITRE VEZÉRLŐ SZENT LELKIT
ADJA NEKED ÍRETTE.” KÍSÉRLET A KISVÁRDAI
VISZONYOK ÁRNYALÁSÁRA

„GIVES YOU THE HOLY SPIRIT OF HIM,
LEADING TO THE TRUE BELIEF” AN ATTEMPT
TO NOUANCE THE PROCESS OF REFORMATION
IN KISVÁRDA

Dienes Dénes

Dr. habil. egyetemi tanár, Sárospataki Református Tudományos
Gyűjtemények igazgatója
dienespatak@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a magyar reformáció egyik legjelentősebb védőnőjének, Várday Katának az életrajzát vizsgálja, tekintettel a reformáció folyamatára, és ezzel együtt a kisvárdai templom reformációjára.

A kérdéssel eddig foglalkozó történetírással ellentétben – Ipolyi Arnold disszertációja alapján, annak paradigmáit elfogadva – úgy gondolom, hogy Várday Kata gyermekkorától a református hitben nőtt fel. Ugyanakkor a kisvárdai egyház reformációját is vizsgálom: A korábbi szakirodalom ennek dátumát – elfogadva Ipolyi, véleményem szerint tényekkel nem kellően alátámasztott feltételezését – 1605-re, Várday Kata feltételezett megtérésének keltezésére teszi. Ezzel szemben azt állítom, hogy a késő-középkori – kora újkori kisvárdai egyház szerves folyamatban fogadta el a reformáció evangélikus, majd református tanításait.

Abstract

The study examines the biography of one of the most important patroness of the Hungarian reformation: Kata Várday, regard to the process she became reformed and alongside this, the reformation of the church of Kisvárdá.

Contrary to the historiography that has been dealing with the question so far – based on Arnold Ipolyi’s dissertation and accepting its paradigms – I believe that Kata Várday grew up in the Reformed faith since she was a child. At the same time, I examine the Reformation of the church of Kisvárdá: The earlier literature puts the date of

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.4

this – accepting Ipolyi’s assumption, which, in my view, is not sufficiently substantiated by facts – as 1605, the supposed date of Kata Várdai’s reformation. On the other hand, I argue that the late-medieval – early modern church of Kisvárdai accepted the Lutheran and later Calvinist teachings of the Reformation in an organic process.

Kulcsszavak: Várdai Kata, Telegdy Anna, Báthory István, kisvárdai főúri udvar, felekezeti viszonyok, főúri reformáció

Keywords: Kata Várdai, Anna Telegdy, István Báthory, aristocratic court of Kisvárdai, denominational relations, aristocratic reformation

Jankovics József és Kőszeghy Péter számos érdekes összefüggést feltáró, rendkívül izgalmas tanulmányban járta körül a Telegdy Kata verses levelével kapcsolatos sokrétű problémát.¹ Dolgozatukban természetesen érintették a korabeli konfesszionális-felekezeti viszonyokat is. Az összefüggéseket tekintve Várdai Katának (1570-1630) fontos szerep jut Jankovicsék hipotézisében, ennél fogva magától értetődően szó esik a 17. század első évtizedeiben a református patronátusban kiemelkedő szerepet játszó nagyszony felekezeti hovatarozásáról. Miután a történetnek a középpontjában Kisvárdai helyezkedik el, nyilvánvalóan a településre is rávetül a felekezeti problémája. Az én megközelítemben a tanulmány főkérdése nem érintett, valójában egy mellékszál játszik szerepet, ennek ellenére nem tartom lényegtelennek a kérdés boncolgatását.

Alapproblémaként – in medias res – fel kell tennünk azt a kérdést, hogy Várdai Kata mikor lett reformátussá. A Szerzők így válaszolnak erre: „Várdai Kata vallását ezekben az években nehéz megítélni, a főszereplők közül ő talán rokonszenvezhetett a protestáns hittal. Az bizonyos, hogy csak később, katolikus (és szintén a bécsi jezsuitáknál tanult) első férje halála után, amikor második férje, Nyáry Pál is református hitre tért (1601-ben), vált buzgó kálvinistává – nyilvánvalóan Ecsedi Báthory István hatására. Báthory 1603-ban kelt végrendeletében mindezt busásan jutalmazta.”² Érzek ebben egy kis ellentmondást, mert ha nehéz megítélni – hiszen a kérdésben közvetlen bizonyító erejű forrásokkal nem rendelkezünk –, akkor bizonyosságról sem beszélhetünk. Meggondolások és vélemények lehetnek az ügyről, természetesen. Ez az idézet is az, és tartalmában nem alátámasztott történelmi tény. A kérdést Ipolyi Arnold alapozta

¹ *Jankovics József–Kőszeghy Péter* (Budapest): Kisvárdai viszonyok – Telegdy Kata verses levele, = MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára, (szerk: Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina), Kossuth Kiadó, Budapest, 2016. 305–336.

² Kisvárdai viszonyok, 319–320.

meg. „(Nyáry) Pál kiszabadulván utóbb török fogságából, Bocskai fölkelésében, mint ennek egyik hadvezére vett részt, s Kálvin felekezetére tért át. Második neje Várday Kata, Telegdy Pálnak özvegye úgy látszik, még első férje által vitetett a protestantismusra, melynek ezentúl erős híve volt, míg a Várdayak buzgó katolikusok valának előbb; épen úgy, mint férjének, a Nyáryaknak ősei.”³ Ipolyi azt sugalmazza, hogy Nyáry Pál Bocskai környezetében – azaz karrierje érdekében – lett reformátussá, s feltételezi, hogy második felesége viszont első férjének – Telegdy Pálnak – a hatására hagyta el katolikus hitét. Ipolyi általánosságban Nyáry Krisztina naplójára hivatkozik véleményét alátámasztandó: „Lásd ez adatokat Nyáry Krisztina kiadatlan kézirat naplójában a hg. Eszterházyak kismartoni levéltárában.”⁴ A neves római katolikus püspök számára azért fontos 1605-re datálni a Nyáry – Várday házaspár felekezetváltását, mert így tudja igazolni, hogy lányukat, Nyáry Krisztinát katolikusnak keresztelték: „Nyáry Krisztina egy-két évvel még ezelőtt, 1604-ben születvén, már gyermekkorától fogva tanúja volt a vallási küzdelmeknek és hitváltoztatásoknak. Még katolikus hitben született és kereszteltetett meg...”⁵ Szépen idézi is naplójából: „En bedegi Nyáry Krisztina löttem ez világra az 1604. esztendőben, 31. Octobris Kis-Várda várában az igaz római hitben megmaradván holtig.”⁶ Ennek tartalmi hitelességét a Jankovics – Kőszeghy szerzőpáros is kétségbe vonja, mert hiszen Nyáry Krisztina csak második házassága idején lett „igaz római hitű”, Esterházy Miklós feleségeként, illetve talán házasságuk előkészítése során, s köztudomású, hogy az új férj egykor maga is református volt. Egyébként Kubinyi Miklós Thurzó Imréről – az első férjről – írt munkája nem hagy kétséget Nyáry Krisztina reformátussága felől: „Hátra volt még az esketési szertartás rendjének megállapítása. E tekintetben Thurzó Alvinczy Péter Pál kassai prédikátorral lépett érintkezésbe, kit az esketés teljesítésére már előbb felkérvén, most a hitforma előleges közlésére is felszólítá. Mátkája ugyanis Kálvin felekezetéhez tartozván, Thurzó, ki már korábban is annyi eréllyel fáradozott a két felekezet egyesülésén, most is azt kívánta, hogy az esketés saját felekezetének szertartásai szerint történjék.”⁷

Ipolyi álláspontját tehát Nyáry Pál és Várday Kata felekezetváltását illetően Jankovics – Kőszeghy 1601-re módosítja. De vajon Várday Kata katolikusságát mi igazolja, kell-e egyáltalán vele kapcsolatban felekezetváltásról beszélni? Ipolyi feltételezése romba dől azzal,

³ *Ipolyi Arnold*: Nyáry Krisztina 1604–1641. Budapest, 1887. 6–7. /Magyar Történelmi Életrajzok/

⁴ Uo. 7.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ *Kubinyi Miklós*: Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre 1598–1621. Budapest, 1888.

hogy az első férj római katolikus volt, ahogy erre Jankovics József és Kőszeghy Péter tanulmánya felhívja a figyelmet, tehát általa nemigen „vitetett a protestantizmusra”. A kiváló szerzőpáros Ecsedi Báthory István befolyását véli a reformátussá válás mögött, s szerintük ezt a nagyúr meg is jutalmazta végrendeletében. Magam úgy vélem, hogy Várday Kata azért részesült gazdagon az örökségből, mert igen közeli rokona volt a gyermektelen Báthorynak.⁸ Elismerem, hogy ez túlságosan hétköznapi érv, de fenntartom. Ha jól értem, Ipolyi álláspontját megfordítva értelmezi a hivatkozott munka, s a Szerzők arra gondolnak, hogy Várday Kata katolikusságát első férje katolikussága igazolja. Csakhogy vegyes házasság főnemesi körökben létezik ebben az időben, s az is, hogy a feleség képes érvényesíteni vallási meggyőződését a gyermekek tekintetében. Elég itt most megemlítenem a katolikus Báthory Kristóf és a református Bocskai Erzsébet nevét, a házasságukból született Krisztina református lett, sőt még Zsigmond is, bár az igaz, hogy őt titokban keresztelték meg.⁹ Az is eszembe jut ennek kapcsán, hogy a katolikus Telegdy Borbála nőül ment a református Rákóczi Zsigmondhoz, majd római katolikusnak nevelte annak legkisebb fiát, a református közegben született Rákóczi Pált.¹⁰

Várday Kata reformátusságát illetően mindezeket túl meggondolandónak tartok két olyan forrást, amelyet Jankovics – Kőszeghy idéz. Az egyik Gyarmathy Imre iskolamester latin verse iskolájának szomorú állapotáról.¹¹ Azért fordul 1593-ban Várday Katához, mert a katolikus Szokoly Miklós és Telegdy Pál negligálja minden kérését, és patrónusi kötelességüket mindketten elhanyagolják. Szerzők valószínűsítik, hogy itt protestáns iskoláról van szó. Vajon a valóságtól nagyon elrugaskodott felvetés az, hogy az iskolamester azért kéri Várday Kata közbenjárását, mert azonos hiten vannak? Ennek az iskolának egykori patrónusa, Várday Kata nagybátyja, „Várdai Mihály végrendelete tanúsága szerint protestáns volt”, ahogy – teszem hozzá – az első- és második felesége is, Báthory Klára, valamint Dobó Krisztina.¹² Várday Mihály végrendeletének bevezetőjében egyetlen szó

⁸ *Borbély Zoltán*: A kisvárdai Várday család, i. m. 73.

⁹ *Szabó András*: Az ismeretlen kismarjai Bocskai család. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* tom. 13 fasc. 2 (2008.), 178.

¹⁰ *Monok István*: A Sárospatakra visszatért könyvek és a Rákóczi kutatás: A Rákócziak Bibliái. = Dienes Dénes (szerk.) „Elveszett és megtaláltatott...” Tanulmányok az Oroszországból visszatért sárospataki ritkaságokról. Sárospatak, 2010. 16.

¹¹ *Kisvárdai viszonyok...* 112. jegyzet, 319.

¹² *Balogh Judit*: Női szerepkonstrukciók a magyar reformáció korában. *Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Historiae*, 46. 2019. 36.; *Judit Balogh*: Weibliche Rollenkonstruktionen im Zeitalter der Reformation im Oberungarn. In: Krász, Lilla; Pesti, Brigitta; Seidler,

sincs a szentekről, hanem igen erőteljesen, többször ismételve jelenik meg a Krisztus egyedüli közbenjárásáról szóló reformátori tanítás: „... csak tulajdon az én édes megh váltó Istenemre az édes úr Jesus Christusra támasztom és vetem tellyessigwel az én idwessigemeth... és csak ő benne hiszek, és csak ő általa várom az én idvessigemet.” Sőt, már a svájci reformáció teológiájában oly markánsan meglévő kiválasztástan is tetten érhető: „... és engemet az megh feszült Jesus Christus be viszen az ő szent országában, ki engemet kegyelmiből választott az ő szent nevinek örökké való dicsiretore örök időknék előtte.”¹³ Szerintem nem túl kockázatos kijelenteni, hogy Várday Mihály nem általában protestáns, hanem református volt, vagyis végrendelete nem átmeneti, hanem lezárt konfesszionális helyzetről tanúskodik.¹⁴ Az bizonyos, hogy Várday Katát nem csak katolikusok vették körül a közvetlen rokonságban, a kisvárdai udvarban.

A másik forrás Báthory Istvánnak egy levele, mely 1599-ben kelt. Ebben Báthory felháborodva ír arról, hogy Szokoly Miklós „az várdai prédikátornak búcsút adott” és feltételezi, hogy „pápista papot akar odaszállítani”. A leglényegesebb pedig ebben az, hogy megrója Várday Katát, miért nem értesítette őt erről: „csudálom, hogy kegyelmed nekem semmit felőle nem ír”, mert hiszen „az istennek az országát és az ő igazságát kell követnők.”¹⁵ Várday Katának nem azért (is) kellett volna értesíteni az úgyról rokonát és pártfogóját, Báthory Istvánt, mert sérelmes volt számára a várdai prédikátor elbocsátása, lévén maga is református? Mindenesetre a kisvárdai református prédikátorokat hézagosan ugyan, de nyomon tudjuk követni¹⁶ 1576-tól, amikor Kisvárdai János vette itt fel ebben a minőségében a tizedből járó részt; 1580-ban Liszcai Lőrinc, a következő években Thúri Boldizsár, majd Csengeri János (1583. szeptember 3). A következő esztendő, amelyről adatunk van 1599, ekkor Sárospataki Bálint a református prédikátor, akiről az utolsó adat Kisvárdán 1615. február 10., s úgy tűnik, hogy másfél évtizeden át folyamatosan itt tevékenykedett.

Andrea (szerk.) Medien, Orte und Rituale: Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation im Königreich Ungarn. Wien, Ausztria: Praesens Verlag 2020. 249–267. 266.

¹³ *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztatás a XVI. és XVII. században. III. kötet, Budapest, 1879. 118.

¹⁴ Egyébként Mihály úr hosszú időt töltött az uralkodó környezetében, ez azonban nem akadályozta meg, hogy eltávolodjon a római katolikus vallástól. Igaz, Miksa, uralkodásának első éveiben nem szegült szembe a reformációval. V.ö. Devich Andor: Társadalom és művelődés Miksa király magyar törvényeiben. Szeged, 1934.

¹⁵ Kisvárdai viszonyok... 324–325.

¹⁶ *Zoványi Jenő*: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. Magyar protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1929. 79.

Ráadásul ő volt a szabolcsi református egyházmegye esperese, 1605-ben követségben járt Bocskai Istvánnál Kassán.¹⁷ Szokoly Miklós 1599. szeptember 18-án elhunyt, Sárospataki Bálint pedig ugyanezen esztendő november 3-án vette át a tizedből járó részt első alkalommal Kisvárdán, tehát ha Miklós úr el is bocsátotta az elődjét – amennyiben Báthory Istvánnak helyesek voltak az értesülései –, egy-két hónap alatt akkor sem történhetett radikális változás felekezeti fronton a mezővárosban. A kisvárdai protestantizmus 16. századi intézményes voltának tényét erősítik az innen származó lelkészek: Kisvárdai B. Gáspár (Dobóruszka 1586), Kisvárdai Gáspár (Tizsaszentmárton 1582 – Nem azonos az előzővel!), Kisvárdai Miklós (Báka 1579), s mint láttuk, Kisvárdai János a szülőhelyén 1576-ban.¹⁸

Szerzők kritika nélkül átveszik Ipolytól azt az álláspontot is, mely szerint „1605-ben a kisvárdai plébánia és a templom is – Nyáry Pál és Várdai Kata hallgatólagos támogatásával – a reformátusoké lesz.”¹⁹ Kétségtelen, hogy enyhítik Ipolyi vádlevéllel felérő szövegét, aki összeköti egy rablócsapatnak – Bocskay hajdúinak (?) – a támadásával az eseményt, melynek során a plébánost brutális kínzások után megölték. Ráadásul Ipolyi szerint ez a rablótámadás a „távollevő Nyárynak és nejének Várdai Katának nyilván tudtával”²⁰ ment végbe. Pezenhoffer Antal már azt is tudni véli, hogy ezek a rablók „Bocskai katonái” voltak.²¹ Várda környékén 1605 első hónapjaiban voltak hadműveletek, s az év első felében Nyáry Pál éppenséggel hónapok óta és még hónapokig Prágában időzött.²² Gondolom, a hajdúk vagy akár-mely más rablók gondosan értesítették, hogy az illetékességi körébe tartozó Kisvárdát nemsokára kirabolják. 1605-ben a rablók már csak ilyen gáláns emberek voltak, a református hajdúkról nem is beszélve. Viszont Várdai Kata egyáltalán nem volt távol Kisvárdától, miként Prágába írja férjének április 1-én kelt levelében: „Én magam valóban megfeküvéim ez mostani ágyamat, mert öt egész holnapig ki nem voltam házamból is.”²³ Azt már nem merem feltételezni sem, hogy Ipolyi arra céloz, miszerint az akciót egyenesen Nyáry Pál és Várdai Kata rendelte meg, mintegy a piszkos munka elvégzésére. Később ugyanis a püspök kifejti, hogy Várdai Kata és lánya, Telegdy Anna „véres katasztrófákat” idéztek elő a katolikusok ellen, ahol csak megfordul-

¹⁷ Protestáns egyházi és Iskolai Lapok, 1893/14. 221.

¹⁸ *Zoványi Jenő*: Protestáns lelkészek nyugtatványai..., passim.

¹⁹ Kisvárdai viszonyok... 320.

²⁰ *Ipolyi Arnold*: Nyáry Krisztina, i. m. 7.

²¹ *Pezenhoffer Antal*: A magyar nemzet történelme. II. Pilisszentlélek, 1999. 264.

²² *Benda Kálmán*: Nyáry Pál és Várdai Kata levelezése, Debrecen, 1975. 7.

²³ Uo. 34.

tak.²⁴ Nem tehetek róla, de úgy látom, hogy Ipolyi elfogult, s ami még kellemetlenebb, adatait tekintve egyenesen megbízhatatlan.²⁵ De folytassuk tovább: „Nyáryné, Várday Kata, erre rögtön elfoglalta a plébániát, melyet egyik őse, Várday László az általa épített kastélyban (mint egykorú feliratán máig olvasható) dúsan javadalmazott, és beléje helyezte Mészáros István Kálvinfelekezeti prédikátort. Erre azután elfoglalta az egyházat is, melyet középkori műízlésben szintén a család valamelyik nagylelkű főpapi őse építtetett.”²⁶ Mondanom sem kell, hogy Ipolyi nem hivatkozta meg állítását – az előzőt, mint olvasható, nyilvánvalónak ítélte –, ez utóbbit esetleg Nyáry Krisztina naplójából vette(?), akinek a múltbeli személyes vallására való idézett megjegyzése már eleve kétségessé teszi a nagyasszony hitelességét az ilyen kérdésben. Várday Kata „rögtön” cselekedett, pedig az akció idején az előbb még távol volt Ipolyi szerint. Mészáros István „Kálvinfelekezeti” prédikátor személye pedig teljesen fiktív, ha volt is valahol ebben az időben Mészáros vezetéknevű református prédikátor, az legfeljebb Lani vagy Lanius lehetett, de a Stephanus Lanius név nem bukkan fel a rendelkezésünkre álló lelkész-névsorokban a 17. század elején. Fentebb pedig már említettem, hogy 1605-ben bizonyíthatóan már évek óta Sárospataki Bálint a „Kálvinfelekezeti” prédikátor Kisvárdán. Ebben az évben, október 18-án veszi fel a tizedből járó részt. S ehhez még annyit: ha Kisvárdán az udvar és vele együtt a templom szigorúan és kizárólagosan katolikus, a plébánia működik, és nyilván élvezi a katolikus udvar támogatását, hogyan lehetséges, hogy az iskola református – a fentebb említett Gyarmathy/Gyarmati Imre tanító 1596-ban már ilyen minőségben kölcsi prédikátor²⁷ –, valamint, hogy a tizedből a quartát/octavát 1576-tól igazoltan és folyamatosan a református lelkészek kapják?! Egyébként Ipolyi biztosra megy, kétszer is elfoglaltatja a kisvárdai katolikus plébániát és templomot, másodsorra Telegdy Annával, igaz, ő nagyvonalúbb volt anyjánál, mert az „elrekesztett sanctuariumot” meghagyta a katolikusoknak.²⁸ Ezen a kétszeres templom-foglaláson nem nagyon tudok

²⁴ *Ipolyi Arnold*: Nyáry Krisztina, i. m. 9-10.

²⁵ Vannak kétségeim a plébános-gyilkosság hitelességét illetően is. Idézett levelében a nagyasszony közli, hogy a jószág a hadak miatt „igen megpusztula”, de különös hírt nem tud írni férjének. Úgy vélem, hogy ezt a brutális gyilkosságot Várday Kata nem igen hallgatta volna el. Máskor például tudósítja férjét, hogy a hajdúk sokakat kivernek a házakból, akik kénytelenek vadgyümölcsön élni. (Benda Kálmán: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése, i. m. 36.)

²⁶ *Ipolyi Arnold*: Nyáry Krisztina, i. m. 8.

²⁷ *Zoványi Jenő*: Protestáns lelkészek nyugtatóványai... i. m. 95.

²⁸ *Ipolyi Arnold*: Nyáry Krisztina, i. m. 9.

kiigazodni, az tény, igaz, felteszem, hogy a püspök nem is feladványnak szánta.

Az 1598. évi házösszeírás, Kisvárdát nem számítva, Szabolcs vármegyében 15 olyan települést tüntet fel, ahol birtokosként Szokoly Miklóst és Telegdy Pál özvegyét, Várday Katát jelöli meg.²⁹ Ezek közül a 16. század utolsó harmadában református anyaegyház Ajak, Demecser, Dombrád, Fényeslitke, Nyírtass, Pap, Pátroha és Szamoszszeg; leányegyház Döge, Kalonga, Rozsály, Tuzsér, Szabolcsveresmart; nincs 16. századi adat Gégényről és Kékről.³⁰ Szokoly Miklós római katolikus vallása ellenére birtokainak egyházai reformátusokká lettek – feltehetően nem túlságosan érdekelte őt jobbágysági vallásgyakorlata, esetleg valamilyen más oknál fogva nem tudta/nem akarta őket megtartani a régi egyház keretei között. Némi iróniával kérdezhetném, hogy ezekbe a parókiákba ki vitte be a református prédikátorokat erőszakkal? Ipolyi Arnoldnak sokkal egyszerűbb volt ilyen történetet kreálni Kisvárdával kapcsolatban, mint római katolikus püspökként szembenézni azzal a fájó valósággal, hogy a középkori egyház útvesztőbe jutott, s a reformáció ennek következménye, nem pedig egyes birtokosok erőszakosságának.

De térjünk vissza eredeti kérdésfelvetésünkhöz, és citáljunk még ide egy reformátusból római katolikussá lett tekintélyt is. Pázmány Péter 1625-ben írja Telegdy Annának: „Kévénnám azt hogy az kegyelmed szerelmes Annya [...], és kegyelmedek, oly úton járna, mellyen az régi szentek Isten országába jutottak, az az, a régi igaz Romaj Anyaszentegyházának egyességébe.”³¹ Apróság, de elgondolkodtam felette: miért nincs utalás Pázmány soraiban Várday Kata egykori katolikusságára? Szerintem kézenfekvő lett volna.

Báthory Istvánnak az az intése, amit Jankovics – Kőszeghy úgy interpretál, hogy Várday Kata megreformálása érdekében ír, minden további nélkül szólhat egy katolikus férjét temető református asszonynak. „Az zászlójának megcsinálással is kegyelmed szabad legyen. Annyi mint ötvenhat forint. De ezért kegyelmedet intelek, hogy a pápista uraim tanácsján ne járjon ked. Zászlót, mind koporsót keresztyén módra csináltasson kegyelmed. Sőt, ha az kögyelmednek volnák, ugyan mostan kihányatnám ama apró bálványakat, ha most nem is, de üdővel [...] egyszeris másszeris kihányatnam. Mert jó húgom, senki nem köteles ember lelkével, hanem csak Istennek.”³² Egy konkrét problémáról, a temetési rítus egyes külső elemeiről van

²⁹ *Dávid Zoltán*: Az 1598. évi házösszeírás. Budapest, KSH Levéltára, 2001. 399-401.

³⁰ *Zoványi Jenő*: Protestáns lelkészek nyugtatványai, i. m. passim.

³¹ *Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter*: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. I. Szeged, 1967. 50. /Irodalomtörténeti Dolgozatok 48./

³² Kisvárdai viszonyok... 324.

szó elsődlegesen, nem konfesszionális tartalmi kérdésről. Ugyanakkor most jött el az idő, hogy eddig a „pápista” férj kedvéért megtartott külső formák is megváltozhatnak, s „keresztény módra”, azaz református szokás szerint alakuljanak. Egyébként erre a problémára Báthory a végrendeletében is kitér, s ebből úgy tűnik, hogy bizonyos katolikus formák erősen tartották magukat protestáns körökben is. „Nagy pompával engemet ne temessenek, csak az én rendem szerint tisztességgel, és csak úgy is, az mint az üdő szenvedí és kívánnya, nem szövövednekkel, se keresztet ne varrjanak koporsómra, az mint láttam némellyeknek, pápay bolondság nekem nem kell.”³³ A külső szokások sokáig élnek a tartalmi változásokat követően is. Báthory István, szemben Várday Katával, nem tolerálta ezeket, az bizonyos.

Kár, hogy a Telegdyek, Várdayak egyébként gazdag levelezésükben nem tárgyalták a család konfesszionális kérdéseit. Ezért igen meg kell becsülnünk az olyan levelet, mint amilyet Telegdy Pál, aki éveken át harcolt Ecsedi Báthory István oldalán a török ellen, 1594. március 12-én írt feleségének a táborból.³⁴ A sokáig tartó és jelentős áttörést nem hozó hadakozás frusztrálta a katonákat, Telegdy is elcsüggedt és úgy érezte, hogy halála is elkövetkezhet hamarosan. Várday Kata ugyan kérte férjét, hogy „ne ijesztgesse a testamentom tétellel”, de ő nem engedte el a kérdést, s arra kérte feleségét, hogy majd „jámborhoz” menjen feleségül és a gyermekeikre gondja legyen. Majd meghagyta, hogy a hűgával (Chapy Kristófné Telegdy Borbála) kötött megállapodását fogadja el Várday Kata is. Ezután hitet tett katolikus volta mellett: „Ha nekem ide holtom törtínik, ídes Rokonom, az én másfélszáz talléromat add Leleszen az püspöknek (prépostnak?), hogy oltárt csináltasson vele az templomban. És egy veres bársony felső ruhám vagyon Zétényben, és az Török Császár atta ruhát is add oda Pap öltözőnek.” Hangsúlyozta, hogy erre nézve „fogadása” – ígérete – van. Zétény családi birtok volt, házassága előtt Telegdy Pál gyakran megfordult ott, s a közeli Leleszen gyakorolhatta vallását is nyilvános körülmények között, mert a környező települések – sőt Leleszen a „község” is – protestánsok voltak. Részletezte azt is levelében, hogy Kisvárdán ispotályt hozzon létre a felesége, s pontosan meghagyta az abban élő „szegény nyomorultak” ellátásának részleteit. Kifejezte, hogy a kérését teljesítő özvegyet Isten nem hagyja majd áldás nélkül: „...az Isten is jót ad neked, ídes Rokonom, és az igaz hitre vezérlő Szent lelkit adja neked írette.” Én ezt úgy értem, hogy Várday Kata nem volt férjének római katolikus vallásán, különben Telegdy Pál – megrendült pillanatában, mintegy búcsúzóul

³³ Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. Bevezetéssel közreadja Vadász Veronika. Szeged, 2002. 26. /Fiatal Filológusok Füzetei, Korai Újkor 1./

³⁴ *Eckhardt Sándor*: Két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Budapest, 1944. 50–52.

– nem fejezte volna ki az iránti vágyát, hogy feleségét a Szentlélek vezérelje „az igaz” – az ő szempontjából római katolikus – hitre.

Mit mondjunk azért ezekre? Talán csak annyit: nem kezelhetjük kész tényként, hogy Várday Kata római katolikus volt. Ha születésekor nem protestáns keresztségben részesült, akkor protestánssá válhatott legkésőbb árvaságában, amikor Várday Mihály gondoskodott a neveléséről. (Kata három-négyéves volt, amikor szüleit elvesztve teljesen árvaságra jutott, a református Várday – Báthory, majd Várday – Dobó házaspár mintegy tíz éven át nevelhette.) Az sem állítható továbbá bizonyosan, hogy a reformátusok csak 1605-ben jutottak volna a parókia és a templom birtokába Kisvárdán. Talán meglepő, amit állítok, de szerintem a kisvárdai reformátusok a kisvárdai katolikusokból lettek, évtizedekkel 1605 előtt, úgy, hogy közben még lutheránusok is voltak egy ideig, ezért nem kellett semmit elfoglalniuk, mert folyamatosan birtokában voltak parókiának és templomnak. A jelenleg ismert korabeli források alapján semmi nyoma nincs annak, hogy a reformáció során a kisvárdai „gyülekezet” kettészakadt volna. Persze, az udvarban lehetett a katolikus uraknak házi káplánjuk, talán majd erre nézve is bukkan fel egyszer valamilyen bizonyító forrás.

Azt a kérdést már fel sem merem vetni – ugyanis nem tartozik szorosán a tárgyhoz, de ha már Ipolyi templomot foglaltatott vele, mégis idehozom –, hogy mikor lett reformátussá Telegdy Anna. Részletes bizonyítás helyett leírom önkényesen, a fentiek alapján kialakult véleményemet: amikor megkeresztelték; mivel a nagyvonalú, és levelei alapján felettébb jószívú embernek látszó édesapja hozzájárult, hogy édesanyja vallását kövesse, ha már leánynak született. (Várday Kata meglehetősen erős akaratú személyiség volt,³⁵ s talán ez nem csak az anya-leány viszonyban érvényesült.) Egyébként a reformáció természetéhez hozzátartozik a folyamatosság, egy-egy döntés évekig érlelődhetett, s ebben a folyamatban – gondoljunk például a nőknek szóló reformátori ajánlásokra – lehetett a főrangú hölgyeknek a családjukban kezdeményező szerepe, spirituális alapon akár még férjük álláspontjával ellenkező döntést is hozhattak. Mert, ahogy Báthory István hangsúlyozta: „...senki nem köteles ember lelkével, hanem csak Istennek.”

³⁵ *Erdélyi Gabriella*: Anyaság a kora újkorban. Várdai Kata és leánya, Telegdy Anna kapcsolata. Családtörténetek Blog, 2021. január 14.

ÖZVEGY MÁGÓCSY GÁSPÁRNÉ ÜGYE A LELESZI KONVENT ELŐTT

WIDOW OF GÁSPÁR MÁGÓCSY'S CASE AT THE CONVENTION OF LELESZ

Kiss Lajos

MNL B-A-Z Megyei Levéltár, levéltáros. EKKE doktorandusz
hallgató
kiss.lajos87@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Mágócsy Gáspár magyar mágnás végrendeletében a legnagyobb alaposággal igyekezett örökségül hagyni ingatlanainak, vagyonának sorsát. A Magyar Királyság északkeleti felén található jelentős földjeiről is igyekezett valamennyi rokonának földet hagyni. Saját gyermekei nélkül vagyonának nagy része az unokaöccséhez és a család többi tagjához került. Özvegyére, Horváth Annára hagyott néhány falut és várost jövedelmeivel, kastélyaival és házaival. Unokaöccsei, ifj. Mágócsy Gáspár és Mágócsy Ferenc volt az elsődleges örököse. Azonban kiskorúak voltak, ezért gyámra volt szükségük. Mágócsy Gáspár Rákóczi Zsigmondot, Szerencs ambiciózus urát választotta gyámul. Rákóczi, hogy megerősítse pozícióját, feleségül vette gondozottjai édesanyját, Alaghy Juditot. Ennek és a végrendelet ellenére Mágócsy halála után konfliktus alakult ki Rákóczi és a mágnás özvegye, Horváth Anna között az örökség miatt. Az özvegy lemondott az általa örökölt földrészekről és vagyonból, hogy szövetséget kössön Rákóczi ellen, aki meglehetősen agresszív nyomást gyakorolt az özvegyre. Anna ezekből a földekből pénzt keresett, vagy más nemes uraknak ajándékozta szolgálataikért. Rákóczinak sikerült Annát megfosztania az örökség nagy részétől, így elkeseredettségében a leleszi kongresszuson próbált igazságot találni, ahol panaszait és sérelmeit regisztrálták. Horváth Anna azonban nem tudott jó benyomást tenni a kongresszusra. A kéréseit rosszul fogadták, és a kísérlet kudarcot vallott. Rákóczi Zsigmond az örökség nagy részét sikeresen átvette.

Abstract

The Hungarian magnate Gáspár Mágócsy tried to bequeath the fate of his properties and wealth in his testament with the utmost thoroughness. He also tried to leave some land for all his relatives from his

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.5

significant lands in the northeastern part of the Hungarian Kingdom. Without children of his own, most of his wealth went to his grandnephews and other members of the family. He left a few villages and towns with their incomes, chateaus and houses to his widow, Anna Horváth. His grandnephews, Gáspár Mágócsy jr. and Ferenc Mágócsy were his primary heir. They were however underage, so they needed a guardian. Gáspár Mágócsy choose Zsigmond Rákóczi – the ambitious lord of Szerencs – for the guardianship. To strengthen his position, Rákóczi married the mother of his wards, Judit Alaghy. Despite this and the testament, after Mágócsy's death, conflict emerged between Rákóczi and the magnate's widow Anna Horváth, regarding the heritage. The widow relinquished parts of the lands and wealth she inherited, to form alliances against Rákóczi, who pressured the widow quite aggressively. Anna made money from these lands or gifted them to other noble lords for their services. Rákóczi managed to deprive Anna out of most her inheritance, so in her desperation she tried to find justice at the convention of Lelesz, where her complaints and grievances were registered. Anna Horváth however could not make a good impression on the convention. Her requests were poorly collected and the attempt failed. Zsigmond Rákóczi took most of the heritage successfully.

Kulcsszavak: Mágócsy, özvegy, leleszi konvent, Rákóczi Zsigmond, pereskedés

Keywords: Mágócsy, widow, Convention of Lelesz, Zsigmond Rákóczi, litigation

A reformáció irányzatainak térnyerésében megkerülhetetlen szerepe volt azoknak a patrónusoknak, akik nemcsak anyagilag, de az intézmények kialakulásában is támogatták a felekezeteket. A 16. század második felében a Kálvin János által képviselt reformációs irányzat mind a Magyar Királyság, mind pedig Erdély és a Hódoltság területén jelentős eredményeket ért el, köszönhetően a peregrinációból hazatért, a svájci teológiai tételeket magukénak érző prédikátorok egyházszervező munkáinak. A zsinatok megszervezését olyan földbirtokosok támogatták, mint például Tokaj várának kapitánya, Némethi Ferenc.¹ A frissen formálódó református irányzatnak Némethi Ferenc 1565-ben bekövetkezett halálát követően újabb pártfogókra volt szüksége. A legkiemelkedőbb patrónusok közé tartozott a Szabó András tanulmányaiból jól ismert Mágócsy Gáspár és Wittenbergben

¹ Szabadi István: Némethi Ferenc és a reformáció In: Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István (szerk.): Reformátorok nyomában. Fejezetek a magyarországi reformáció századából. Sárospatak, 2017. 37-43. p.; Szabó András: A rejtőzködő bibliafordító Károlyi Gáspár. Budapest, 2012. 61. p.

tanulmányokat folytató unokaöccse, András.² Támogatásuk eredményeként Károlyi Gáspár vezetésével kialakult egy olyan lelkészi hálózat, amelynek köszönhetően létrejöhett az első ismert, teljes magyar nyelvű bibliafordítás. A grandiózus munka finanszírozását, Mágócsy Gáspár 1587-ben bekövetkezett halálát követően, örökösei birtokainak bevételeiből látták el. A nyomtatás helyszínéül pedig az 1570-es évektől kezelt Alaghy vagyon részét, a szintén Mágócsy érdekszférába tartozó Vizsoly mezővárost választották.³ A Mágócsy örökség kezelése a nagyon részletes és alapos testamentum ellenére is gondot okozott az örökösök és a regéci uradalom résztulajdonosai között. Mágócsy Gáspár, gyermekei nem lévén, unokaöccsének, Andrásnak Alaghy Judittól született gyermekeit, ifjabb Gáspárt és Ferencet tette meg első számú örökösének. A gyermekek gyámjául a szomszéd birtokost, Szerencs várának urát, a szendrői kapitányt, Rákóczi Zsigmondot jelölte ki. Az örökség kezelése azonban nem bizonyult egyszerű feladatnak, mivel Mágócsy az Alaghy birtokokat sajátjának tekinthette,⁴ annak ellenére, hogy Alaghy Jánost az 1550-es és 1560-as években testvéreivel, Györggyel és Menyhérttel együtt iktatták be az elnyert birtokokba. Egy ilyen, az Alaghy fivérek nevére iktatott birtok volt Vizsoly mezővárosa is,⁵ amelyet végrendeletében Mágócsy Gáspár a feleségére, Horváth Annára hagyott.⁶ Az örökösök az 1569-től a világi papság szervezése alatt működő,⁷ Munkáctól közel 70 km-re fekvő leleszi konvent adminisztrációjával igyekeztek hitelesíteni a testamentumban foglaltakat különböző elnyert kiváltságokra, testamentumokra hivatkozva. A leleszi konvent előtt kezelt ügyek között található meg Mágócsy Gáspár özvegyének tiltakozása, amelyben sérelmeinek legfőbb okozójaként a férje által kijelölt gyámot, Rákóczi

² Szabó András: Mágócsy Gáspár és András udvara. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyar reneszánsz udvari kultúra. Bp. 1987. 275. p.

³ Szabó András: A rejtőzködő bibliafordító Károlyi Gáspár. Budapest, 2012. 115. p.

⁴ Illéssy János: A Mikófalvi Bekény család leszármazása és története. Budapest, 1902. 61. p. H. Németh István: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája (A felső-magyarországi városszövetség és Mágócsy Gáspár) In: Sic itur ad astra 1994. 1-2. sz. 12. p.

⁵ MNL OL A57 3. köt. 359

⁶ 1586-ban az egri káptalan jegyzőkönyveiben MNL OL HML XII.1. 134. köt. No. 354. illetve Mágócsy Gáspár Istvánffy Miklós által lejegyzett 1587-ben kelt végrendeletében egyaránt rögzítették. MNL OL, P 108, Rep. 50., Fasc. B., No. 1. (Esterházy-család másolati példánya).

⁷ Kumorovitz Bernát Lajos: A leleszi konvent országos levéltárának története. In: Levéltári Közlemények 1932. 3-4. 228. p. A tárgyalt témakör idején a leleszi prépost tisztségét Szegedy Pál csanádi püspök és királyi tanácsos töltötte be. MNL OL A 57 4. köt. 661-663.

Zsigmondot tette felelőssé. Rákóczi Zsigmond mint gyám és a Mágócsy testamentum érvényesítője különös vádat kapott. Maga az eset azonban összetettebb annál, minthogy valamelyik fél javára ítélet születne. Ennek okáért célszerű némi visszapillantást tenni azokhoz az előzményekhez, amelyek létrehozták a tárgyalt Mágócsy vagyont.

A Mágócsy örökség

A 16. század második felében a Magyar Királyság északkeleti területein bekövetkezett változások számos, korábban jelentős politikai szerepet betöltő család számára jelentették az „utolsó fejezetet”. A század második felére olyan tekintélyes főúri dinasztiák haltak ki, mint a pelsőci Bebek vagy a terebesi Perényi (a Perényi család nádori ága). Az említett családok kihalását követő politikai és gazdasági vákuumot más feltörekvő familiák igyekeztek betölteni, mint az 1530-as és 1540-es években jelentős katonai, közigazgatási pozíciókat betöltő és diplomáciai tevékenységet is végző, ruszcai Dobók vagy éppen Serédy Gáspár. Serédy az I. Ferdinánd király oldalán elért eredményeinek és Frangepán Isottával kötött házassága révén a térség egyik legtekintélyesebb politikai szereplőjévé vált. Serédy patronálásának köszönhetően Veronika nevű húgának fiai, az Alaghy testvérek (János, György és Menyhért) is jelentős személyekké váltak. Közülük a legkiemelkedőbbnek János tekinthető, aki az 1550-es évek végén Regéc várát annak uradalmával együtt megszerezve a Magyar Királyság északkeleti térségének egyik meghatározó politikai és gazdasági szereplőjeként vett részt az 1560-as évek hadjárataiban és az expanzív hegyaljai borkereskedelemben. Alaghy János öröksége rendkívül komoly lehetőségeket biztosított a gazdasági volumen megnövelésében és a birtokterjeszkedésben. Éppen ezért politikai és gazdasági szövetségesének, végrendeletének hitelesítőjének sem volt mindegy, hogy az 1567-ben elhunyt Alaghy jószágai és kiskorú örököseinek a védelme kinek a kezébe kerülnek. Testamentumában a regéci várnagy meghatározta, hogy örökségének sorsáról testvérei gondoskodjanak. György nevű fivére, aki Alaghy Jánoshoz hasonlóan szintén egyetemet végzett, művelt ember volt, a Magyar Kancellária titkáráként stabilitást jelenthetett volna saját és fivére családja számára. Ez azonban 1568-ben bekövetkezett halálával nem bizonyult tartós megoldásnak. A másik fivér, Menyhért 1569-ben hunyt el, így az örökség János özvegyének és annak új férjének, a később kanizsai várkapitányként működő thallóczi Bánffy Bálintnak a kezébe került.⁸ Az Alaghy árvák

⁸ Illéssy János: A mikófalvi Bekény család leszármazása és története. Budapest, 1902. 59-60. p. Kiss Lajos: Mágócsy Gáspár térnyerése Abaúj vármegyében 1559 és 1582 között. In: Levéltári Évkönyv Új folyam II., A Magyar Nemzeti Levéltár Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltárának kiadványa. Miskolc, 2020. 15–18. p.

nevelése, illetve a birtokok igazgatásának ügye a Magyar Kamarához tartozó, újonnan szervezett Szepesi Kamara intézménye elé került. A kamara vezetőségének tagjaiból álló bizottság pedig Alaghy testamentumának egyik hitelesítőjére és végrehajtójára, Mágócsy Gáspárra bízta az árvák és a földbirtokok sorsát. Ennek köszönhetően az Eperjes-Tokaji-hegység délnyugati részének jelentős bortermelő és borkereskedelmet lebonyolító, stratégiaileg fontos területei, mint Regéc vára, Vizsoly, Vilmány, Szántó (a mai Abaújszántó), Tállya, Mád mezővárosok, illetve Rátka, Horváti (a mai Erdőhorváti), Bózsza, Fony és Marcinfalva⁹ váltak de facto Mágócsy birtokokká. Az Alaghy vagyon tényleges örökösei (Alaghy János és György utódai) kiskorúak lévén ki voltak szolgáltatva az 1570-es években már királyi tanácsosként, valamint a Szepesi Kamara ellenőréként működő Mágócsy Gáspárnak. Az Alaghy örökség megszerzésével párhuzamosan jelentős birtokexpanziót sikerült megvalósítania, köszönhetően megemelkedett bevételeinek. Jelentős szerepe volt ebben az 1573-ban zálogként megszerzett Munkács várának és annak kiterjedt uradalmának.¹⁰ A székhelyét ezt követően Munkácsra tette át. A fiúörökösrel nem rendelkező Mágócsy Gáspár a Magyar Királyság keleti országrészének egyik legvagyonosabb, politikailag és hadszervezési¹¹ szempontból megkerülhetetlen személyévé vált.

Az 1580-as évek elején Alaghy János egyetlen fiúörököse, András elhunyt, annak húga, Judit pedig házasságot kötött Mágócsy Gáspár unokaöccsével, Andrással. Az Alaghy birtokok igazgatása a frigynek köszönhetően megerősítette a Mágócsy család hegyaljai jelenlétét, egészen a férj 1586-ban, majd Gáspár 1587-ben bekövetkezett haláláig. Rákóczi Zsigmondot, aki ekkorra Szerencs ura lett, Mágócsy Gáspár személyesen kérte fel András árváinak a gyámságára.¹² A szendrői kapitányként és Szerencs várának uraként jegyzett¹³ Rákóczinak a felkérés jelentős előnyöket nyújtott. Alaghy Judit révén ugyanis nem csak az Alaghy, de a nagy kiterjedésű Mágócsy-vagyon jelentős részére is szert tudott tenni, igaz csak ideiglenesen. Mágócsy Gáspárnak fiú utódja nem lévén unokaöccsére, Andrásra, majd

⁹ Štátny archív v Košiciach, Abovská župa správne písomnosti, A, Úsek šľachtickej župy. I. 5/b. Osobny Index 1564-1618. Littera R 1586.

¹⁰ MNL OL A57 3. köt. 1062-1064.

¹¹ Mágócsy Gáspár, Munkács várának uraként aktív szerepet vállalt a Magyar Királyság végvárrendszerének igazgatásában. Várday István Kisvárda birtokosával folytatott levelezése a hadiellátással kapcsolatos tevékenységéről is tanúskodik. MNL OL P 707 81. NB No. 10069-10072.

¹² Illéssy János: A mikófalvi Bekény család leszármazása és története. Budapest, 1902. 63. p.

¹³ Hangay Zoltán: Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Debrecen, 1987. 225. p.

annak halálát követően annak Alaghy Judittól született gyermekeire, ifj. Gáspárra és Ferencre örökítette vagyonát. Ők számítottak az első számú örökösöknek. A testamentumban azonban egy több pontos örökségi sorrendet is felállítatott arra az esetre, ha ifj. Gáspár és Ferenc elhalálozna. Ennek értelmében az örökösödési sorrendben a második helyet Mágócsy Erzsébet,¹⁴ a harmadikat és a negyediket Mágócsy Gáspár Dorottya nevű húgának gyermekei: sövényházi Móricz Lőrinc és Balázs, az ötödik helyet pedig unokahúgának, Mágócsy Margitnak a férje, Káthay Ferenc foglalta el.¹⁵ Mivel az első számú örökösök közül Mágócsy Gáspár 1587-ben bekövetkezett halálakor mind a ketten éltek, Rákóczi Zsigmond a gyámság jogán tudta kamatoztatni érdekérvényesítő képességét, mivel a birtokból származó jövedelem elsősorban az ő kezében összpontosult. Szerencs várának uraként és az Alaghy - Mágócsy örökség kezelőjeként az Eperjes-Tokaji-hegység délnyugati térségének jelentősebb bevételi forrásai potenciális gazdasági eszközzé váltak terjeszkedésében és politikájában. Az örökség egy kézben történő koncentrációja azonban közel sem sikerült olyan eredményesen, mint Mágócsy Gáspárnak az Alaghy birtokok esetében. Alaghy Judit unokatestvérei a Mágócsy örökösök mellett ugyanis a regéci uradalom résztulajdonosaiként jelentős akadályt jelentettek Rákóczi Zsigmond számára.¹⁶ A különböző érdekeltségek révén az Alaghy-családdal egykor rokonságban élő családok, mint például a lipóczi Keczerék vagy a kisvárdai Várdayak is bizonyos birtokrészek után nyújtották be az igényeiket. A Rákóczi ellen vagy a Mágócsy - vagyon bizonyos részeiért „pereskedők” között találjuk Mágócsy Gáspár özvegyét, Horváth Annát is.¹⁷

Mágócsy Gáspárné Horváth Anna protestálása

Mágócsy Gáspár harmadik feleségéről a történeti kutatások jelenlegi állása szerint nagyon keveset tudunk. A számos Horváth nevű család közül Karácsonyi János kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy a 16. századi Szepes vármegye egyik feltörekvő familiájának a lomniczai Kissevich Horváth családnak a tagja lehetett.¹⁸ Mágócsy Gáspárral az

¹⁴ Az 1586-ban lejegyzett végrendelet szerint. Mágócsy Erzsébet, Ferenc és ifjabb Gáspár leánytestvére volt, aki 1586-ban elhunyt. Így az 1587-ben rögzített testamentumban már nem szerepelt. MNL P421 II. 23. cs. Fasc. 23. 272; 298; Tabella Genealogica.

¹⁵ MNL P421 II. 23.cs. Fasc. 23. 272; 298.

¹⁶ Hangay Zoltán: Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Debrecen, 1987. 62. p.

¹⁷ MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 149.

¹⁸ Karácsonyi János a leleszi konvent iratanyagában végzett kutatásai alapján Mágócsy Gáspár özvegye, Horváth Anna a lomniczai Kissevich Horváth család tagja volt. Karácsonyi János: Békés vármegye története III. Gyula, 1896.

1560-as és 1570-es évek fordulóján köthetett házasságot. Frigyükből gyermek nem született.¹⁹ A munkácsi uradalom megszerzését követően a házaspár székhelye Munkács lett.²⁰ 1585-ben közösen iktatták be férjével Vámosújfalú birtokába,²¹ ahol a házaspár gazdasági fejlesztéseket végzett (mint pl. malomépíttetés, szőlőtelepítés).²²

Horváth Anna férje halálát követően hamar összetűzésbe került az első számú örökösök, Mágócsy Ferenc és ifjabb Gáspár gyámjával, Rákóczi Zsigmonddal. A testamentumban rögzített tételek hitelesítéséért a felek a leleszi konvent elé járultak, de az egyezés közel sem bizonyulhatott tartósnak, mivel 1588. május 21-én az

90-91. Ezt azonban a Kissevich Horváth családdal foglalkozó eddig megjelent genealógiai munkák nem tüntetik fel. Nagy Iván: Magyarország családai. 5. köt. Pest, 1859. 152. p.; Csoma József: Lomniczai Kissevich-Horváth család In: Dr. Komáromy András – Pettkó Béla (szerk.): Nagy Iván családtörténeti értesítő II. Budapest, 1900. 102–107. p.; Szluha Márton: Szepes vármegye nemes családjai. Budapest, 2013. 147–149. p. Nagy Iván a Mágócsy család leírásánál ugyan megjegyezte, hogy találkozott olyan szerzővel, ahol Kissevich Horváthként hivatkoznak Mágócsy özvegyére, ennek valószínűségét viszont elvetette. Nagy Iván: Magyarország családai. 7. köt. Pest, 1860. 239. Egyes történészek megállapítása szerint a Horváth Anna a Misevich család tagja lehetett. Szabó János Győző: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza. In: Szabó János Győző (szerk.): Az egri vár híradója 17. Eger, 1982. 14. p. Ezt az információt vette át H. Németh István a Mágócsy Gáspárral foglalkozó gazdaságtörténeti tanulmányában. H. Németh István: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája (A felső-magyarországi városszövetség és Mágóchy Gáspár) In: Sic itur ad astra 1994. 1–2. sz. 7. Ennek azonban elmentmond, hogy a Felvidéken ilyen nevű család a korban nem élhetett vagy legalábbis nem számíthatott olyan jelentős társadalmi tényezőnek, hogy tagjai a Magyar Királyság egyik legbefolyásosabb főúrával léphessenek házasságra. A Misevich vélhetőleg elírás lehetett és Karácsonyi feltételezése lehet leginkább a helytálló, amely némiképpen alátámaszthatja Mágócsy Gáspár terjeszkedésének jogi alapjait Szepes vármegyében, a kérdést azonban nyitva kell, hogy hagyjam, így a továbbiakban maradok szimplán a Horváth Anna név használatánál.

¹⁹ H. Németh István: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája (A felső-magyarországi városszövetség és Mágóchy Gáspár) In: Sic itur ad astra 1994. 1–2. sz. 7.

²⁰ MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 149.

²¹ Borovszky Samu (szerk.): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. Budapest, 1905. 132. p. Horváth Anna 1588-as vallástételében azt nyilatkozta, hogy a településen önköltségén szőlőt telepített, vízimalmot létesített.

²² A gazdasági fejlesztésekhez, a leleszi konvent előtt tett nyilatkozatában az özvegy kifejtette, hogy férjének saját maga hitelezett pénzforrást. MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 149.

özvegy vallást tett és protestált a hiteleshelyen.²³ Tiltakozásában öt főbb tételt igyekezett megfogalmazni, amelynek egy része Rákóczi Zsigmondtól elszenvedett sérelmeire vonatkozott. A vallástétel és a protestálás néhol meglehetősen zavaros, könnyen elképzelhető, hogy Horváth Anna nem a legmegfelelőbb mentális állapotban fordulhatott a hiteleshely felé. A leleszi konvent adminisztrátora erre tett is egy megjegyzést, amely az átiratban is megmaradt: „Az néhai Nagyságos Magoczy Gáspárné Nagyságos Horváth Anna Asszony vallása és protestálása betegh agyában lévén.”²⁴ Ugyanakkor fontos megemlítenünk, hogy a perekben a női felek gyakran voltak nehezebb helyzetben egy férfival szemben.

A fennmaradt dokumentum két részből áll. Az első a vámosújfalui birtokaival kapcsolatos vallástétel. Ez a lépése számunkra azért lehet érdekes, mert az 1588. május 21-i megkeresését megelőzően néhány héttel, április 27-én került sor Vámosújfalun Horváth Anna és társai részére történő átruházására. A birtokutalásban részesültek az özvegy szervitorai közül Simándy György, illetve Koszorús Péter és egy Lőrinc nevű prédikátor.²⁵ A birtok helyzete nehezen követhető. Az özvegy állítása szerint már tovább is adta az említett javakat: „Azért ilyen okkal attam Dóczy Kelemen Uramnak és Melith István Uramnak ez summán az három ezer aranyforinton Vámos-Újfalút, hogy a míg az Úr Isten engemet éltet ez világban, valakinek és szükséges lészen én nékem, vagy pediglen én nékem holtam történnék. Ki Isten kezében vagyon, mindenkoron ezen az summán én nekem vizza adgya az Jóságot Vámos-Újfalút, vagy pediglen az kinek én Testamentomban hannám, vizza tartozzanak adni eö kegyelmeknek, avagy pedigh, ha eö nekik is holtak történnék (ki mindennek köz) az eö maradékik is ezen summán, ezen pénzen tartozzanak vizza adni.”²⁶ Ennek ellenére Melith Istvánt – aki ekkoriban a Szepesi Kamara elnöke volt²⁷ – illetve

²³ Az esemény dokumentumának századokkal később készült másolatára a Keglevich család levéltárában leltem rá, egy olyan évtizedekig tartó per irattanyagában, amelyet a Kissevich Horváth családdal folytattak. A per tékje elsősorban a tornai vár és az ahhoz tartozó uradalom bizonyos részeinek birtoklása, illetve a Csongrád vármegyében található Mágócsy javak birtoklásának kérdése volt. MNL P421 II. 23.cs. Fasc. 23. 1-315. A szóban forgó perben a Kissevich-Horváth család bizonyítja, hogy felmenőik, Kissevich-Horváth László és neje, sövényházi Móricz Katalin révén az 1586-ban megállapított harmadik örökösödési vonalat képviselik, hasonlóképpen, mint a szintén a Móricz családba beházasodó Keglevich dinasztia.

²⁴ MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 149–150.

²⁵ MNL OL A 57 4. köt. 661-663.

²⁶ MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 149.

²⁷ Az elnöki tisztséget 1585 és 1598 között töltötte be. Szűcs Mihály: A szepesi kamarai levéltár 1567-1813. Budapest, 1990. 22. p.

a másik említett személyt, Dóczy Kelement²⁸ sem iktatták be az említett birtokba. Arra sajnos nem derül fény a vallástételből, hogy Melith Istvánra magánszemélyként, vagy pedig a Szepesi Kamarát megtestesítő személyre utalt volna. Melith István mint magánember Rákóczi Zsigmond és Alaghy Judit „vetélytársának” számított, Alaghy György fiának, Ferencnek az egyik rendkívül fontos pártfogója volt.²⁹ Ugyanakkor a Mágócsy családhoz szoros rokoni kötelek fűzték, mivel második felesége a Káthay Ferenc és Mágócsy Margit házasságából született Mária Magdolna volt.³⁰ Vámosújfalui birtoklásával kapcsolatban megjegyzi továbbá, hogy jelentős jószágokat bocsátott hűségese szolgálója, Simándy György részére is: „... mind a malmot, mind a zöllőth ezért attam Simándy Györgynek, alias Keresteli Györgynek az egy udvarhazath hozzá tartozóval, rétével, szántó földivel, zöllőivel...”³¹ Ennek tükrében Vámosújfalui 3000 forintos zálogosítása Melith és Dóczy urak részére közel sem bizonyulhatott volna kedvező üzletnek, feltéve, ha általuk nem egy nagyobb birtokegységet igyekezett volna megóvni Rákóczitól. Simándy György pedig ekkor már hivatalosan is birtokának mondhatta az alábbiakat. Az 1588-as birtokiktatást követően 1590-ben az özvegy pedig az összes birtokát átruházta Simándyra.³² Vélhetően a leleszi konvent adminisztrátora sem érthette az özvegy elképzelését, ennek köszönhetően született meg az említett epés megjegyzés. Valószínűsíthető, hogy Horváth Anna bizonyos engedmények árán próbált olyan pártfogókat szerezni, akik Rákóczi vagyonszerző politikájával szemben némi oltalmat tudtak volna nyújtani kiszolgáltatott helyzetében. Gyermektelen özvegyként, férjének a rokonsága és bizalmasai jelenthették számára az egyedüli védőhálókat, amelynek feltételezhetően megkérhették az árát. Melith Istvánnal történt kapcsolatfelvétele példázza, hogy az özvegy

²⁸ Csongrád vármegyei származású köznemes. Édesapja, Miklós Mágócsy Gáspárhoz hasonlóan Patócsy Ferenc szolgálatában állt. Zsilinszky Mihály: Csongrád vármegye története, Budapest, 1897. 176. p. Házasságai révén rokoni kapcsolatba került a somlyói Báthori és a lipóczi Keczer családokkal. Apósa, Keczer András ebben az időben Sáros vármegye alispánja volt. A Keczer családot rokoni szálak fűzték az Alaghy és a Rákóczi családokhoz is. Szluha Márton: Sáros, Turóc vármegye nemes családjai. Budapest, 2008. 230-231. p.

²⁹ Alaghy Ferenc taníttatását támogatta Sárospatakon, majd pedig a bécsi jezsuita kollégiumban Szabó András: Alaghy Ferenc és Menyhért, Pácin birtokosai (1590-1631). In: Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Sátoraljaújhely, 1995. 11–12. p.

³⁰ Szabó András: Mágócsy Gáspár és András udvara. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyar reneszánsz udvari kultúra. Bp. 1987. 269. p.

³¹ MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 149-150.

³² MNL OL A 57 4. köt. 660-663.

tisztában volt azzal, kik lehetnek azok a pártfogók, akik révén megőrizheti örökségének egy részét.

A dokumentum második részét képező protestálásban panaszainak ad hangot, amelyek elsősorban Rákóczi Zsigmond ellen szólnak. „Először az én zegén meg-hólth Uram halála uthán, meddig én Munkaczban sok keserőséggel laktam, ily zabadtalan étellel tartott Rákóczy Uram, hogy én hozzám senkinek zabad nem vólt jönni, hacsak egy emberem kimentis az kapuban meg keresték, kit nem tudom mi okból cselekedett rajtam.”³³ – nyilatkozta öt pontból álló tiltakozása első tételében Horváth Anna. Könnyen elképzelhető, hogy Rákóczi ezen cselekedete idézhette elő vagy fokozhatta Horváth Anna zavaradottságát. De az sem kizárható, hogy fogvatartója elzárta a külvilágtól próbálta az özvegy érdekérvényesítési lehetőségeit korlátozni. A feleszi adminisztrátor megjegyzése, a vallástétel, illetve a vámosújfalui jószág eladása, elajándékozása kapcsán feltehetjük a kérdést: Vajon az özvegy kezében tartósan megmaradhattak volna-e az öröklött javak, ha engedték volna mindenben szabadon cselekedni? A kialakult helyzet némiképp összetettebb, ahogyan azt protestálásának második pontjában is olvashatjuk.

„Másodsor, mikor Rákóczy Uramnak az kaptalanban menthönk, irva be adtuk Az minémű levélnek köztünk kellett volna kélni, azt meg olvasi Guthy Ferencz Uram, és kíványa vala tölem Rákóczy Uram, hogy az Jegy Ruhát néki engedném, én azt mondanám az Káptalan Uraim előth, hogy semmiképpen én azt nem tselekedem, mert az ország törvénye tartja, kire meg emlékeztetnek az Káptalan Uraim, azért ha valaki mondotta, hogy engettem nem én zámat zóltá, s nem kellett vólna mondani, mert én azért mentem a Káptalan Uraim eleibe egészséges ember lévén, hogy valamit én akartam mondani, én magam akartam zólni, ’s mástól nem akartam izenni.”³⁴ Horváth Anna panasza itt sem tűnik egyértelműnek. Mágócsy Gáspár halálát követően minden bizonnyal felkereste a Mágócsy fivérek gyámjával fogadott Rákóczi Zsigmonddal a hiteleshelyet, hogy az elhunyt végakarát hivatalosan érvényesítsék. A jegyruha kérdése azonban nem egyértelmű. Szabó András kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy a gyámságot vállaló szendrői, majd egri kapitány Mágócsy András özvegyét, Alaghy Juditot vette el feleségül, méghozzá a gyászév letelte, 1587. június 18-a előtt, sőt jegyességüket már 1587 januárjában, Mágócsy Gáspár életében megkötötték.³⁵ A jegyruhát így Rákóczi Zsigmond Alaghy Juditnak és nem Horváth Annának ajánlhatta fel. Mindennek ellenére persze nem zárható ki, hogy ajánlatával meg-

³³ MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 149-150.

³⁴ MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 150.

³⁵ Szabó András: Rákóczi Zsigmond (1544–1608) erdélyi fejedelem. Kiegészítések egy vitához. In: Történelmi Szemle, 1987. 2. sz. 345. p.

környékezhette az özvegyet, ismerve a Rákócziak nők iránti rendkívüli érdeklődését.³⁶

A protestálás harmadik pontjában a gazdasági, birtoktulajdonlási sérelmeit vázolja, amelyet Rákóczi Zsigmondtól szenvedett el. „Harmadik dologh ez, hogy engemet az én zegén Uram Józágából, melyet én nékem lakó helyül attak, ugymint Visolt, Bányácskát, ugymint Ország Törvénye tartya, migh Én az zegén Uram nevét viseltem, abból a Józágból, ugymint Tutor lévén az Magoczy András Uram gyermeki képében, Gáspár és Ferencz képében, Ország Törvényének ellene, Kiről én tudományt tézek Káptalan Uraim előtt és Levelet várok arról ő Kegyelmetől.”³⁷ A Horváth Anna által felsorolt javakat Mágócsy Gáspár a testamentumában valóban az özvegyre hagyta. Vizsoly a korban az egyik legfőbb kereskedelmi és hadi útvonalon fekvő mezőváros, stratégiai szerepe megkérdőjelezhetetlen. A máramarosi sókereskedelem egyik fontos vámszedő helyeként számon tartott településen³⁸ az Alaghy és Mágócsy családoknak nemesi kúriája állt. A már tárgyalt vizsolyi jószág birtoklásának a kérdése még Mágócsy Gáspár számára sem volt egyértelmű, mivel a birtokban Alaghy Juditon keresztül legfeljebb 1/3-nyi részt tudhatott „magáénak”. A birtok átörökítése eleve kérdéses lehetett annak ellenére, hogy 1582-ben egy olyan csereegyezményt kötött Alaghy Judittal, amelynek értelmében a regéci és tállyai várakat uradalmiakkal együtt a tornai vár uradalmára cserélte el.³⁹ Volt azonban egy korábbi csereegyezség 1570-ből, amely szerint Kis- és Nagy-Bénye (ma Erdőbénye) birtokaiért, a Szepesi Kamara kezelésében álló Vizsoly mezővárost és Bányácska települést kapta meg,⁴⁰ inscribálásról szóló forrásokról azonban nem tudunk. Vizsoly az Alaghy-örökség részét képezhette, erre egy felhozható példa lehet, hogy Alaghy Judit sokat tartózkodott a településen található kúriában, így azt leginkább a sajátjának érezve érdekében állhatott atyai örökségét akár férje által is megoltalmazni. Ez lehetett az egyik ok, amiért Horváth Annát távollathatták a jól jövedelmező, nagy gazdasági potenciállal bíró mezővárostól. A másik

³⁶ Hangay Zoltán: Erdély választott fejedelme, Rákóczi Zsigmond. Bp. 1987. 119. A harmadik esküvője előtt írta unokaöccsének, Rákóczi Lajosnak, hogy „Hiszen kegyelmednél nyilván vagyon, mert nem titok, én az asszonyembereket úgy megszerettem, náluk nélkül nem lehetek.”

³⁷ MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 150.

³⁸ Glück László: A máramarosi sókereskedelem útvonalai a 16. század közepén. In: Történelmi Szemle 2008. 1. sz. 21. p.

³⁹ Illéssy János: A Mikófalvi Bekény család leszármazása és története. Budapest, 1902. 61. p.

⁴⁰ H. Németh István: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája (A felső-magyarországi városszövetség és Mágóchy Gáspár) In: Sic itur ad astra 1994. 1-2. sz. 12. p.

ok Rákóczi birtokszerzési törekvéseiben kereshető. A hegyaljai kereskedelem egyik jelentős központja gyámként jól jövedelmező üzletet biztosíthatott számára, az özvegy pedig egy könnyen támadható célpontot jelenthetett. A Mágócsy Gáspár testamentumában rögzített Vizsolyra vonatkozó tételt így könnyen meg tudták támadni, megőrizve ezzel saját maguk számára a mezővárost és annak bevételeit.

„Negyedik dologh ez az mely aztagokat én nékem ozlásban adott Rákóczy Sigmond Uram Bereghzázban, azokatis tölem elvette. Ezen kivöl is záz verö marhámath meg tartotta, és enihán júhomat is, mind ezekről tudományth tézek Kegyelmetek előtt, és Levelet várok ti kegyelmetek előth rólla”.⁴¹ Ezen pont alapján láthatjuk, hogy a beregszászi jószágból származó részt Rákóczi Zsigmond szintén kisajátíthatta. Az egri kapitány cselekedete az első pontban megfogalmazott háziőrizet tekintetében közel sem bizonyulhatott váratlan lépésnek. Horváth Anna jövedelmeinek elapasztásával monopolhelyzetbe került Rákóczi Zsigmond a Mágócsy-család számára kiemelten fontos településen. Mágócsy Andrást ugyanis a település templomában helyezték örök nyugalomra.⁴²

„Ötödik dologh ez, hogy én nékem az minémü vetésem vagyon Visolyban ötven kilenczed fél köből. Item Bányáczkán ismég vettem völt egy házath pénzemen, kihez egy pinczét is ásattam pénzemmél ahöz is vagyon vetésem tizen nyölcz Köből, ezeket a Visoly vetésemet és Bányáczkai házamat és pinczémeth attam az én Atyámfiainak Massay Imréné asszonyomnak és Darvas Gergelné Asszonyomnak. Ezt is hozzá tévén, hogy én hírem nélkül avagy az kinek én Testamentomban hannám Vámos-Újfalút Dóczy Gergely Uram és Melith István Uram el ne adhassák, se zálogba, se örök áron, se az ő maradékok annak híre nélkül, kinek én halálom után hadnám. Ezt is hozzá tévén, hogy Simándy Györgynek az kit én néki attam, vállottam az egy udvarházat hozzá tartozójával egyetemben, senki én hívem nélkül ki ne vethesse belöle semmi okon, avagy az kire nélkül, az kinek én holtam uthán Testamentomba hadnám.”⁴³ Bányácska (Rudabányácska) esetében nem az Alaghy család érdekei, hanem az esetlegesen újra induló nemesfémtermelés lehetősége⁴⁴ lehetett volna az a szempont, amely miatt az özvegyet távol tarthatták birtokától. Ugyanakkor Horváth Anna panasza a bányácskai jószágaiban ért sérelmei-

⁴¹ MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 150.

⁴² Szabó András: Mágócsy Gáspár és András udvara. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyar reneszánsz udvari kultúra. Bp. 1987. 276. p.

⁴³ MNL OL, P421 19. cs. Fasc. 2. 150.

⁴⁴ A Zemplén vármegyében Újhely és Sárospatak között fekvő településen a 16. század közepén egy nagy bányaszerencsétlenség következtében az aranytermelés leállt. Egey Antal: Adatok a rudabányácskai aranybányászat történetéhez. In: Bányászattörténeti Közlemények, 2015. 2. sz. 34. p.

ről némiképp ellentmondásosak, mivel elmondása szerint az ott lévő házát férje második felesége, Massay Eulália⁴⁵ rokonsága egyik tagjának, Massay Imrénének,⁴⁶ illetve Darvas Gergelynének adta, annak ellenére, hogy a harmadik pontban arról panaszkodik, hogy Rákóczi Zsigmond lakóhelyeitől megfosztotta. A vizsolyi jószág bevételeit szintén másnak kívánja odaadni. Majd panaszának zárásaként ismét megemlíti Melith Istvánt és Dóczy Kelemt,⁴⁷ mint a vámosújfalui birtokok tulajdonosait és Simándy Györgyöt, akire átruházta a településen található udvarházát, ezt azonban csak 1590-ben hitelesítik, így Horváth Anna még pár évig biztosan rendelkezhetett némi vagyonnal.

Összefoglalás

Mágócsy Gáspár testamentumában igyekezett közeli családtagjairól megfelelően gondoskodni. Az Alaghy és Mágócsy vagyon egyben tartását a halálát követően azonban nem sikerült konfliktusok nélkül megvalósítani. Özvegyére három településen hagyott ingatlan vagyonokat és bevételi forrásokat örökölt. Köztük Vizsolyban, ami az 1580-as évek végére, az 1590-es évek elejére kultúrtörténeti szempontból kiemelt szerepet kapott, mivel itt nyomtatták ki az első ismert teljes magyar nyelvű bibliafordítást. Vizsoly birtoklása azonban közel sem bizonyult egyértelműnek. A Mágócsy végrendeletében foglaltak ellenére az özvegy nem kaphatta meg a vámosújfalui osztályrészen kívüli örökségét. Rákóczi Zsigmond mint Mágócsy Ferenc és ifjabb Gáspár gyámja, valamint Alaghy Judit férje igyekezett az Alaghy vagyontól minél többet saját használatra fenntartani. Horváth Anna, Mágócsy Gáspár özvegye az elszenvedett sérelmek miatt a leleszi konventhez fordult. A hiteleshelyen beszámolt Rákóczi igazságtalanságairól. A sokszor zavarosnak tűnő beszámolónak köszönhetően már a leleszi konvent adminisztrátora is beszámíthatatlannak tekintette az özvegyet. Ez ugyanakkor nem volt ritkaság, a korszakban az özvegyi és árvai állapot sérülékeny volt, az özvegyek érdekérvényesítési lehetőségei pedig rendkívül korlátozottak voltak. Horváth Anna, elvesztve örökségének egy részét, illetve korábbi életszínvonalát, birtokai átruházásával vagy annak ígéretével próbált támogatókat találni. Az

⁴⁵ *Judit Balogh*: Weibliche Rollenkonstruktionen im Zeitalter der Reformation im Oberungarn. In: Krász Lilla – Pesti Brigitta – Seidler Andrea (szerk.) *Medien, Orte und Rituale : Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation im Königreich Ungarn*. Wien: Praesens Verlag, pp 249-267 (2020) 260–263.

⁴⁶ A Karácsonyi János által közreadott Massay családfán két Imre nevű egyén szerepel. *Karácsonyi János*: Békés vármegye története III. Gyula, 1896. Az idősebbik nem volt más, mint Mágócsy Gáspár apósa. Kérdéses azonban, hogy Massay Imre melyik feleségét takarhatta a Horváth Anna által megemlített személy.

⁴⁷ A Gergely itt vélhetően elírás lehetett.

a tény, hogy például Melith személyében Rákóczi riválisát próbálta maga mellé állítani, azt mutatja, hogy az özvegy tisztában volt a térség nemeseinek egymáshoz való viszonyaival. Próbálkozása feltételezhetően Rákóczi Zsigmond agresszív birtokszerző politikájának volt elsősorban köszönhető. Horváth Anna ugyanis, gyermekei nem lévén, kiszolgáltatott özvegyasszonyként könnyű célpontot jelenthetett. Megmaradt vagyonát felhasználva igyekezhetett férje egykori bizalmasainak, rokonainak segítségét kérni, hogy az örökségének egy tekintélyesebb részét meg tudja óvni Rákóczitól. Feltételezhetően ezért került kapcsolatba Massai Imrénével, Mágócsy Gáspár második feleségének, Euláliának rokonával és a Szepesi Kamara elnökével, Melith Istvánnal. Horváth Anna kísérlete a birtokok megtartására végül eredménytelennek bizonyult. Az ekkor a karrierjét erőteljesen építő Rákóczi Zsigmond felügyelete alatt maradt Vizsoly mezővárosa, a zálogba adott Vámosújfalú pedig férje szervitorának, Simándy Györgynek a birtokába került.

A MOSON VÁRMEGYEI KATOLIKUS EXPANZIÓ SAJÁTOSSÁGAI ÉS HATÁSAI (1659–1713)¹

CHARACTERISTICS OF THE CATHOLIC EXPANSION IN MOSON COUNTY AND ITS IMPACTS (1659–1713)

Gulyás Kristóf

PhD hallgató, PPKE BTK Történelemtudományi DI.
gulyaskristof96@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány célja a katolikus terjeszkedés kontextusának bemutatása, a nyugat-dunántúli megye, Moson történetének fordulópontja. Kutatásom időtartama 1659–1713., a források alapján, a 18. századi betekintéssel, középpontjában a felekezetek és etnikai csoportok átszervezése, valamint a helyi arisztokrácia és nemesség viselkedése állt. Munkám megmutatta a 17. századi események társadalomformáló hatását és a helyi felekezeti struktúra átalakításának társadalmi-földrajzi fejleményeit.

Végül megpróbáltam történeti, elméleti modellek segítségével értelmezni a korszakot, Ebből a szempontból ki kell emelnem a társadalomtörténeti esemény társadalomtörténeti jelenségként való alkalmazhatóságának vizsgálatát, valamint Heinz Schilling és Wolfgang Reinhard hitvallási modelljét. Vizsgálódásom eredménye a földesurak, a katolikus egyház, az állam és a megye közötti kölcsönhatás megfigyelése és elemzése volt. Ez az együttműködés erőteljes hatást gyakorolt Moson megye felekezeti összetételének átalakítására, egységessé és katolikussá válására. Új társadalmi struktúra jött létre, amely hosszú távon befolyásolta a megye társadalmának fejlődését és történetét.

Abstract

The aim of the study is to demonstrate the context of the Catholic expansion, the turning point of the history of Moson, a county in Western Transdanubia. The timeframe of my research is 1659–1713,

¹ E tanulmány a XXXV. OTDK Humán Tagozat Kora újkori magyar és egyetemes történelem szekciójában 2021. április 15-én bemutatott dolgozat (Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, témavezető: Medgyesy S. Norbert) rövidített változata.

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.6

based on the sources, with an insight on the 18th century. The focus of my research was on the reorganisation of denominations and ethnic groups and the behaviour of the local aristocracy and nobility. My work has shown the social-forming impact of events in the 17th century and the socio-geographical developments of the transformation of the local denominational structure.

At last, I have tried to interpret the period by means of historical theoretical models – in this respect, I must highlight the examination of the applicability of the social historical event as a social historical phenomenon, as well as the confessionalisation model of Heinz Schilling and Wolfgang Reinhard. The result of this work was the observation and analysis of an interaction between landlords, the Catholic Church, the state and county. This cooperation had a powerful effect in reshaping the denominational composition of Moson county, making it uniform and catholic. New social structures were created, which had a long-term influence on the development and history of the society of the county.

Kulcsszavak: katolikus terjeszkedés, felekezetek, etnikai csoportok, arisztokrácia, nemesség

Keywords: catholic expansion, denominations, ethnic groups, aristocracy, nobility

„A XVII. század elején a katolikus egyház szervezete soha nem látott mélypontra jutott. [...] A várható széthullás helyett azonban a következő évtizedekben egy ezzel éppen ellentétes folyamat ment végbe [...]” – írja Fazekas István 2014-ben megjelentetett, a győri püspökség újkori történetét több szempontból vizsgáló tanulmánykötetében.² Tanulmányomban egy, a fentnevezett püspökség alá tartozó vármegyét, Mosont mutatom be, valamint a vármegye területén 1659 és 1713 között kibontakozott katolikus expanziót.³ Az általam vizsgált

² *Fazekas István: Falusi közösségek hitváloztatása. 187. In: FAZEKAS István: A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014. 187–195. (továbbiakban: Fazekas 2014/1.)*

³ A kérdéses vallási-, politikai- és társadalomtörténeti folyamatokat, melyeket a tanulmányomban bemutatni szándékozom számos fogalommal jelölték már az általam is használt katolikus expanzió mellett ellenreformációként, rekatolizációként, katolikus megújulásként egyaránt hivatkoztak rá. Magam részéről két okból döntöttem a katolikus expanzió fogalom mellett, egyrészt annak semleges volta miatt, másodsorban jobban kifejezi a jelenséget kísérő módszerek természetét és társadalomtörténeti hatásának mivoltát, mint a katolikus megújulás fogalom. A fogalommagyarázattal kapcsolatban lásd: *Adriányi Gábor: Gegenreformation oder Katholische Erneuerung? Der*

katolikus expanziós hullám nem az első volt, mely Moson vármegyét érintette. Az első hullám 1635 és 1647 között zajlott, melynek élén Pálffy Katalin, Forgách Zsigmond nádor (élt: 1559–1621, nádor: 1618–1621) özvegye állt, aki számos településen elfoglaltatta a protestáns templomokat. A magyarországi protestantizmus erejét és érdekérvényesítő képességét mutatja, hogy az elvesztett templomok közül 11 visszakerült a protestáns felekezetekhez.⁴

Az általam elemzett források alapján úgy vélem, az 1659 után meginduló katolikus expanziós folyamat sokkal nagyobb erejű és hatású volt, mint a Pálffy Katalin által indított.⁵ A katolikus expanzió irányítóit saját meggyőződésük alapján formálták át a vármegye valási összetételét; a felekezeti tekintetben összetett Moson vármegyét egy uniformizált, döntő katolikus többséggel rendelkező vármegyévé formálták át. Mégis összetett korszakról kell beszélnünk. Elsősorban azért, mert az expanziós törekvések nem zajlottak állandó intenzitással: Esterházy Pál fegyveres térítő tevékenysége éppúgy részét képezi, mint a Habsburg I. Lipót (élt: 1640–1705, magyar királyként uralkodott: 1655–1705) nevéhez köthető nyílt abszolútizmus kora (1670–1681). Szintén nehezítik az események megértését az olyan történelmi változások, mint a visszafoglaló háborúk (1683–1699) és

Katolische Reformweg in Ungarn im 17. Jahrhundert. 51–52. In: Baier, Helmut (szerk.): Konfessionalisierung vom 16–19. Jahrhundert. Kirche und Traditionspflege. Referate des 5. Internationale Kirchenarchivtags, Budapest, 1987. Verlag Degener & Co., Neustadt an der Aisch 1989. 51-52.; TUSOR Péter: Felekezetszerveződés a kora újkorban. Vigilia (2008) 1 12–18. (továbbiakban: *Tusor* 2008)

⁴ A visszaadandó templomok felsorolását lásd: 1647. évi VI. törvénycikk 15. § (magyarra fordított szövege megtekinthető: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=64700006.TV&targetdate=&printTitle=1647.+%C3%A9vi+VI.+%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (utolsó megtekintés: 2021.01.06.), valamint *Payr Sándor*: A dunántúli evangélikus egyházkerület története I. Székely és Társa könyvnyomda, Sopron, 1924. (továbbiakban: *Payr* 1924) 550–551. és 553–556.

⁵ A felhasznált források közül ki kell emelnem öt *Canonica Visitatio*-t: Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. (továbbiakban: GYEL) *Visitatio Canonica* 6. kötet (1659. év, Mosoni főesperesség) (továbbiakban: CV Moson 1659); GYEL *Visitatio Canonica* 8. kötet (1663. év, Mosoni, soproni és locsmáncsi főesperesség) (továbbiakban: CV Moson 1663); GYEL *Visitatio Canonica* 12. kötet (1680. év, Mosoni főesperesség) (továbbiakban: CV Moson 1680); GYEL *Visitatio Canonica* 14. kötet (1696. év, Mosoni főesperesség) (továbbiakban: CV Moson 1696); valamint GYEL *Visitatio Canonica* 21. kötet (1713. év, Mosoni főesperesség) (továbbiakban: CV Moson 1713), melyek kijelölték vizsgálódásaim határidejét.

a Rákóczi-szabadságharc vármegyére gyakorolt hatása.⁶ Tanulmányomban bemutatom a folyamat társadalom- és jogtörténeti tényezőit, továbbá az értelmezési lehetőségeket.

A kérdéses nyugat-magyarországi vármegye elhelyezkedésével és történetével kapcsolatban figyelembe vesszük Bécs és Győr kiemelkedő, valamint Pozsony és Sopron korlátozott, de mégis meghatározó hatását annak történetére.

Bécs hatása a 16. században erősödött meg Moson vármegyében. Az 1526-os mohácsi csatavesztés és annak következményei (kettős királyválasztás 1526-ban, majd a Medium Regni elfoglalása az 1540-es években) miatt a megye a Habsburg-uralkodók oldalára került, így de facto hátországi területté és a bécsi térség vonzáskörzetének részévé vált. Luther Márton tanai Nyugatról gyűrűztek be a megyei lakosság (főként a német lakosainak) köreibe. Szintén meg kell említeni, hogy Habsburg Mária királyné (élt: 1505–1558), Jagelló II. Lajos (élt: 1506–1526, uralkodott: 1516–1526) özvegye révén a Habsburg-dinasztia 1549-ben megszerezte az óvári uradalmat, melyet utána Bécsből irányítottak.⁷

Vizsgált témánk szempontjából Győr elsősorban felekezeti és egyházkormányzati szerepe miatt volt fontos. A győri püspökség egyike a 10 ősi, Szent István által alapított püspökségnek. Moson vármegye területének döntő többsége (a Szigetköz néhány települését leszámítva, melyek Esztergomhoz tartoztak 1993-ig) története folyamán végig a győri püspökség egyházi irányítása alatt állt. Ennek a ténynek a korszakban több hatása is volt; egyrészt a vármegyei lakosság is támasza tudott lenni a püspökségnek (elsősorban a vármegyei származású horvát papság révén),⁸ másrészt a vizsgált időszak győri

⁶ *Thullner István*: Mosony vármegye helytörténeti olvasókönyv (kismonográfia). Győr-Moson-Sopron Megyei Pedagógiai Intézet, Győr-Mosonmagyaróvár, 1993, 146. (továbbiakban: Thullner 1993), valamint vö.: a 3. táblázat népesedési adatait. Minden megpróbáltatás ellenére a vármegyei lakosság létszáma közel 23680 főről közel 30327 főre emelkedett.

⁷ Lásd: *Oláh Miklós*: Hungária. Neumann Kht., Budapest, 2003, Nyolcadik fejezet. <https://mek.oszk.hu/06000/06072/html/gmolah0003.html> Utolsó megtekintés: 2020.01.05., valamint *Thullner István*: Moháctól a Rákóczi szabadságharc végéig. 88–89. In: Böröndi Lajos (szerk.): Mosonmagyaróvár. Mosonvármegye Lap-és Könyvkiadó, Feketeerdő, 2018, 86–116.

⁸ *Haller János*: Moson vármegye történelmi földrajza (1941). Mosoni Polgári Kör, Mosonmagyaróvári Múzeumbarátok egylete, Mosonmagyaróvári Múzeum Alapítvány, Mosonmagyaróvár, 1998, 82. (továbbiakban: Haller 1998)

püspökei aktívan részt vettek a katolikus expanzió végrehajtásában.⁹ Ki kell emelni a győri jezsuiták magyaróvári térítő tevékenységét is.¹⁰

Buda 1541-es eleste után Pozsony lett az ország fővárosa (noha a fontosabb döntések természetesen Bécsben születtek meg), és az is maradt 1848-ig.¹¹ Alkalmanként a mosoni megyegyűlés is Pozsonyban ülésezett (többek között 1683-ban).¹² A megye jogi kérdésekben rendszeresen a városban ülésező országgyűléshez nyújtott be keresetet,¹³ valamint ki kell emelni, hogy Pozsony 1681 után artikuláris hely lett, mely lehetőséget nyújtott a mosoni protestánsoknak, hogy esetlegesen ott gyakorolják vallásukat. Hasonló szerepet töltött be Sopron városa is.¹⁴

A vármegye felekezeti összetételének változása (1659–1713)

Amennyiben rátekintünk az egyes felekezetekhez tartozó gyülekezetek számának alakulását szemléltető táblázatra (1. táblázat), pontosan kirajzolódik a vizsgált folyamat vármegyére gyakorolt mélyreható hatása. Miközben a vármegyei katolikus közösségek száma 27-ről 41-re nőtt, a protestáns gyülekezetek száma jelentősen esett.

A felekezeti adatok alapján a következő megállapításokat tehetjük: az evangélikus és a katolikus vallás az 1659-es vizitáció alapján egyensúlyt képeztek, mely Esterházy Pál 1661-es beavatkozását követően bomlott meg.¹⁵ A katolikus vallás súlya figyelemreméltó módon erősödött meg 1713-ra: a vármegye településeinek 95 %-ában volt jelen a katolikuság 10%-ot meghaladó számban. Az evangélikus

⁹ Vö.: a Konfesszionalizáció c. résszel

¹⁰ Részletesen lásd: *Kádár Zsófia*: A rekatolizáció ismeretlen munkatársai. Tercia próbációs jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. In: Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám (szerk.): *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2016, különös tekintettel: 448.

¹¹ *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században (Második kiadás). MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016, 134–135.

¹² *Thullner* 1993, 31. ill. 144.

¹³ *Horváth Gergely Krisztián*: Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében. Balassi Kiadó, Budapest, 2013, 266–284. Pozsony és Magyaróvár kapcsolataival lásd továbbá: *H. Németh István*: Pozsony centrális szerepköreinek hatásai és jellegzetességei a magyarországi városhálózatban. In: *Történelmi Szemle* (2018), 60. 171–190. Különös tekintettel: 171–174.

¹⁴ Lásd: *Payr* 1924, 555. és CV Moson 1680, 49–51.

¹⁵ Részletesen lásd: *Fazekas István*: Adalékok a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. In: *Fazekas István*: A reform útján. 196–215. Különös tekintettel: 205–215. (Továbbiakban: *Fazekas* 2014/2).

vallás jelentős mértékben vesztett pozícióiból, a vármegye településeiben való jelenléte 61%-ról 42%-ra csökkent közel 40 év alatt.

1. táblázat

Felekezeti változások. ¹⁶		Az adott felekezet által lakott				
		Mezővárosok száma	Falvak száma	Összes település száma	Összesen összeírt települések	Települések / Összes adatolható település aránya
Katólikus lakosok által lakott	1659	8	19	27	42	27/42
	1663	10	20	30	37	30/37
	1680	13	24	37	40	37/40
	1696	13	29	42	43	42/43
	1713	14	27	41	43	41/43
Evangélikus lakosok által lakott	1659	6	20	26	42	26/42
	1663	7	13	20	37	20/37
	1680	7	13	20	40	20/40
	1696	4	13	17	43	17/43
	1713	6	12	18	43	18/43
Református lakosok által lakott	1659	3	4	7	42	7/42
	1663	2	1	3	37	3/37
	1680	3	0	3	40	3/40
	1696	1	0	1	43	1/43
	1713	2	0	2	43	2/43

A református vallás különösképpen megszenvedte a korszakot: 1713-ra mindössze két településen, Magyaróváron és Halásziban éltek jelentősebb számban.¹⁷ Ennél is nagyobb különbséget kapunk, ha csak

¹⁶ Készítette a tanulmány szerzője a Mosonban 1659 és 1713 között készített vizitációk (CV Moson 1659, CV Moson 1663, CV Moson 1680, CV Moson 1696 és CV Moson 1713) alapján 2020-ban. Az adatok részletes elemzése elé egy rövid magyarázatot fűznék. „Az adott felekezet által lakott” címszó alatt nem kizárólagosságot értek, hanem jelenléte, legyen bármennyire minimális az. A számadatokkal is rendelkező vizitációk esetében abban az esetben számoltam egy-egy településsel, amennyiben a lakosság legalább 10%-a egy adott felekezethez tartozott.

¹⁷ Magyaróvár kapcsán lásd: CV Moson 1713, 93–97. Halászival kapcsolatban lásd: CV Moson 1713, 12–13.

az olyan településeket vesszük figyelembe, ahol az egyes felekezetek tagjainak létszáma eléri a 25%-ot (lásd: 2. táblázat): az evangélikusok létszáma ezt a határt mindössze 14 településen haladta meg; számbeli többséget mindössze 6 településen, Németjárfalun, Gáloson, Pusztasomorján, Miklóshalmán, Zúrányban és Hegyeshalomban alkottak.¹⁸ A református többségű Halászival együttvéve ez mindössze 7 település, a vármegyében összeírt települések 16%-a.

2. táblázat

Települések, melyeken egyes felekezetek aránya 25% feletti 1713-ban ¹⁹	Az adott felekezet által lakott				
	Mezővárosok száma	Falvak száma	Összes település száma	Összeírt települések	Összes település / Összeírt települések aránya
Katolikus	13	28	41	43	41/43
Evangélikus	4	10	14	43	14/43
Református	1	0	0	43	1/43

Ezek az adatok akkor válnak különösen érdekessé, hogyha összevetjük őket későbbi, 17–18. századi statisztikusok adataival. Munkám során Nagy Lajos 1828-ban kiadott *Notatae politico-geographico-statisticae inelyti Regni Hungariae... c.* munkáját vettem alapul. Nagy összeírása szerint az evangélikus vallás követőinek száma ugyanazon 10 településen belül van 10% fölött, mely településeken 1713-ban 25% fölött voltak. Többséget mindössze 5 településen alkotnak, melyek (Pusztasomorja kivételével, mely katolikus faluvá lett) meggyeznek az 1713-ban összeírt evangélikus többségű falvakkal.²⁰ Kiugró többséget azonban csak egy településen, Gáloson,²¹ a többi

¹⁸ Lásd: CV Moson 1713, 18–20. (Németjárfalu), 60–62. (Gálos), 78–79. (Pusztasomorja), 89–91. (Miklóshalma), 91–93. (Zúrány), és 87–89. (Hegyeshalom). A települések nevénel a magyar névalakot használtam. A névazonosítást a *Lelkes György: Magyar helységnév-azonosító szótár*. Argomentum, Budapest, 2011. segítségével végeztem el.

¹⁹ Készítette a tanulmány szerzője a Mosonban 1659 és 1713 között készített vizitációk (CV Moson 1659, CV Moson 1663, CV Moson 1680, CV Moson 1696 és CV Moson 1713) alapján 2020-ban.

²⁰ Adatokért lásd: *Lucovicus Nagy: Notatae politico-geographico-statisticae inelyti Regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum, Tomus Primus*. Budae Procusae Typis Annae Landerer 1828, 201–205. (továbbiakban: *Nagy 1828*).

²¹ *Ludovicus Nagy 1828, 202.*

település esetében a katolikus-evangélikus számarány az 50–50%-ot közelíti. A vármegye összlakosságához képest a protestáns vallásúak létszáma 10,71%-ot tett ki; ez az 1713-as közel 20%-os arányukhoz képest 10%-kal kevesebb.²² Mindebből arra következtettek, hogy 1713-at követően a vármegyei vallási viszonyok (melyik településen milyen vallás követői élnek) megmerevedtek; a települések belső felekezeti arányai azonban a katolikusok javára módosultak.

3. táblázat

Lakosságszám változása ²³	Katolikus	Evangélikus	Református	Összesen
1696	18064	4931	685	23680
1713	23904	5854	569	30327
1828 (Nagy L.)	54157	6783	0	63307

Etnikumok és felekezetek

Moson vármegye etnikai arculatát a 16. század végétől három etnikum, a magyar, a német és a horvát alakította. (A népesség etnikai összetételét, valamint annak változását lásd a 4. táblázatban összefoglalva). Ez sok szempontból meghatározta a vármegye felekezeti összetételét is. Itt elsősorban a horvátok katolikus hithez való ragaszkodását, valamint a református vallás magyar jellegét értem.²⁴ A német etnikum vallásossága is az országos sémákat követte, ugyanis evangélikusok és katolikusok voltak.²⁵ A vármegyei lakosság többségét a német evangélikusok alkották, emiatt ők kerültek az áttérítési törekvések középpontjába is. Esterházy Pál a vármegyei német anyanyelvű jobbágyaitól reverzálist csikart ki;²⁶ ezenkívül számos templomfoglalás is sújtotta őket az 1670-es években (Gálos, Németjárfalu, Zurány, Miklóshalma).²⁷

²² Vö.: 3. táblázat adatait.

²³ Készítette a szerző 2020-ban. Adatok forrása: CV Moson 1696 és CV Moson 1713 és Nagy 1828. 201–205. Ludovicus Nagy adatsoránál hiányzik a helyi zsidóság létszáma, ami 2367 fő volt.

²⁴ Horvátok történetével kapcsolatban lásd: *Haller* 1993, 81–82., és *Fazekas István*: A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. In: *Fazekas István*: A reform útján. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2014, 69–115., különös tekintettel: 73–74.; valamint általánosságban: *Ács Zoltán*: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987, 112–114.

²⁵ A helyi németiség vallásával kapcsolatban lásd: *Haller* 80. ill. 122–123., *Thullner* 1993, 247–270.

²⁶ *Fazekas* 2014/2, 210–211.

²⁷ CV Moson 1680, 5. (Lébény), 13. (Halászi) ill. CV Moson 1713, 18–19.

A 4. táblázat adataiból látható, hogy a korszak a katolikus vallás előretörése mellett a németiség expanzióját is hozta. 1713-ra az etnikai adatokkal is rendelkező összeírt települések 70%-át lakta német lakosság. Ez nem tűnik jelentős erősödésnek (mindössze három településsel több, mint 1659-ben). Összehasonlítva a magyarság és a horvátok által lakott települések számának változásával, ezt mégis jelentékeny növekedésnek tekinthetjük. A magyarság lakta települések aránya 34%-ról 17%-ra, míg a horvátok által lakottaké 44%-ról 25%-ra csökkent. Ebből, valamint a vegyes etnikumú települések csökkenéséből az következik, hogy a csak német etnikum által lakott települések száma jelentősen megemelkedett. Ez a jelenség elsősorban a vármegyei református gyülekezetekre volt komoly hatással: a felekezetet alkotó magyarság vármegyei létszámvesztése (kiegészülve az expanzív jellegű térítéssel) súlyos terhet jelentett számukra.

4. táblázat

Etnikai változások ²⁸		Az adott etnikum által lakott				
		Mezővárosok száma	Falvak száma	Összes település száma	Összeírt települések, melyek rendelkeznek etnikai adatokkal	Települések / Összes adatolható település aránya
Németiség	1659	9	15	24	38	24/38
	1663	7	14	21	28	21/28
	1680	9	12	21	28	21/28
	1696	10	16	26	41	26/41
	1713	11	16	27	39	27/39

(Németjárfalu), 60. (Gálos), 89 (Miklóshalma) és 91. (Zurány).

²⁸ Készítette a dolgozat szerzője a Mosonban az 1659 és 1713 között készített vizitációk (CV Moson 1659, CV Moson 1663, CV Moson 1680, CV Moson 1696 és CV Moson 1713) alapján 2020-ban. „Az adott etnikum által lakott” címszó alatt nem kizárólagosságot értek, hanem jelenléteket, legyen bármennyire minimális az. Az „összeírt települések, melyek rendelkeznek etnikai adatokkal” oszlopot a vizitációban szereplő adatokra értem. Az adatsorok megalkotásánál szigorúan a források szövegére hagytam, sejtésekre és valószínűségekre nem, ezért is vannak különbségek egyes arányszámoknál.

Ma- gyarság	1659	4	9	13	38	13/38
	1663	4	3	7	28	7/28
	1680	2	3	5	28	5/28
	1696	2	9	11	41	11/41
	1713	4	3	7	39	7/39
Horvát- ság	1659	5	12	17	38	17/38
	1663	3	6	9	28	9/28
	1680	2	6	8	28	8/28
	1696	3	8	11	41	11/41
	1713	2	8	10	39	10/39

Érdekes kettősséget mutat a magyarság és a horvátság arányainak változása egyes településtípusokon. Míg a magyarság megtartotta mezővárosokban lévő pozícióit, a horvátság jelenléte jelentősen csökkent; ellenben a falvakban a magyarság szorult vissza, míg a horvátság nagyobb mértékben maradt jelen. Ennek okai részben az 1659-ben összeírt mezővárosi horvátság kisebbségi létében (például Rajka, Nyulas és Lébény esetében),²⁹ valamint a vizitációk hiányosságaiban (Oroszvár esete) keresendők.³⁰ A vegyes etnikumú települések számának csökkenése (lásd: 5. táblázat) a népesség etnikai szempontú tömbösödésére utal. Térképre vetítve a népességi adatokat azt tapasztalhatjuk, hogy a horvát lakosság a vármegye észak-keleti, míg a magyarság a déli határára szorult. Magyar etnikai tömböt csak a Szigetközben és Lébény környékén találunk.³¹

5. táblázat

Vegyes etnikumú települések a vármegyében ³²			
Év	Falu	Mezőváros	Összesen

²⁹ Rajka esetében lásd: CV Moson 1659, 7–11., CV Moson 1663, 11–13., CV Moson 1680, 21–23., CV Moson 1696, 55–59., CV Moson 1713, 16–18. Nyulas esetében lásd: CV Moson 1659, 38–40., CV Moson 1663, 28–30., CV Moson 1680, 87–89., CV Moson 1696, 97–102., CV Moson 1713, 52–55. Lébény esetében lásd: CV Moson 1659, 71–72., CV Moson 1663, 1–3, CV Moson 1680, 5–6., CV Moson 1696, 120–123., CV Moson 1713, 1–3.

³⁰ Lásd: CV Moson 1659, 13–15., CV Moson 1663, 15–16., CV Moson 1680, 27–29., CV Moson 1696, 48–52., valamint CV Moson 1713, 22–26.

³¹ Vö.: *Haller* 1998., 78–79.

³² Készítette a dolgozat szerzője a Mosonban 1659 és 1713 között készített vizitációk (CV1659 Moson, CV1663 Moson, CV1680 Moson, CV1696 Moson és CV1713 Moson) alapján 2020-ban.

1659	7	6	13
1663	4	4	8
1680	3	3	6
1696	4	4	8
1713	2	4	6

Jogi kényszerítő szabályok

A katolikus expanzió folyamatát vizsgálva feltétlenül figyelembe kellett vennem azokat a jogi szabályozásokat is, melyek hatással voltak rá. Ezeket a szabályozásokat két csoportba, globálisba (országos hatáskörű) és lokálisba (vármegyei hatáskörű) osztottam.

A globális jogszabályok közé tartozott két, az 1681-es soproni országgyűlésen hozott törvény. Az első (1681/XXV. tv.) rögzítette a földesurak kegyúri joghatóságát az általuk birtokolt településeken,³³ míg a másik (1681/XXVI. tv.) a protestáns templomok építését és a szabad vallásgyakorlatot az ún. artikuláris helyekre korlátozta. Noha az általános gyakorlat az volt, hogy vármegyénként két artikuláris helyet jelöltek ki, Moson vármegye esetében erre nem került sor.³⁴ Ezt a rendelkezést tovább szigorította az uralkodó által kiadott, a törvényeket értelmező rendelet, az 1691-ben kiadott *Explanatio Leopoldina*. Ebben (számos egyéb korlátozó intézkedés mellett) a nyilvános protestáns vallásgyakorlatot az uralkodó az artikuláris helyekre korlátozta.³⁵

A fentiekhez képest is drasztikusnak volt mondható az a vármegyei határozat, melyet 1682. szeptember 30-án hozott meg a vármegye. A gróf Szapáry Péter alispán vezette közgyűlés kiltította a vármegye területéről a protestáns lelkipásztorokat, ami súlyos hatással volt a helyi közösségek életére.³⁶ Noha a vármegye több hasonló intézke-

³³ A törvény magyarra fordított szövegét lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=68100026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D22> (utolsó megtekintés: 2020.12.31.)

³⁴ A törvény magyarra fordított szövegét lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=68100026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D22> (utolsó megtekintés: 2020.12.31.)

³⁵ Lásd: *Iff. Kicsi Sándor*: *Explanatio Leopoldina*. In: Diós István (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. Szent István Társulat, Budapest, 1993-2010. <http://lexikon.katolikus.hu/E/Explanatio%20Leopoldina.html> (utolsó megtekintés: 2020.12.31.)

³⁶ A határozat szerint a protestáns prédikátorok behozását megtiltották és kiutasították őket a vármegye területéről („[...] Augustanae et Helvethicae Confessionis Predicantes introducere et ad latus sunt ad hereticam Religionis ad libere contra intentione et expellam suae Comitatus. [...]”) Magyar Nemzeti

dést nem hozott, véleményem szerint részükről erre nem is volt szükség; a rendelkezés végképp ellehetetlenítette a vármegyei evangélikus és református vallásgyakorlatot. A magukra maradó evangélikus hívek csak 1786 után kaptak lehetőséget, hogy egyházközségeiket újjászervezzék. Reformátusok akkor már nem éltek a vármegye területén, vagy ha éltek is, számuk olyannyira elenyésző volt, hogy nem szerveződtek egyházközségbe.³⁷

Mágnások és köznemesség

Ha röviden meg kellene fogalmazni a Moson vármegyei birtokszereket átalakulását, akkor a legpontosabb szó, mit használhatok, a birtokcentralizáció; e folyamatot az alábbi diagramok szemléltetik (1. és 2. diagramok).³⁸ A vizsgált korszak kezdetén a vármegye legnagyobb birtokosa Draskovich Miklós, Esterházy Pál és Zichy István voltak. Kisebb birtokokkal rendelkezett még a vármegyében a katolikus Forgách Ádám országbíró (2 település),³⁹ Liszthy János (3 település),⁴⁰ a Harrach család, a Heiligenkreuz-i ciszterci apátság, valamint 1663-tól a jezsuita rend is.

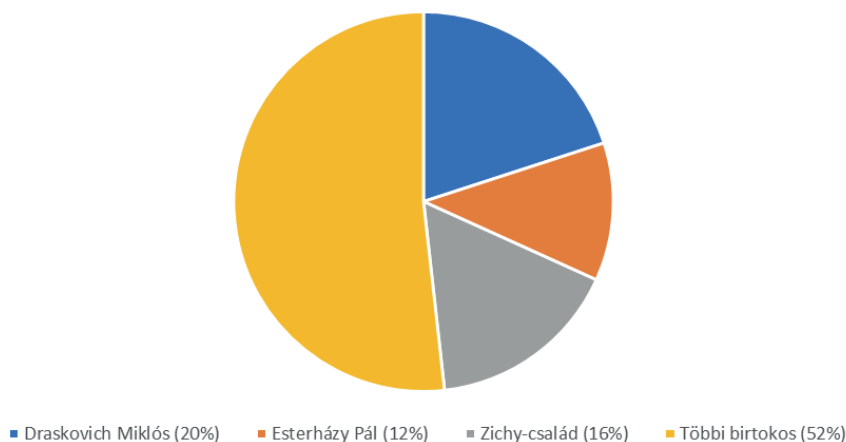
Levéltár Győr–Moson–Sopron Megyei Győri Levéltára, Mosonmagyaróvári fióklevéltára (továbbiakban GYMSMGYL) IV.A.502.a/1 Nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek 1668–1692. (Továbbiakban: IV.A.502.a/1 NKJ) 1682. évi szeptember 30-i ülés 56. számú napirendi pont.

³⁷ Lásd: Moson-győri ev. egyházmegye, Mosoni ev. egyházmegye és Mosonpozsonyi ev. egyházmegye szócikkeket. In: Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, 3. kiadás. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977, 414-415.

³⁸ A birtokviszonyokat csak és kizárólag a vizitációkban összeírt településekre vonatkoztattam. Egyszer sem szerepelt vizitációkban: Kőbánya, Lucsony és Sásony települések, ezeket nem számoltam egyik esetben sem. 1713-ban nem vizitálták továbbá: Arak, Feketeerdő, Pátfalva és Barátfalu településeket. Utóbbi négyet számba vettem a birtokviszonyok elemzésénél, mert hovatartozásukkal kapcsolatban nem merült fel kérdés. A három település vármegyei adóösszeírását lásd továbbá: GYMSMGYL IV.A.505.a/7 Moson vármegye adószedőjének iratai, országos összeírások 1594–1848. 1713-as összeírás, 1–8. (Sásony), 399. (Lucsony) és 17–19. (Kőbánya).

³⁹ Életével kapcsolatban részletesen lásd: *Kimlei Péter*: Forgách Ádám. In: Kimlei Péter – Tuba László (szerk.): Moson Megyei Életrajzi Lexikon (internetes verzió). Lásd: <http://www.hgkmozar.hu/mmel/?o=szc&c=k148> (utolsó megtekintés: 2021.01.09).

⁴⁰ *J. Újváry Zsuzsanna*: Az Esterházy család birtokpolitikája, különös tekintettel Esterházy Pálra. In: Ács Zoltán (szerk.): Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és művészet határvidékén. reciti, Budapest, 2015. 67–88. Különös tekintettel: 78. (továbbiakban: Ács Zoltán (szerk.): Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás).

1. diagram: Nagybirtokok aránya, 1659.⁴¹

Jól látható, hogy míg 1659-ben a vármegye három legnagyobb területtel rendelkező birtokosa (Draskovich Miklós, aki zálogbirtokként bírta az óvári uradalmat, Esterházy Pál és a Zichy-család) az összeírt településeknek „csak” a 48%-át birtokolta (ami így is tekintélyes szám), addig ez az arány 1713-ra 68%-ra nőtt.

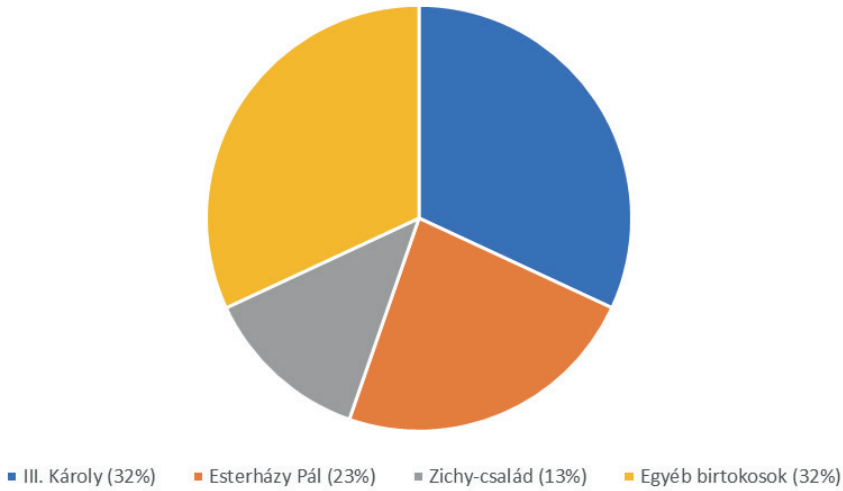
A mennyiségi változást minőségi változás is kísérte, ugyanis csökkent a zálogbirtokok aránya. E szempontból külön ki kell emelni az óvári uradalom (mely még 1637-ben került zálogbirtokként a Draskovich-család birtokába) I. Lipót általi 1671-es visszaváltását,⁴² valamint a megosztott birtokosságú települések csökkenését is.⁴³ A három legnagyobb birtokos elkötelezett híve volt a katolikus vallásnak, annak terjesztésének – ez utóbbit I. Lipót és Esterházy Pál is személyes felelősségének érezte.⁴⁴

⁴¹ Készítette a szerző 2020-ban. Adatok forrása: CV Moson 1659.

⁴² *Bél Mátyás*: Az újkori Magyarország földrajzi – történelmi ismertetése. Moson vármegye. Latinból fordította és az előszót írta: Mihály Ferenc. Mosonvármegye Lap és Könyvkiadó, Mosonmagyaróvár, 2013, 22. (továbbiakban: *Bél* 2013.)

⁴³ Ez utóbbiak száma 5-ről 1-re (Gálosra) csökkent. Ezek a települések általában több birtokossal rendelkeztek, melyet a vizitátor (hely vagy idő hiányában) nem kívánt részletezni. CV Moson 1713.

⁴⁴ Esterházy Pál beadványairól és vallásról való véleményéről összefoglalóan lásd: *Fazekas* 2014/2, 204., I. Lipót és a Habsburg uralkodók vallásosságban és kegyességben való személyes példamutatásával kapcsolatban lásd: *Guitman Barnabás*: Reges pii. A magyar királyok vallásossága a kora újkorban. Szent István Társulat, Budapest, 2019, 18–19.

2. diagram: Nagybirtokok aránya, 1713.⁴⁵

A nagybirtokok ily mértékű térfoglalása természetesen kedvezett a vármegyén belüli katolikus expanciónak. Elsősorban azért, mert a Habsburg-, Esterházy- és Zichy-uradalmak oly nagy részét uralták a vármegye településeinek (mint említettem, 1713-ra már az összeírt települések kétharmadát), hogy egy, a birtokukon belül végrehajtott felekezeti térfoglalás az egész vármegye lakosságának összetételét erőteljesen befolyásolhatta.

A birtokviszonyok és a felekezeti hovatartozás kapcsolatának vizsgálata nemcsak a nagybirtokokon végbemenő katolikus térfoglalás összefüggésében mutat érdekes eredményeket. A kisebb birtokállománnyal rendelkező földbirtokosok, valamint az osztott birtokosságú települések esetén a protestáns lakosság jelentős mértékben maradt meg – ennek (az adott birtokos személyes jóindulatán kívül) gazdasági okai (elsősorban a szabad költözésű jobbágyok megtartása) voltak.⁴⁶

⁴⁵ Készítette a szerző 2020-ban. Adatok forrása: CV Moson 1713.

⁴⁶ Ez elsősorban abban az esetben volt igaz, amennyiben eredetileg is protestáns lakosság élt egy adott településen, mint a Forgách Ádám által birtokolt Rajkán. Két ellenpélda erre a Harrach grófok által birtokolt falvak (Újfalú és Pándorfalu), melyek horvát lakosaik miatt a vizsgált korszakban végig katolikus falvak voltak.

6. táblázat

A birtokszerkezet változása (1659–1713) ⁴⁷					
Év- szám	Birto- kosok	Több mint 5 településsel rendelkező bir- tokosok	Az általuk birtokolt települések	Ösz- szeírt tele- püle- sek	Megosztott birtokosú települések
1659	16	3	20 és 1/2	42	4
1663	17	2	19 és 1/2	37	5
1680	13	3	29	40	2
1696	19	3	33	43	Ø
1713	11	3	32	43	1

Vizsgálat alá vontam a vármegyei kis- és középnemesség arányának változását, valamint valláspolitikai aktivitását is (az adatokat lásd lentebb, a 7. számú táblázatban). Az első nemesi lajstrom alapján (1668) a vármegyében (a nagybirtokosokat is beleszámolva) 110 körüli a felnőtt férfinemesek száma, akik közül 59 volt armális nemes. Ez a szám egy, a levéltár munkatársai által 1691 előtti (általam 1687 előtti) időpontra datálható összeírásakor 197-re növekedett (az armális nemesek száma 57-re csökkent), majd 182-re csökkent (az armális nemesség lélekszáma ez esetben nem volt meghatározható).⁴⁸ A vármegyei nemesség létszáma a későbbiek során sem indult növekedésnek. Bél Mátyás szerint „kevesebb nemest tudunk említeni ebben a vármegyében, mint másutt”,⁴⁹ egy 1754-es nemesi összeírás alapján a vármegyei nemesi családok száma 39, a nemesség létszáma csupán 50 (!) fő.⁵⁰

⁴⁷ Készítette a tanulmány szerzője a Mosonban 1659 és 1713 között készített vizitációk (CV Moson 1659, CV Moson 1663, CV Moson 1680, CV Moson 1696 és CV Moson 1713) alapján 2020-ban.

⁴⁸ A dátumok meghatározását a levéltár egykori munkatársai végezték el, számításukat az iratok első lapjaira írták fel. Úgy vélem, hogy az 1691 előtti összeírás 1687 előtt született, mert Esterházy Pálra mint grófra hivatkozik. GYMSMGL IV.A.502.c/1. Nemesi lajstromok 1668–1847. No. 3. és No. 4.

⁴⁹ *Bél* 2013, 59–60.

⁵⁰ *Bél* 2013, 72. A köznemesség kis létszámának okát nem lehet egyértelműen megállapítani. Bél Mátyás a nagybirtokok jelenlétére vezeti vissza, ami akadályozta a középbirtokos réteg felemelkedését. A nemesség csökkenő létszámát ezen kívül természetes okok (például egyes családok kihalása) is álltak. (Erre példa a magyaróvári piarista gimnázium számára 1736. évben kelt végrendeletében alapítványt tevő Zsidanits István is, ki utódok nélkül halt meg). A nemesség 18–19. századi alakulásával kapcsolatban továbbá

A jelentős létszámú vármegyei nemesség hiánya szintén hátrányt jelentett a protestáns ügy számára, hiszen nem állt rendelkezésre egy olyan társadalmi csoport, amely minden tekintetben szabadon gyakorolhatta volna vallását és nyomást gyakorolhatott volna ez ügyben a vármegyére. Hasonló, nyomásgyakorlásra képes társadalmi réteg, a jelentős létszámú végvári népesség hiánya szintén hátrányt jelentett a protestáns lakosság számára. Ez elsősorban a vármegye hátszági helyzetéből következett.⁵¹ A források nemcsak a helyi nemesség alacsony létszámáról tudósítanak: a vármegyei nemesség a jelek szerint a vallási ügyek tekintetében vagy nem mutatott érdeklődést, vagy maga is a katolikus vallás támogatója volt. A fent említett 56. vármegyei határozat ellen mindössze egy nemes, Armprusztér János, volt alispán szólalt fel a közgyűlésen.⁵²

7. táblázat

A vármegyei nemesség számának változása ⁵³	
A nemesi összeírás ideje	Az összeírt nemesek száma
1668	110
1691 előtti összeírás	197
1691 utáni összeírás	182
1754	50

Társadalomtörténeti események és társadalomtörténeti folyamatok kettőssége

Vizsgálódásom során számomra fontos kérdés volt, hogy a katolikus expenziót hosszú távú társadalomtörténeti folyamatként vagy társa-

lásd: *Dominkovits Péter*: Latifundiumok és nemesi kisbirtokok. Moson megye nemessége a 18–19. század fordulóján. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter: *Mágnások, birtokosok, címereslevelek*. Debrecen, 1995, 203–218. (rendi társadalom – polgári társadalom 9.)

⁵¹ A végvári katonaság csak egy helyen, Magyaróváron alkotott helyőrséget. Legnagyobb létszámban Győr 1594-es elfoglalása után állomásoztak a vármegyében. A végvárrendszerrel kapcsolatos adatokat lásd: *Pálffy Géza*: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. A győri vár töröktől való visszafoglalásának 400. évfordulójának emlékére*. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltár, Győr, 1999. 214–220.

⁵² GYMSMGYL NKJ IV.A.502.a/1 1682. évi szeptember 30-i ülés 57. számú napirendi pont.

⁵³ Készítette a tanulmány szerzője, 2020. Az adatok a GYMSMGYL Mosonmagyaróvári fióklevéltárjában őrzött nemesi lajstromokban (1668, 1691 előtti, 1691 utáni) találhatóak. GYMSMGYL IV.A.502.c/1. Nemesi lajstromok 1668–1847. No. 1. 3. és 4.

dalomtörténeti eseményként kell-e kezelni. A társadalomtörténeti folyamat alatt hosszú távú, szerves fejlődést vagy átalakulást; társadalomtörténeti esemény alatt hirtelen bekövetkező, traumatikusnak tekinthető, az egyéni és csoportos identitást jelentősen befolyásoló jelenséget értek.⁵⁴

Véleményem szerint a két fogalom önmagukban véve alkalmatlanok arra, hogy az általam kutatott időszakot és jelenséget tökéletesen leírassák. A nagybirtokosok, mint Esterházy Pál, az uralkodó nevében eljáró uradalmi adminisztrátorok, az egyházi személyek és gróf Zichy István, főispán beavatkozásai a helyi közösségek életébe; a soproni országgyűlésen meghozott 1681. évi XXVI. törvény és annak értelmezése, valamint a vármegye fentebb idézett 1682. évi határozata megítélésem szerint társadalomtörténeti eseményeknek tekinthetők, melyek célja az egyéni és csoportos identitás, valamint annak meghatározó elemeinek és tereinek átformálása volt. Ezek a társadalomtörténeti események 1696-ig lezajlottak.

A társadalomtörténeti adatok áttekintése során arra jutottam, hogy az 1696-ot követő társadalmi változások szerves fejlődés következtében végbemenő társadalomtörténeti folyamatoknak tekinthetők (pl.: a katolikus arányának és létszámának növekedése, a német etnikum arányának növekedése), melyek továbbra is nagy hatással voltak az identitás formálására (pl.: új templomok építése, a piaristák megtelepedése Magyaróváron).⁵⁵ Ezek azonban csak következményei voltak annak, hogy a 17. század végére a helyi katolikus egyház és követői olyan pozícióba kerültek, mely determinálta a társadalom és tér ilyen irányú fejlődését.

⁵⁴ Noha a fogalmat eddig alapvetően 20. századi társadalomtörténeti elemzések során használták, véleményem szerint alkalmazása a kora-újkorban is lehetséges. A fogalommal kapcsolatos elméleti kérdéseket lásd: *Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Korall, Budapest, 2012. 22-23.*

⁵⁵ A gimnáziumi királyi alapítólevél szerint „[...] Zsidanics István [...] nem kevés lelki fájdalommal látta, hogy mind a városban, mind a várossal szomszédos falvakban sok ifjú él, akiknek tanulmányi vágyaik kielégítésére távolabbi iskolákba menni nincs lehetőségük, így iskola híján vagy tudatlanul nőnek fel, vagy pedig akatolikus iskolába kényszerülnek [...]”. Közli: *Mihály Ferenc*: In: Mihály Ferenc – Szakály Ferenc – Szirányi Péter: *A 250 éves mosonmagyaróvári gimnázium története. Hazafias Népfront Mosonmagyaróvári Bizottsága – Mosonmagyaróvári Múzeumbarátok Egylete, Mosonmagyaróvár, 1989, 13.*

Konfesszionalizáció

A konfesszionalizáció (eredeti kifejezés: *Konfessionalisierung*, magyarra fordítva felekezetszerveződés) fogalmát Ernst Walter Zeeden (1916–2011) alkotta meg. Általánossá, a kora újkori társadalom vizsgálati modelljévé két német történészprofesszor, Heinz Schilling és Wolfgang Reinhard dolgozta ki a 20. század második felében. Ők a felekezetszerveződést mint a társadalmi szabályozás egy módszerét fogták fel, ezzel egy erősen etatista elméletet alkotva. A felekezetek megszerveződését, uniformizálódását a modern államfejlődés egy lépésének tekintették.⁵⁶ A modell német birodalmi területeken kívüli alkalmazhatósága azonban számos kérdést vetett fel: egyrészt annak etatista képe volt számos ponton összeegyeztethetetlen a közép-kelet-európai államok történetével, másrészt több vallástörténész dogmatikai alapokon támadta azt.⁵⁷

A felekezetek kutatásának és közös jellemzőinek vizsgálatához a nyugat-európai történetírás egy 10 kategóriás modellt állított fel.⁵⁸ Vizsgálódásaim során felmerült, hogy mennyiben alkalmazható, egyáltalán alkalmazható-e modell egy vármegye esetében?

Első helyen le kell szögezmem, a források alapján nem lehet egyértelmű konfesszionalizációs („állami” vagy „nemesi”) kategóriába besorolni a Moson vármegyei katolikus expanziót. Ennek több oka van, melyek közül csak néhányat emelnék ki:

1. A győri egyházmegye eseményekben való fokozott részvétele (vizitációs tevékenység, templomfoglalásokban való részvétel, intézményi lefedettségének erősödése), szellemi megújulása elengedhetetlen volt a sikerhez (vallási szféra).
2. A magánföldesurak mint mágnások, főnemesek irányították birtokaik katolizációját.
3. Emellett többen közülük – hivataluknál fogva – állami sze-

⁵⁶ *Kármán Gábor*: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára. In: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – Felekezeti műveltség: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete*. Hajnal István Kör, Budapest, 2013. 27–40., különös tekintettel: 29–31. (továbbiakban: KÁRMÁN 2013.)

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ *Tusor* 2008, 15–17. Részletesen megfogalmazva lásd: *Reinhard, Wolfgang*: Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. In: *Zeitschrift für Historische Forschung*. 1983, Vol. 10, No. 3, 257–277., különös tekintettel: 263–268. (továbbiakban: *Reinhard* 1983). Hasonló formában lásd: *Guitman Barnabás*: Hitvallás és kínvallatás. In: *Őze Sándor – Szelke László* (szerk.): *Apokaliptika és posztmodernitás*. Szent Vince Kollégium, Piliscsaba, 2009, 108–132., különös tekintettel: 120–121.

replőknek is tekinthetők. I. Lipót Magyarország királyaként volt az óvári uradalom birtokosa. Zichy István tárnokmester 1681-től Moson vármegye főispánjának tisztségét is viselte.⁵⁹ Esterházy Pál 1681-től nádor, 1702-től haláláig szintén a vármegye főispánja volt.⁶⁰

4. Ez ugyanúgy igaz a folyamatban részt vevő főpapokra, Széchényi György győri és Kollonich Lipót kamarai elnökre, bécsúj-helyi püspökökre is.

5. A vármegye (mely egyszerre volt a nemesség és az államhatalom helyi szerve) szintén részt vett a folyamatban.

Kutatásaim alapján a Moson vármegyei katolikus expanzió látszólag egyeztethető a konfesszionalizációs modell pontjaival. A folyamat irányítói, a földesurak és püspökök egyaránt meg voltak győződve a katolikus ügy igazságában. Az egyház részéről a hitelvek világos körülhatárolása ekkorra már megtörtént, azok számonkérése a vallás képviselőin megjelenítődik a vizitációs jegyzőkönyvek hasábjain is.⁶¹ A vizitátorok igyekeztek kiszűrni az alkalmatlanokat,⁶² az egyház pedig földesúri és vármegyei segítséggel sikeresen monopolizálta a vallás és oktatás intézményrendszerét. Erősödtek a különleges katolikus szertartások is: Magyaróváron már az 1659-es vizitáció szerint is működött laikus vallásos társulat; Esterházy Pál boldogasszonyi tevékenységének köszönhetően pedig már a vármegyén belül is volt olyan búcsújáró hely, melyre elzarándokolhatott a vármegyei lakosság (és ez nemcsak a katolikusokra volt jellemző!).⁶³

Az államhatalommal alkotott szimbiózis e vármegye esetében megkerülhetetlen. A helyi katolikus egyházat nemcsak az országos, hanem a helyi, vármegyei jogalkotás is szárnyai alá vette: protestáns istentiszteletet tartani nem lehetett, protestáns tiszteletes nem tartózkodhatott a vármegyében.

⁵⁹ Lásd: *Enzsöl Imre*: Zichy István In: Kimlei Péter – Tuba László (szerk.): Moson Megyei Életrajzi Lexikon (internetes verzió). <http://www.hgkmozar.hu/mmel/?o=szc&c=k665#Ck665> (utolsó megtekintés: 2020.01.09.)

⁶⁰ Lásd: *J. Újváry* 2015, 78.

⁶¹ Erre utalnak például a „haereticus” és az „acatholicus” szavak használata.

⁶² Erre példa az 1659-es vizitációban szereplő magyaróvári katolikus tanító. Id.: CV Moson 1659, 60.

⁶³ Lásd: *P. Horváth Athanáz*: A boldogasszonyi kegyhely története. Horváth Viktor könyvnyomdája, Neusidl am See, 1926, 42. A laikus vallásos társulatokkal kapcsolatban lásd továbbá: *Tüskés Gábor – Knapp Éva*: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 267–297. A propaganda és a cenzúra, valamint a sajátos nyelvhasználat kérdéseivel kapcsolatban eddigi vizsgálódásaim nem mutatnak eredményt, e tekintetben további kutatások szükségesek.

Ugyanakkor a konfesszionalizációs modell alkalmazhatósága számos ponton kétséges. Egyrészt, az intézkedések meghozói, végrehajtói egy komplex csoportot alkottak, melybe beletartoztak a helyi nagybirtokosok, főpapok, a vizitációkat elvégző középpapsághoz tartozó személyek és a vármegyei nemesség. Ezek folyamatban való részvétele sem egyenletes: egyes főurak megtúrták a protestánsokat (pl.: Forgách Ádám országbíró), míg Esterházy Pál katonai erővel lépett fel ellenük. Ezenkívül új fogalom, a *vármegyei konfesszionalizáció* megalkotására sem tennék kísérletet. Részben amiatt, hogy a jelenleg rendelkezésre álló forrás erre nem ad lehetőséget, részben pedig annak további modellként való alkalmazhatóságával kapcsolatban súlyos kétségeim vannak. Moson vármegye esetében annyi, fentebb már részletezett jelenség együttes meglétére volt szükség, ami az ezirányú törekvéseket lehetetlenné tenné.

Más kérdés, hogy a folyamat a modernizáció irányába mutat-e vagy sem.⁶⁴ Mitől tekinthető, pontosabban tekinthető-e kora-modern társadalomnak a Moson vármegyei? E tekintetben fontos meghatározni, hogy mit tekintünk modernnek. Amennyiben a modern vagy koramodern társadalmat úgy határozzuk meg, hogy az egy vezető réteg által, hatalmi eszközök segítségével uniformizált társadalom, úgy ez esetben tekinthetjük a többségében katolikus vármegyei társadalmat koramodernnek – más szempontból azonban nem. Etnikai tekintetben a vármegye továbbra is „színes” – az etnikumok azonban már tömbösödtek, valamint megkezdődött a németiség térhódítása.⁶⁵ Ezenkívül nem tekintem tarthatónak azt a képet sem, hogy a vármegye lakossága teljességgel ki volt szolgáltatva az uniformizációs kísérletnek. A helyi lakosság a maga korlátozott eszköztárával megkísérelte az ellenállást. Egyrészt a szabadköltözésű jobbágyok és a magyaróvári protestáns lakosság egy része elhagyta a vármegyét,⁶⁶

⁶⁴ Modernizációval kapcsolatos koncepciót lásd: *Reinhard* 1983, 268.

⁶⁵ A folyamat a 19. század végéig folytatódott. Major Pál vármegyéről írt monográfiájában a németek létszámaránya 63%, a katolikus lakossagé 86%. *Major Pál: Mosonmegye monographiája* II. füzet. Mosonmegyei Községe, Magyaróvár, 1886, 31. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a vármegye 1884-ben kiegészítésre került néhány szigetközi, magyarok által lakott településsel (Darnó, Kiliti, Kisbodak, Lipót, Püski, Remete és Zseli), melyek kedvezően befolyásolták a magyarság számárányát. lásd: MAJOR 1886, I. 1884. évi VII. törvénycikk. A törvény megtekinthető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88400007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D32> (Utolsó megtekintés: 2021.01.05.)

⁶⁶ Magyaróváron kívül jó példa erre Gálos szabadköltözésű jobbágyainak esete, akiket Esterházy Pál sem tudott áttéríteni. 1702-ben Amádé Magdolnához, gróf Zichy István özvegyéhez íródott levelében arra kérte őt, hogy Gálosról elbocsájtandó jobbágyait ne fogadja szárnya alá, nehogy a korábban

másrészt egyes települések protestánsai a közeli artikuláris helyeket látogatták vallásgyakorlati célból.⁶⁷ Ezenkívül, hála Fazekas István munkásságának, az Esterházy uradalom lakosságának ellenállásáról is számos információ áll rendelkezésünkre.⁶⁸ Noha az ellenállás ereje nem lehetett olyan erőteljes, mint a helyi protestáns lakosok ellen folytatott áttérítési módszerek, úgy vélem, hogy a katolikus forrásokban felvázolt siker tényét óvatosan kell kezelnünk. Számszerűleg a katolikus vallás ugyan megerősödött, de hosszú időnek kellett eltelnie, mire a helyi társadalom megfelelt azoknak a feltételeknek, amiket a vizitátorok támasztottak velük szemben.⁶⁹

Konklúzió

A fentiek fényében túlságosan egyszerű lenne következtetésem ismertetésénél a katolikus expanzió sikerességének hangsúlyozására hagyatkozni, noha a folyamat ereje és hatása kétségtelen.

Moson vármegye esetében a katolikus egyház, az állam, a vármegyei nemesség és a helyi magánföldesurak szándékai egybefonódásának és azok megvalósulásának lehetünk tanúi, melynek célja a társadalom átforgalmazása volt.

Ennek a folyamatnak, a katolikus expanzió régióformáló hatását szemléltetik az alábbi térképek (1–2. térképek). Az első térképen láthatjuk a vármegye 1659-es állapotát. Jól látható, hogy az egyértelműen katolikus többségű falvak a vármegye északi határán találhatóak. Egy felekezeti sokszínű vármegye képe rajzolódik ki. Területének jelentős részét egybefüggő, protestáns többségű felekezeti tömb foglalta el, mely Pomogytól egészen Oroszvárig húzódott.

Ezt a felekezeti tömböt zúzták szét a nagybirtokosok (Esterházy-, Habsburg-, és Zichy-család tagjai) az egyházmegye főpapjainak (Kollonich Lipótnak, Széchényi Györgynek és Széchényi Pálnak) és a vármegyei nemesség képviselőinek közreműködésével.

Ennek számos megnyilvánulási formája volt: az identitásformáló szakrális terek (a boldogasszonyi ferences kegytemplom újjáépítése, a falusi templomok) elvétele és a kultúra monopolizálása; a felekezeti uniformizációt kikényszerítő hatalmi eszközök és a társadalmi életet szabályozó jogi eszközök bevetése. Utóbbi egyszerre történt globális

katolikus hitre tért jobbágysai visszatérjenek eredeti vallásukhoz. E levél jól mutatja, hogy áttért jobbágysai tényleges hitével kapcsolatban még a nádor is szkeptikus volt. Lásd: *Künsztlerné Virág Éva* (szerk.): Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Országos Levéltárából. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 112–113.

⁶⁷ Erre a jelenségre már Payr Sándor is felfigyelt. Lásd: PAYR 1924, 555. és CV Moson 1680, 49–51.

⁶⁸ *Fazekas* 2014/2, 211–215.

⁶⁹ *Fazekas* 2014/2, 213–215.

(1681. évi XXV. és XXVI. tvc.; Explanatio Leopoldina) és lokális (1682. évi 56. Moson vármegyei közgyűlési határozat) szinteken, ketős szorításba vonva a megmaradt protestáns lakosságot. A földesurak részéről legfeljebb protestáns jobbágyaik megtűrése érzékelhető, igaz, eltérő mértékben. Míg a Habsburgok kezén lévő óvári uradalom eltúrta a vármegye közepén egy tömbben élő lutheránus népességet, azzal egy időben Esterházy Pál reverzálist csikart ki a Fertő mellett élő jobbágyaitól.

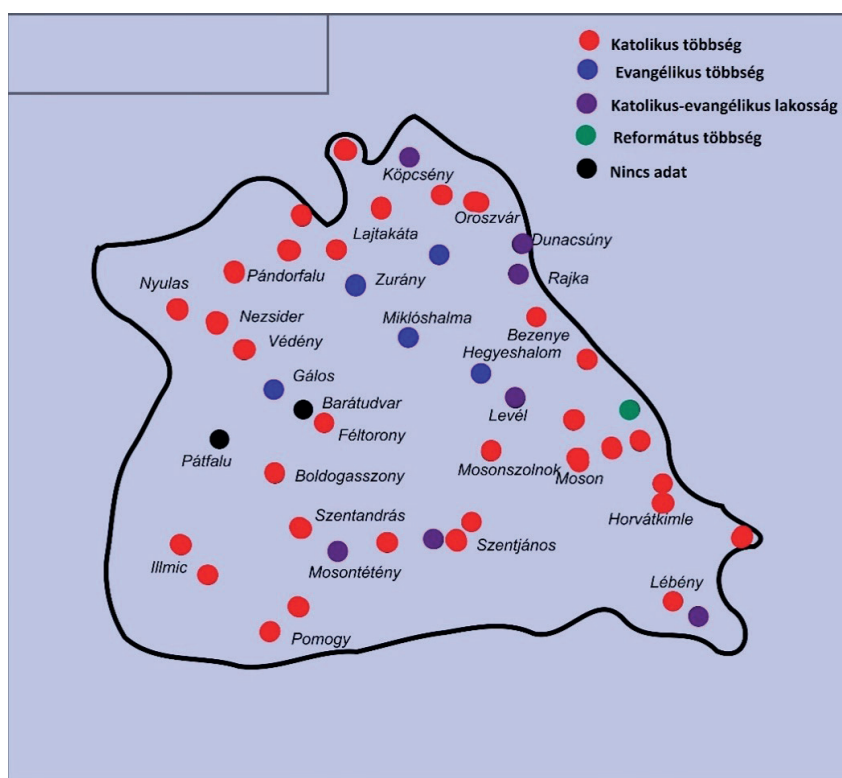
1. térkép: Moson vármegye felekezeti állapota 1659-ben⁷⁰

Az így kikényszerített egységesítésre számos példát találunk a települések között. Máriakálnokon, hol a lakosság 1659-ben még református magyarokból, evangélikus németekből és katolikus horvátokból állt, 1713-ban csak katolikus németeket találunk.⁷¹ Magyaróváron,

⁷⁰ Készítette a szerző 2021-ben. Mintaként Fazekas István 2014-ben megjelent kötetében található térképet használtam fel. Hiányzik a térképről: Arak, Feketeerdő (információhiány), Máriakálnok, Mosonszentmiklós, Mecsér, Németjársfalva, Lajtafalva, Mosonújfalva, Pusztasomorja és Szentpéter.

⁷¹ Lásd: CV Moson 1659, 67–68., valamint CV Moson 1713, 10–11.

ahol mindhárom felekezet alsófokú iskolát tartott fent, 1680-ban két katolikus iskolamestert találunk.⁷² Nezsider és Lajtakáta települések esetén hasonló, felekezeti egységesülést tapasztalhatunk.⁷³ A vármegye protestáns felekezetű lakossága számára még az sem jelentett biztos megmaradást, amennyiben jelentős, félezes csoportot alkottak. A köpcsényi protestáns közösség 1713-ban még 600 főt számlált, 1828-ban már egy protestáns sem élt a településen. A helyi evangélikus lakosság helyét a betelepülő zsidóság foglalta el.⁷⁴

2. térkép: Moson vármegye felekezeti állapota 1713-ban⁷⁵

⁷² Lásd: CV Moson 1659, 60–61., valamint CV Moson 1680, 19.

⁷³ Nezsiderrel kapcsolatban lásd: CV Moson 1659, 40–42., valamint CV Moson 1713, 55–57. Lajtakáta esetében lásd: CV Moson 1659, 20–22., valamint CV Moson 1713, 33–35.

⁷⁴ Lásd: CV Moson 1713, 28–30., valamint NAGY 1828, 202.

⁷⁵ Készítette a szerző 2021-ben. Mintaként a Fazekas István 2014-ben megjelent kötetében található térképet használtam fel. Hiányzik a térképről: Arak, Feketeerdő (információhiány), Máriakálnok, Mosonszentmiklós, Mecsér, Németjárdalu, Lajtafalu, Mosonújfalva, Pusztasomorja és Szentpéter.

A vármegye történetében is jelentős fordulatot jelentett a katolikus expanzió, valamint az azzal párhuzamosan végbemenő társadalmi változások. Miben nyilvánult meg ez? Átalakult a birtokszerkezet, a kisbirtokok helyébe a nagybirtokok léptek (utóbbiak 48%-ról 68%-ra növelték arányukat birtokolt települések tekintetében). A földesúri beavatkozásnak köszönhetően a vármegyei protestáns lakosság kisebbségi helyzetbe került: míg 1659-ben 33 protestáns gyülekezetet alkottak a vármegyei evangélikus és református hívek, 1713-ra ez a szám 20-ra csökkent (lásd: 1. táblázat). Mindössze 15 településen volt a protestáns lakosság aránya 25% feletti (lásd: 2. táblázat), többséget csak 7 településen alkottak.

Végső következtetésem tehát az, hogy a katolikus vallás expanzív előretörése és a protestáns vallás jogfosztott helyzetbe kényszerítése 1659 és 1713 között átfőrtmálták a vármegye társadalmi struktúráját, determinálva annak későbbi fejlődési irányát és ezzel történetét is. A katolikus expanziót tehát korszakhatárként definiálhatjuk: egy új társadalmi szerkezet és új struktúra jött létre, mely csak a 20. században bomlott fel.

A fentiek fényében úgy vélem, hogy a katolikus expanzió vármegyei kontextusban való komplex, a társadalom több szegmensére kiterjedő vizsgálata számos lehetőséget rejt magában. A források feltárásával, majd az eredmények komparatív módszerekkel való feldolgozásával pontosíthatjuk a katolikus expanzióról és konfesszionálisról alkotott képet. Ugyanakkor hangsúlyoznom kell, hogy munkám jelenleg csak esettanulmány. A Moson vármegyei katolikus expanzió valódi kontextusait a további, vármegyékre, esetleg azokon túllépő keretekre (egyházmegye, uradalom, esetleg országrészek) koncentráló és támaszkodó kutatások, elemzések adhatják meg.

EHRENPREIS ANDRÁS (1589–1662) –
AZ ANABAPTISTÁK PÜSPÖKE ÉS AZ
ANABAPTISTÁK KUTATÁSA A SZLOVÁK
TÖRTÉNETÍRÁSBAN¹

ANDRÁS EHRENPREIS (1589–1662) - BISHOP OF
THE ANABAPTISTS AND THE RESEARCH OF THE
ANABAPTISTS IN SLOVAK HISTORIOGRAPHY

Benková, Eva

Comenius Egyetem BTK, Szlovák Történelem Tanszék, Pozsony,
Szlovákia
eva.benkova@uniba.sk

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány bemutatja Ehrenpreis András (1589–1662) püspök, a hutteriták kiemelkedő személyiségének életútját és munkásságát. A hutteriták a reformáció radikális anabaptista ágát képviselték. A felekezet tagjai a 16. században Alsó-Magyarországon (a mai Nyugat–Szlovákiában) és Morvaországban telepedtek le. Ehrenpreis András kiemelkedő pozícióját az anabaptista vallási-társadalmi mozgalom történetében Robert Friedmann történész hangsúlyozta, amikor a „Hutteriták második megalapítójának” nevezte. Ehrenpreis András a dél-németországi Illingen településen született. Anabaptista lett, feleségével és gyermekeivel 1596-ban Morvaországba költözött. 1621-ben Nové Mlýnyben az Ige szolgájaként választották. Az anabaptisták Morvaországból való kiűzése után a Magyar Királyságban, Ószombat (Sobotište) telepedett le – egy diaszpóra falu új központjában. 1639-ben a hutteriták tizenkettedik vezetőjévé vált. 23 éves szolgálat után püspökként halt meg. Mivel Ehrenpreis András tevékenysége

¹ 2014-ben a szerző prezentálta Ehrenpreis Andrásról és az anabaptisták történetével kapcsolatos kutatási eredményeit „A reformációtól egyházalapításig: a szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára“ c. nemzetközi konferencián („Od reformácie po založenie cirkvi k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí”). Ez a tanulmány egy bővített és átdolgozott verziója az említett konferencia kötetében megjelent munkájának, amely a következő címen jelent meg: *Benková, Eva. Andrej Ehrenpreis – predstavený (biskup) novokrstencov v 17. storočí.* In Kónya, Peter – Kónyová, Annamária (eds.). *Od reformácie po založenie cirkvi k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí.* Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015. 349–360.

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.7

közvetlenül kapcsolódott a társadalom általános állapotához, cselekedeteinek értelmezésekor fontos azokat az akkori kontextusban látni (harmincéves háború, a Habsburg-ellenes felkelések, járványok, kedvezőtlen éghajlati viszonyok, a lakosság militarizálása stb). 2014-ben a szerző bemutatta Ehrenpreis Andrással és az anabaptisták történetével kapcsolatos kutatási eredményeit „A reformációtól az egyházalapításig: a szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára“ c. nemzetközi konferencián („Od reformácie po založenie cirkvi k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí”). Ez a tanulmány egy bővített és átdolgozott verziója az említett konferencia kötetében megjelent munkájának, amely a következő címen jelent meg: Benková, Eva: Andrej Ehrenpreis – predstavový (biskup) novokrstencov v 17. storočí. In Kónya, Peter – Kónyová, Annamária (eds.). Od reformácie po založenie cirkvi k 400. výročiu synody v Spišskom Podhradí. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015. 349–360.

Abstract

The study presents the profile of the Bishop Andrew Ehrenpreis (1589–1662), prominent personality of the Hutters. The Hutters represented denomination of Anabaptist radical part of the Reformation, which established itself in the 16th century in the western Slovakia and Moravia. Outstanding position of A. Ehrenpreis in the history of Anabaptist religious-social movement emphasised the historian Robert Friedmann, when he called him as the “secondfounder of the Hutters” A. Ehrenpreis was born in the southern German city called Illingen, in the family of Anabaptist, who with his wife and children moved in 1596 to Moravia. He was elected as a servant of the Word in 1621 in Nové Mlyny. After the expulsion of Anabaptists from Moravia he settled down in the Slovak town called Sobotiste – the new capital of a diaspora village. In 1639 he became the twelfth superior of the Hutters. He died after 23 years of service in the Episcopal office. Because activities of the A. Ehrenpreis were directly related to the general state of society, when interpreting his actions it is important to see them in the context of that time (Thirty Years War, the anti-Habsburg uprisings, epidemics, adverse climatic conditions, militarisation of the population, etc.).

Kulcsszavak: Ehrenpreis András, Baptisták, Hutterek.

Keywords: Andrew Ehrenpreis, Baptists, Hutters, orders, court in Kosolna.

Ehrenpreis András (1589–1662) kiemelkedő szerepére az anabaptisták vallási és társadalmi mozgalmában Robert Friedmann (1891–1970) történész mutatott rá, aki „*a hutteritizmus második megalapítójának*” nevezte.² Ehrenpreis András személyével a szlovák történetírásban csupán elvétve találkozhatunk. A szerzők legtöbbször a mai Nyugat-Szlovákia területén élt anabaptista (habán) közösség történetéhez közölnek néhány adatot.³ Viszont a reformáció anabaptista radikális ágának⁴ e képviselőjével több más országban élő kutató foglalkozik. Ehrenpreis András művéről és tevékenységéről Wes Harrison készített monografikus feldolgozást.⁵ Német nyelven az említett Robert Friedmann és Adolf Mais foglalkoztak vele műveikben.⁶ Többek között szintén említést tesznek róla munkáikban Leonard Gross, Daniel Heinz, Maria Krisztinkovich, Johann Loserth és Szebeni Olivér.⁷

Bevezetésként fontos említést tenni arról a térségről is, melynek területén a 16. század folyamán kialakult az a diaszpóra, melynek a vezéralakjává a következő században Ehrenpreis András vált. Miután kiűzték az anabaptistákat Svájcból és a délnémet területekről, az anabaptisták egy része Morvaországban telepedett le, ahol zárt közösségeket kezdtek alkotni. Az első közösségeket a bevándorló anabaptisták 1526 és 1528 között alakították, például olyan városokban, illetve községekben, mint Mikulov, Slavkov, Hustopeče. Mivel az új telepések száma egyre nőtt, fokozatosan új közösségek keletkeztek. A 16. század harmincas éveiben Dél-Tirol területéről is emigráltak anabaptisták az adott területre. Az egyes közösségek nem találtak kon-

² Friedmann, Robert: Hutterite Worship and Preaching. In Mennonite Quarterly Review, 40, 1966/1. 9.

³ Eddig a legtöbb információt róla és a tevékenységéről közölte: Kalesný, František. Habáni na Slovensku. Bratislava : Tatran, 1981. 78.

⁴ Huntston-Williams, George: The Radical Reformation. Kirksville: Truman State University Press, 1992, Third edition. 1076.

⁵ Harrison, Wes: Andreas Ehrenpreis and the Hutterian Brethren of the Seventeenth Century: The Period of Reformulation and Crystallization of Thought and Practice. In Mennonite Quarterly Review, 66, 1992/3. 342–364; Harrison, Wes: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith and Practice. Kitchener : Pandora Press; Scottsdale/Waterloo : Herald Press, 1997.

⁶ Néhány válogatott munka a bibliográfiából: Mais, Adolf: Die Bedeutung der Liederhandschrift des Andreas Ehrenpreis. In Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 78/79, 1963. 65–89; Friedmann, Robert – Mais, Adolf: Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften : Gesamtkatalog ihrer Manuskriptbücher, ihrer Schreiber und ihrer Literatur 1529–1667. Wien: Hermann Böhlau Nachf., 1965. 179.

⁷ Lásd a bibliográfiát itt, Harrison: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith. 245–263.

szenzust a közös tulajdon elvének kérdésében, ezért viszonylag rövid idő alatt megjelentek köztük az első teológiai viták. A slavkovi közösség vezető pozíciói betöltésének kérdésében is konfliktusok alakultak ki. Jó szervező képességeinek köszönhetően ebben az időben Jakob Hutter (†1536) jutott vezető szerephez, aki szellemileg egyesítette a morvaországi közösségeket. Követői azonosultak a vagyonszövésen alapuló együttélés modelljének („*Gütergemeinschaft*”, „*community of goods*”) alapvető vonásával, a közös tulajdon elvével.⁸

A Habsburgok rekatolizációs politikája hatására, amely az udvarok⁹ fizikai likvidálását is maga után vonta, az anabaptisták több kolóniát alapítottak a mai Ausztria területén található Burgenland és a mai Szlovákia területén, így pl. Ószombatban¹⁰ volt jelentős közösségük. A 17. század húszas éveiben az anabaptisták egy részét áttelepítették Erdélybe. Ezt a közösséget, amely szétszórva, több országban élt, egy püspök igazgatta, aki a világi hatalom előtt is képviselte őket.

Az anabaptisták egy csoportja, amely Morvaország és a mai Szlovákia területén telepedett le, azonosult a hutterita elnevezéssel, amit Jakob Hutter után kaptak. Magukat hutterita testvéreknek nevezték, illetve csak testvéreknek és nővéreknek. Az anabaptista terminussal latin formában („*anabaptistae*”) például a magyar törvénycikkekben találkozhatunk.¹¹ Az újkeresztény és az anabaptista terminusok manapság is megjelennek a szakirodalomban, bár a vallási tanaikra való tekintettel a „keresztelkedők” vagy „keresztelők” terminus lenne a pontosabb megnevezés (németül „*Täufer*”).¹² Ugyanígy a habán elnevezést, amely az írott forrásokban először 1667-ben jelenik meg, és a származása nem egyértelmű, maguk a testvérek is sértőnek tar-

⁸ Cameron, Euan: *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 2012, 2. edition. 330.

⁹ Használatos szintén a „Brüderhof” vagy „gazdasági udvar” kifejezés is. Balint, Emese. Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában. In: Kolumbán, Vilmos József (szerk.). *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár : Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018. 341.

¹⁰ Ma Sobotište, Szlovákia.

¹¹ Márkus, Dezső (szerk.). *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek*. Budapest: Franklin, 1899. 226, 406, 432, 670, 734, 784, 840; Márkus, Dezső (szerk.). *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvénycikkek*. Budapest: Franklin, 1900. 254, 256, 322, 324, 448, 450; Márkus, Dezső (szerk.). *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek*. Budapest: Franklin, 1900. 234.

¹² Heberlein, Alina: *Die Kritik an den Täufern zu Münster von Seiten der Reformatoren Martin Luther und Philipp Melanchthon sowie des Landgrafen von Hessen*. Münster : Grin Verlag, 2009. 5.

tották.¹³ A kifejezés mára már semleges és általánosan használatos. Ebben a szövegben a leggyakrabban használt anabaptista elnevezést használom.

Mivel Ehrenpreis András tevékenysége szoros kapcsolatban volt az anabaptisták általános helyzetével, fontos ezeket a korszak vonatkozásaiban vizsgálni. A 17. században a közösségre bizonyos hanyatlás volt jellemző.¹⁴ A korszakban zajló csatározások, Habsburg-ellenes felkelések, konfliktusok a Magyar Királyság területén (de a szélesebb közép-európai térségben is) szintén befolyásolták az anabaptisták helyzetét. A császári és a felkelő, de az oszmán hadak is több testvéri udvart kifosztottak vagy teljesen elpusztítottak. Ennek az oka az is volt, hogy azok az udvarok, melyek a konkrét településeken kívül estek a fontos utak mentén, könnyebben hozzáférhetőek voltak. Emellett sokszor célzottan ezeket az udvarokat keresték fel a lakosságuk feltételezett gazdagsága miatt. A háborús években konfliktusok keletkeztek az autochton lakosság és a betelepült anabaptisták között is. Sokszor a jobbágyok támadták meg az anabaptisták gazdasági udvarait. Ennek legtöbbször anyagi okai voltak, így próbálták túlélni a háborúk okozta körülményeket.¹⁵

Annak, hogy az anabaptisták a 17. század folyamán egyre jobban elhagyták az addigi békés életmódjukat, az egyik megnyilvánulása az volt, hogy a lakosság egyre inkább militarizálódott és saját eszközeivel próbálta magát megvédeni. A demográfiára hatással voltak a járványok is, melyek nem csak az anabaptistákat érintették. A gazdaság hanyatlásához és a lakosság elszegényedéséhez hozzájárult az éghajlat is (erős fagyok, jégesők).¹⁶ A fentiek szellemi és morális hanyatláshoz vezettek, és az anabaptistáknál kezdett megmutatkozni a régi elvekhez való lojalitás hanyatlása.

¹³ Čulen, Ladislav: Habáni na západnom Slovensku. In Historický sborník, 3, 1945. 79.

¹⁴ Hroch, Miroslav – Petrář, Josef: 17. století - krize feudální společnosti? Praha : Svoboda, 1976.

¹⁵ Čulen, Habáni na západnom Slovensku. 104.

¹⁶ Beck, Josef (ed.). Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn, bettreffend deren Schicksale in der Schweiz, Salzburg, Ober- und Nieder-Oesterreich, Mähren, Tirol, Böhmen, Süd-Deutschland, Ungarn, Siebenbürgen und Süd-Russland in der Zeit von 1526 bis 1785. Wien : In Commission bei Carl Gerold's Sohn, 1883. 501.

Ehrenpreis András munkássága és életrajzi vázlata

Ehrenpreis András életéből viszonylag kevés biográfiai adat ismert.¹⁷ András apai nagyapja Wolf Ehrenpreis bíró¹⁸ volt a német Illingen¹⁹ községben. Wolf fia és András apja volt Peter Ehrenpreis. Peter neve egy 1583-as jegyzékben bukkan fel mint landsknecht – arkebuzier a szomszéd Maulbronn városban. Valószínűleg ugyanebben az évben Peter csatlakozott az anabaptistákhoz és nem sokkal az új vallás felvétele után Morvaországba ment, ahol megkeresztelkedett.²⁰ Egy ideig lutheránus istentiszteleteket látogatott, de azzal gyanúsították, hogy titokban találkozik az anabaptistákkal. Annak ellenére, hogy a közösség megbecsült tagjaihoz tartozott, a feleségével és gyerekeivel együtt 1596. július 5-én titokban távozott Morvaországba.²¹ Az illingeni tartózkodásuk kronológiailag így meghatározott idejének, és annak köszönhetően, hogy a megmaradt feljegyzések szerint András 1589-ben született,²² a legtöbb szerző újabban úgy feltételezi, hogy Illingen volt a születési helye is.²³ Morvaországba az anabaptisták ún. aranykorában érkezett. Az anabaptistákra jellemző volt, hogy a prédikátorok, szolgálattelvők („*Diener der Notdurft*“), de a püspökök is valamilyen mesterséggel vagy mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak.²⁴ Ehrenpreis András a molnár mesterséget tanulta ki.²⁵ Egy tőle

¹⁷ Ez betudható annak is, hogy hutteritákra jellemző volt a személyes ügyek elutasítása. Pl. az érzelmek kinyilvánítását is csak a házastársak között tolerálták. *Harrison: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith.* 33–34.

¹⁸ *Bender, Harold S:* Ehrenpreis, Peter (16th century). In *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia*. <http://gameo.org/index.php?title=Ehrenpreis,_Peter_%2016th_century%29&oldid=80400>. (2021. július 10.)

¹⁹ Illingen ma Németországban, azon belül Baden-Württembergben található. *Aisenbrey, Heinz:* Die Familie Aisenbrey. Norderstedt : Demand GmbH, 2012. 31 – 32

²⁰ *Aisenbrey, Die Familie Aisenbrey.* 32.

²¹ Péter, András legidősebb testvére, 1602-ben visszatért a württembergi hercegségbe. *Harrison: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith.* 32.

²² „Anno 1662...getreu Bruder Andreas Ehrepreiss ...im H. entschlafen...Seines Alters war er 73 Jahr.“ *Kraus, František:* Nové príspevky k dejinám habánov na Slovensku. Bratislava : Slovenská grafia, 1937. 43.

²³ *Harrison: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith.* 33. Moravut mint születési helyét említi *Peters, Vietor:* All Things Common : The Hutterian Way of Life. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1966. 23.

²⁴ Főleg II. Habsburg Ferdinánd uralma alatt, amikor az anabaptisták rá voltak kényszerítve, hogy adózzanak az államnak, rászorultak a világi hivatások betöltésére is. A legtöbben kovácsok, molnárok vagy szövők voltak. *Loserth, Johann:* Der Kommunismus der Hutterischen Brüder in Mähren. <<http://www.gleichsatz.de/b-u-t/can/sac/loserthl.html>>. (2021. Július 10.)

²⁵ *Friedmann – Mais:* Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften. 111.

származó jegyzetből lehet tudni azt is, hogy házas volt, mely feljegyzés a közösség rendtartásainak gyűjteményében található („*Gemeindeordnungen*”).²⁶

1621-ben a morvaországi Nové Mlýnyben prédikátorrá választották. Ekkortájt az anabaptisták Morvaországot elhagyni kényszerültek, ezért Ószombatban telepedett le, amely az anabaptisták püspöki székhelyévé és központjává vált.²⁷ Miután abszolválta a kétéves próbaidőt, konfirmálták a hivatalban.²⁸ 1639-ben a morvaországi és a magyar királysági anabaptisták tizenkettedik püspöke („*Vorsteher*”, „*Bischof*”) lett.²⁹

Az írott forrásokban megtalálható Ehrenpreis András neve már azelőtt, hogy püspök lett volna, és a feljegyzések arra utalnak, hogy már akkor befolyásos személynek számított. 1633-ban néhány ószombati anabaptista súlyosan megsértette a közösség etikai szabályait. Az említett anabaptisták erőszakosan felléptek a helybéli jobbágyok ellen, akik ellopták a jószágaikat. Bár nem maradt fenn olyan forrás, ami nyíltan a büntetésről adna tanúságot, feltételezhetően a fenytés kezdeményezője maga Ehrenpreis volt és nem a püspök.³⁰ Ehrenpreis András 1662. augusztus 1-jén halt meg, délelőtt negyed tízkor Ószombatban. A közösséget negyvenegy évig szolgálta. Ugy említi, mint derék, jámbor és hű pásztort és püspököt, aki huszonhárom évig a legnagyobb lelkesedéssel és szorgalommal oktatta, büntette és intette a közösséget. Halála előtt még magához hívatta a legidősebb testvéreit és prédikátorokat, hogy kiadja az utolsó rendelkezéseit, szabadságot vett tőlük és elbúcsúzott.³¹

²⁶ *Harrison*: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith. 34.

²⁷ *Hostetler, John A*: Hutterite Society. Second edition. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1997. 66–67.

²⁸ „...In dem 1623 Jar Sonntags, den 11tenJuni, sindt 5 Br. Andreas Erenpreiss,... im dienst des E. mit auflegen der Eltesten hendt bestättigt worden zu Sobotisch”. *Beck*: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer. 417.

²⁹ „...alle diener d. W. vnd der N., auch alle Hausshalter, Einkauffer, Ausageber vnd sonst vil vertraute Br. auss der gemaindt (den 3 tag Octobris) zu Sabatisch versamlet vnd sich vmb ein andern treuen hirten vnd Bischoff über sein gemain beraten. Da ist durch ein ain hellige vnd fröliche Zeugnuß der gantzen versamlung solcher dienst dem Lieben Br. Andreas Erenpreiss aufgeladen vnd beuolhen worden zu Sabatisch, (den 4 Tag Octobris).” *Beck*: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer. 460.

³⁰ *Harrison*: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith. 35.

³¹ *Beck*: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer. 502.

A hutteriták közösségének társadalmi diszciplinációja

Ehrenpreis András püspökségének idejében következett be a közösség utolsó kulturális és gazdasági fellendülése.³² Ehrenpreis igyekezett megakadályozni a közösség dezintegrációját. Tevékenysége alatt arra összpontosított, hogy megerősítse a közösségben az erkölcsöt és a fegyelmet. Ezt a rendtartások kiadásával próbálta elérni. Saját bevallása szerint ezeket a rendtartásokat elsősorban a bizalmas testvéreknek és a gazdasági vezetőknek szánta. Ehrenpreis ugyanis azt feltételezte, hogy a fegyelmet főleg azok sértik meg, akiknek erre közvetlen lehetőségük van. Megértette, hogy a kortárs generációnak más típusú rendtartásokra van szüksége, mint amilyenre szükség volt az egyházuk kialakulásánál és a mindennapi élet kezdetleges organizációjánál az előző században. Ez főleg abban nyilvánult meg, hogy az új rendtartásokban nem volt kardinális szerepe a teológiai jellegű passzusoknak. Ezeknek a rendtartásoknak a fő feladata az volt, hogy emlékeztessenek az anabaptisták eredeti életmódjára, és hogy transzformálják a hittételeket a gyakorlatba. Amolyan institutionális keretet szolgáltatott az üdvösséghez vezető úthoz, melyet mértékletességben, türelemmel és békességben kellett megtenni. A bocsánatnyerést a megtisztuló folyamatban az anabaptisták a közösségnek való odaadáson, a saját akarat feladásán keresztül próbálták elérni. Mindezek a rendtartásokban nyilvánultak meg.

Ehrenpreis András a közösség legnagyobb problémáinak a közös tulajdon nem tisztelését, a tolvajlást, a kapzsiságot, a hús és a bor vásárlását, az utazásokkal kapcsolatos csalásokat, az élelem feljavítását, a borral és az étellel való ünnepeket, valamint a nők méltatlan öltözködését tartotta.

A rendtartásokat nem valami megváltoztathatatlan dologként fogták fel. A folyamatos aktualizálásukkal tudtak az egyes püspökök rugalmasan reagálni a politikai, társadalmi és gazdasági változásokra. Annak érdekében, hogy az egész közösség ismerje ezeket a rendtartásokat, minden évben felolvasták őket az egyes gazdasági udvarokon.³³

Ehrenpreis tevékenységének az egyes szerzők legalább 18-19 rendtartást tulajdonítanak.³⁴ Pont a rendtartások ilyen mennyisége,

³² *Rothkegel, Martin*: Knižní kultura moravských novokřtěnců: Rukopisy a tiský z knižních fondů huterských bratří v evropských knihovnách. In *RegioM. Sborník Regionálního múzea v Mikulově. Mikulov: Regionální muzeum v Mikulově, 2010. 42.* <<http://www.rmm.cz/regiom/2010/rothkegel.pdf>> (2021. július 10.)

³³ *Kalesný*: Habáni na Slovensku. 126–156; *Harrison*: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith. 37.

³⁴ *Friedmann – Mais*: Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften. 171–172; *Harrison*: Andreas Ehrenpreis and Hutterite Faith. 40.

melyeknek keletkezését elősegítette mint szerző vagy kiadó, teszi őt a testvériség egyházi rendtartásainak legproduktívabb szerzőjévé.³⁵

A szakirodalomban legtöbbször a rendtartásokat két kategóriába osztják, az ún. közösségi rendtartásokra („*Gemeindeordnungen*”) és azokra a rendtartásokra, melyek csak egy bizonyos mesterségre vonatkoztak vagy egy, a mindennapi élettel kapcsolatos, konkrét problémát érintettek. Létezik egy másik felosztás is, amely világi és egyházi kategóriákra osztja őket.³⁶ Természetesen az anabaptisták nem rendszerezték a rendtartásaikat, ez már csupán a modern történettudomány módszertanának az eredménye. A világi rendtartások egyik legnagyobb gyűjteménye az „*Auszug*”, amely jelenleg eltűnt. 1640-ben keletkezett és kiegészítéseket tartalmazott 1645-ből.³⁷ A további rendtartások a fürdősoket, molnárokat és fazekasokat érintették. De létezett olyan rendtartás is, amely a nem engedélyezett házastárs választására vonatkozott, olyanok, melyek a nevelést és az oktatást tárgyalták, mások a közösségben jelen lévő haszonlesés kérdésével foglalkoztak vagy a földművesek tevékenységét szabályozták.

Ehrenpreis András tevékenysége a vallás területén

Ehrenpreis András igyekezett gyorsan megoldani a közösség problémáit. Tudta, hogy csak az általános megújulás segíthetné elő az anabaptista ideák jövőbeli fennmaradását. A testvéri közösség belső helyzetének javítása mellett kellő mértékben foglalkozott a vallási tanokkal is.

Peter Riedemann (1506–1556) püspök után Ehrenpreis András fogalmazta meg a hutteriták ortodoxiájának új stádiumát és az új dogmatikai alapelveket. Ezeket a „*Sendbrief*” nevezetű dokumentumban írta le. Ezt szétküldték az anabaptisták más irányzatainak is (a hutteritákon kívül is), például a svájci testvéreiknek, a mennonitáknak. Az elsődleges célja az anabaptista mozgalmak egyesítése volt. Azok

³⁵ A fennmaradt példányok elhelyezését a következő munkák említik és idézik: *Rothkegel, Martin*: Hutterische Handschriften im Kabinet historických knižných fondov Ústrednej knižnice Slovenskej akadémie vied. Rukopis; Seebass, Gottfried (hrsg.). Katalog der hutterischen Handschriften und der Drucke aus hutterischem Besitz in Europa. Heidelberg: Gütersloher Verlagshaus, 2 Teilbände, 2011.

³⁶ *Harrison, Andreas* Ehrenpreis and Hutterite Faith. 37. Érdemes megjegyezni, hogy a munkaszervezés módjára főképp a fazekas-rendtartásokból (Hafnerordnung) és a korabeli krónikák adataiból következtethetünk. *Ridovics, Anna*: A habán kerámia a 17. században. In Mikó, Árpád – Verő, Mária – Jávor, Anna (szerk). Mátyás király öröksége : Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). 2. kötet. Budapest : Magyar Nemzeti Galéria, 2008. 92.

³⁷ *Friedmann – Mais*: Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften. 111.

közé a ritka kéziratok közé tartozik, amelyeket sikerült kiadni nyomtatott formában is, még hozzá 1652-ben.³⁸

Ehrenpreis külsőleg a mozgalom pozícióját vitákkal, disputákkal próbálta erősíteni, melyeket az unitáriusok és a szociniánusok képviselőivel folytatott. Ezeknek a vitáknak, melyeket levelezés formájában folytatott, fontos missziós küldetésük volt. Ehrenpreis igyekezett tartani az élő kapcsolatot a földrajzilag távolabbi hutterita közösségekkel is, például az erdélyi Alvincban található közösséggel.³⁹

A közösség megújulását a prédikációk és a dicsőítő énekek is segítették. A himnuszok megfelelő anyagot szolgáltatnak az anabaptisták történetének megismeréséhez.⁴⁰ Ehrenpreis András összeállított egy gyűjteményt, amely 140 szerzeményt tartalmazott és egy másikat is, 390 eredeti énekkel.

A Magyar Királyság területén élt anabaptisták történetének kutatási perspektívái a szlovák történetírásban

Annak köszönhetően, hogy a már idézett szerzők Ehrenpreis András tevékenységével részletesen foglalkoztak és a munkái részletes elemzéseit is publikálták, a kutatóknak lehetőségük nyílt azt tanulmányozni, hogy Ehrenpreis erőfeszítései miként nyilvánultak meg a gyakorlatban a konkrét anabaptista udvarok működésében. A Magyar Királyság területén élt anabaptisták történetének ilyen jellegű kutatására megfelelő példa Pavel Horváth tanulmánya a Cobolyfaluban⁴¹ élt habánok kézműves mesterségeiről.⁴² Csak az anabaptisták közegeből fennmaradt ismeretek megértésével lehet álláspontot foglalni például abban a kérdésben, hogy milyen mértékben irányították a közösség életét az egyes rendtartások. A gazdasági udvarok egyes foglalkozásainak kutatása pedig segíthet választ adni arra a kérdésre, hogy az anabaptisták közösségei profitáltak-e a kézműves mesterségekből vagy a mezőgazdasági termelésből. A szakirodalom szerint ugyanis az anabaptisták gazdaságának a 17. században szignifikáns vonása volt, hogy a társadalmuk férfi tagjainak 30-40 százalékát az egyes

³⁸ *Friedmann, Robert*: Introduction to Andreas Ehrenpreis'epistle on Brotherly Community. <<https://aItenkloster2.wordpress.com/gemeinschaft/sendbrief-andreas-ehrenpreis/>>. (2021. július 10.)

³⁹ *Friedmann – Mais*: Die Schriften der huterischen Täufergemeinschaften. 111–112.

⁴⁰ *Wolkan, Rudolf*: Die Lieder der Wiedertäufer. Berlin : B. Behr's Verlag, 1903. 243; *Kalesný*: Habáni na Slovensku. 170–172.

⁴¹ Ma Soblahov, Szlovákia.

⁴² *Horváth, Pavel*: Die Handwerkliche Erzeugung auf dem Habanerhof in Soblahov in den Jahren von 1649 bis 1668. In Sborník Slovenského národného múzea, 61, 1967, Etnografia 8. 135–166.

kézműves mesterségek művelői alkották, a maradék része pedig mezőgazdasági termeléssel foglalkozott.⁴³

Az anabaptisták munkaszervezését, termelési eredményeit és a gazdaságuk szintjét Ehrenpreis András püspöksége alatt a Gósfalván⁴⁴ működött gazdasági udvar példáján lehet részletesebben megismerni. Gósfalva Vöröskő⁴⁵ uradalmához tartozott, melyet a 16. század végétől a Pálffy család birtokolt. Néhány szerző úgy gondolja, hogy Gósfalvára már a 16. század közepén érkeztek az első anabaptisták.⁴⁶ A megmaradt források viszont arról tanúskodnak, hogy a morvaországi anabaptisták csak 1622-ben telepedtek le Gósfalván.⁴⁷ A gósfalvai udvar további benépesítése a 17. század húszas éveinek a második felében folytatódott annak az eredményeként, hogy az anabaptisták elkezdtek emigrálni Morvaországból a Magyar Királyság területére. Ez reakció volt a fehérhegyi csatával kapcsolatos eseményekre és a II. Ferdinánd által, 1622. szeptember 28-án kiadott rendeletre⁴⁸, amelyben megparancsolta az anabaptistáknak Morvaország elhagyását.⁴⁹ A krónikás feljegyzések szerint Gósfalvára 1626-ban a morvaországi Podivínból⁵⁰ származó anabaptisták települtek.⁵¹ Ugyanez év októberében a gósfalvai és a farkashidai⁵² udvart is elpusztították a császári hadak. Ekkor már a helyi anabaptisták harmadik hónapja nem tudtak a lakóhelyükön tartózkodni a hadi események miatt. A gósfalvai anabaptistáknak ellopták néhány ökrüket és két lovukat, ezenkívül

⁴³ Bővebben lásd *Clasen, Claus-Peter: Anabaptism: A Social History, 1526–1618.* Ithaca : Cornell University Press, 1972. 321–323.

⁴⁴ Ma Košolná, Szlovákia.

⁴⁵ Ma Červený Kameň, Szlovákia.

⁴⁶ *Kalesný: Habáni na Slovensku.* 49; *Babirát, Marián: Košolná (1296–1996).* Košolná : Obecný úrad Košolná, 1996. 114. Eddig még nem sikerült olyan 16. századi levéltári források alapján igazolni az anabaptisták jelenlétét Gósfalván, melyek a vöröskői uradalomban keletkeztek volna. Jelenlétükre egy bizonyos mértékig az új lakosok nevei utalhatnak. Ehhez lásd az 1598-ból származó urbáriumot: Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky (MV SR), Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Rod Pálfi – Panstvo Červený Kameň 1 (ČK 1), leltári szám (sz.) 66, doboz (d. 33), pagina (pag.) 68–71.

⁴⁷ *Wolkan, Rudolf (hrsg.). Das große Geschicht-Buch der Hutterischen Brüder.* MacLeod; Wien : Carl Fromme, 1923. 572.

⁴⁸ *Winkelbauer, Thomas: Die rechtliche Stellung der Täufer.* In Brugger, Eveline – Wiedl, Birgit (hrsg.). Ein Thema – zwei Perspektiven: Juden und Christen in Mittelalter und Frühneuzeit. Innsbruck; Wien; Bozen: StudienVerlag, 2007. 49–50.

⁴⁹ *Kraus: Nové príspevky.* 36–38.

⁵⁰ Ma Podivín, Csehország.

⁵¹ *Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer.* 409–410.

⁵² Ma Farkashida, szlovákul Vlčkovce Szlovákiában.

a katonák felégették a pajtájukat és kárt okoztak a lakóhelyekben is.⁵³ Még ennél is nehezebb helyzetbe kerültek a Gósfalván élő anabaptisták 1663-ban. Az oszmán hadakkal való nyílt konfrontáció előtt a helyi lakosságot az a veszély fenyegette, hogy a környéken fognak áthaladni a császári zsoldosok, és hogy ez esetleg fosztogatásokhoz is vezethet. Amikor ugyanis ugyanaz év augusztusában a császári hadak Sempte⁵⁴ felé tartottak, a Farkashidán élő anabaptisták erre meneküléssel reagáltak. Egy részük Nagyszombat felé, a másik részük pedig Vöröskő felé vette az irányt. Útközben Gósfalván hagyták az ökreiket, juhaikat és teheneiket.⁵⁵

1663. szeptember 3-án tíz és tizenegy óra között váratlanul a gósfalvai gazdasági udvart török és tatár hadak támadták meg. Fosztogatásuk elérte a Dejtén⁵⁶ és Farkashidán élő anabaptistákat is. Gósfalván ekkor az anabaptisták nagy része a házban tartózkodott, mert el akarták magukkal vinni a várba a megmaradt gabonát és néhány más tárgyat is, és ott akartak elrejtőzni. Hármat közülük az oszmánok nyomban megölték. A lakók egy része a támadók elől a közeli halastóhoz próbált menekülni, a többiek a mezőn keresztül a várhoz tartottak. A támadóknak sikerült negyedóra alatt elfogni 43 személyt (köztük férfiakat, nőket és gyerekeket), akiket 8 lóval, 24 marhával, 450 juhval és különböző háztartási kellékekkel elvittek magukkal. Amit nem tudtak magukkal elvinni, azt szeptember 6-án az egész udvarral együtt felégették.

Azok a gósfalvai anabaptisták, akiknek sikerült elszökni, több mint egy évig Vöröskő várában maradtak.⁵⁷ Mivel nem voltak képesek bebiztosítani maguknak elegendő élelmet, huszonhat ember elhunyt közülük. Akik túléltek az eseményeket, azok az Ószombatban élő anabaptisták után mentek. De mivel a gósfalvai testvérek és nővérek sokáig (1665-ig) el voltak választva a közösségtől, el kellett az ószombati közösséget hagyniuk. Végül az ínségben Pálffy IV. Miklós segített nekik 1665. augusztus 8-án, amikor egy szabad házat bocsá-

⁵³ „...den Br. zu Kesselsdorff wurden 8 (6) Ochsen vnd 2 Ross genommen, Inen auch der stadl abgbrennt vnd ire ganze wonung seer übel verderbt.“ *Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer.* 431.

⁵⁴ Ma Šintava, Szlovákia.

⁵⁵ „...Haben also das haus ganz ausgelert vnd verlassen müessen, vnd sein mit iren Ochsen, schaafen vnd khueen geen kesselsdorff in die Fluecht.“ *Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer.* 506.

⁵⁶ Ma Dechtice, Szlovákia.

⁵⁷ *Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer.* s. 509.

tott a rendelkezésükre Csesztében⁵⁸. Gósfalvára az anabaptisták csak 1676-ban tértek vissza.⁵⁹

Ehrenpreis András működése alatt, a morvaországi és a magyar királysági anabaptisták legmagasabb képviselőjeként, a gósfalvai udvar a magyarországi anabaptisták ismert és prosperáló székhelyévé vált. Több kiemelkedő prédikátor (sg. „*Diener des Wortes*”) is működött itt. Robert Friedmann történész azt is feltételezi, hogy működhetett itt valamilyen prédikatori szeminárium (iskola).⁶⁰ A prédikátorok közül név szerint például Hans Friedrich Kuntsche⁶¹ ismert, aki itt tartózkodott 1641-től egészen haláláig, 1659-ig. Továbbá ismertek még Andreas Binder (t 1662), Michel Mildner (t 1660) vagy Tobias Bersch (t 1701).⁶²

Vöröskő uradalmának dolgozóival és hivatalnokaival a gósfalvai anabaptisták a gazdasági vezető („*Haushalter*”) segítségével kommunikáltak.⁶³ A 17. század negyvenes éveiből fennmaradt forrásokból Gabriel Pürz neve ismeretes.⁶⁴ A fennmaradt nyilvántartásokban önmagát sokszor csak Gabriel néven nevezte meg. A 17. század ötvenes éveiben az uradalommal írásbeli kapcsolatot Hannß Fridrich Kientsch, a hatvanas években pedig Casper Eglauach tartott. A forrásokban mindkettőjükre „legöregebb”, „Eltster” jelzővel hivatkoznak.⁶⁵

Annak a meghatározása, hogy vajon az itteni anabaptisták a mezőgazdasági termelés terén vagy az egyes mesterségekben voltak az aktívabbak, Vöröskő uradalma gazdasági feljegyzéseinek az

⁵⁸ Ma Častá, Szlovákia. *Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer*. 520. Ez az újonnan alapított udvar volt az utolsó régi típusú anabaptista udvar. *Winkelbauer, Thomas: Die Vertreibung der Hutterer aus Mähren 1622: Massenexodus oder Abzug der letzten Standhaften?* In Bahlcke, Joachim (hrsg.). *Glaubensflüchtlinge: Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*. Münster: LIT, 2008. 219.

⁵⁹ *Beck: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer*. XLVII.

⁶⁰ *Friedmann, Robert: Hutterite Studies: Celebrating the Life and Work of an Anabaptist Scholar*. MacGregor: Hutterian Brethren Book Centre, 2010. 191.

⁶¹ *Landsfeld, Herman: The Discovery of Hutterite Books*. In *Mennonite Life*, 17, 1962/3. 142.

⁶² *Hege, Christian – Friedmann, Robert: Kesselsdorf (Slovakia)*. In *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia*. <http://gameo.org/index.php?title=Kesselsdorf_%28Slovakia%29>. (2021. Július 10.)

⁶³ *Schlachta, Astrid: Hutterische Konfession und Tradition (1578–1619): Etabliertes Leben zwischen Ordnung und Ambivalenz*. Mainz: Philipp von Zabern, 2003. 247, 297.

⁶⁴ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 662, d. 135, levéltári jelzet (662/14, 16, 18).

⁶⁵ A Pálffy család képviselői a levelekben a „Lieber“ megnevezéssel titulálták. MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 662, d. 135, j. 662/64, 662/86.

alapos vizsgálatát igényli.⁶⁶ Több kutató megállapításainak köszönhetően ma már ki lehet mondani, hogy néhány mesterséget (főleg a fazekas mesterség) a gósfalvai anabaptisták is nagyon magas szinten műveltek. Az is arról tanúskodik, hogy a gósfalvai műhelyben fajanszot is gyártottak. A legrégebbre datált lelet ebből a finom kerámiából, melyet ezen a lelőhelyen találtak, 1630-ból származik.⁶⁷ Az itteni kézművesek mázas csempéket is készítettek, melyeket rendszeresen nagy számban a Pálffy család részére is szállítottak a fűtő kemencék és kályhák („Offen”) burkolatára. Vöröskő uradalmi igazgatásának elszámolásaiból tudni, hogy a gósfalvai anabaptisták cipész-, szabó-, szövő-, kerékgyártó-, asztalos- és kovács-mesterséggel is foglalkoztak.⁶⁸ Arra is bizonyítékok vannak, hogy a konkrét termékek megrendelését Pálffy IV. Miklós és a felesége, Harrach Mária Eleonóra saját kezükkel készítették.

Gósfalván az anabaptisták a malmot is üzemeltették. Egy 1660-ból származó urbárium elárulja, hogy az évi bér, amit fizettek érte, 500 magyar forint volt.⁶⁹ Az 1663-as gósfalvai oszmán betörés után decemberben elkészítették ennek az akkoriban elhagyatott malomnak az inventáriumát, melyet „Benedikt Wolff Pilling” és „Mathias Welßer” üzemeltettek.⁷⁰ Miután a hetvenes évek derekán az anabaptisták visszatértek Gósfalvára, újra a Pálffy család szolgálatába álltak és molnárként is dolgoztak.⁷¹ Vöröskő uradalmának kora újkori kutatásához nagyon értékes az 1754. évi részletes urbárium.⁷² Megtalálható benne a volt malom és az anabaptisták gósfalvai udvarának leírása, az ún. „Habaner Mühle” és „Habaner Hoff”. A forrás ezen felül tartalmazza a lakosság összes kötelezettségét a Pálffy urada-

⁶⁶ A megmaradt levéltári anyagból tudni, hogy azok az anabaptisták, akik a kiskárpáti területeken telepedtek meg, szőlőtermeléssel is foglalkoztak. A további kutatásokat az uradalom gazdasági feljegyzéseinek az alapos elemzésére kell összpontosítani. *Žudel, Juraj*: Panstvo Červený Kameň I. (1287) 1536–1913. Inventár. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1969. 21–61; MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 662, d. 135, j. 662/1.

⁶⁷ A 17. századi fazekas műhelyt Herman Landsfeld (1899–1986) találta meg. *Pajer, Jiří*: Kouzlo keramiky (Vzpomínka na Heřmana Landsfelda). In: *Národopisné aktuality*, 21, 1984/4. 237–246; *Pajer, Jiří*: K počátkům výroby novokřtěstěnských fajánsí v Sobotišti. In *Frolec, I.* (red.). *Slovácko XLII 2000*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum, 2001. 27.

⁶⁸ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 662, d. 135, j. 1–99.

⁶⁹ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 142, d. 64, folio 25.

⁷⁰ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 149, d. 64, j. 149/1, 2.

⁷¹ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 662, d. 135, j. 662/96 – 99; MV SR, SNA, f. Rod Pálfí – Ústředný pálfiovský archiv, Arma IV, Ladula 8, Fascikel 3, Numerus 10, folio 24–25.

⁷² MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 768, d. 175, pag. 190 – 191.

lommal szemben a 18. század első felében. Érdekes a megállapítás, miszerint „Habaner hoff. Dienes ist kein gesperter hoff wie die habaner gewöhnlich haben, sondern es seyndt nur noch hin undt her häuser, sie liegen bey der Habaner Mühl herumb, undt seyndt nur ordinari gebaue logirungen“. Az 1754-es összeírásban említenek egy Gósfalván található volt juhászdudvart („Schafffer hoff“), melyet annak idején a majolikát készítő mester használt („Majolica geschür macher“). Bár azt a forrás nem említi, valószínű, hogy a majolika készítője egyenes leszármazottja volt az anabaptistáknak, illetve ez azonos lehetett azzal a személlyel, akit a szöveg lejjebb Hontza György néven említ. Az 1754-es urbáriumban, az „Observationes“ részben megtalálható a gósfalvai lakosság pontosabb jellemzése. A dokumentum említi, hogy a helyiek a 18. század közepén mindannyian római katolikusok voltak, de korábban éltek ott habánok vagy más néven újkeresztények is. Közülük néhány kézműves a kúriában élt. De fél éve két idős ember kivételével mindannyian áttértek a katolikus hitre. A megmaradt két idős ember is nemsokára meghalt, egyik a másik után. Ezért Gósfalván csak egy korsókészítő, egy cipész és egy szabó maradt életben, akik mind katolikusnak vallották magukat. Gósfalván éltek művészek is, akiket viszont Thököly Imre elhurcolt magával Sárospatakra. Ezenkívül élt Gósfalván még egy anabaptista származású férfi, akit Hontz Györgynek hívtak, és annak idején katolikus volt. Nyitra vármegyéből származott és ügyességének köszönhetően a távolabbi környéken is híres fajanszkészítő mesterként ismerték. Az urbárium szerzője termékeit a Holicsban⁷³ található császári majolikagyárban készültekhez hasonlította, sőt szerinte Hontz György jártasabb volt az eredeti, fehér zománc öntésének a technikájában.⁷⁴ Arra tekintettel, hogy Lotaringiai Ferenc holicsi gyárának kezdetei a 18. század negyvenes éveinek az elejére tehetőek, Hontz műhelye Gósfalván még

⁷³ Ma Holíč, Szlovákia.

⁷⁴ „vor Zeiten seyndt auch Habaner, oder die Wiedertaufer hier in Besitz gewesen, in 1. Hoffe der gleichsam eine Curia ware, worin auserlasene Handtwerckhs Leütthe waren; endtlich vor einem ½ saeculo seyndt sie bis auf 2. alte Männer alle getaufft undt catholisch worden, welche aber nach undt nach abgestorben, undt dergestalten in Abgang komen, daß nicht mehrer alß noch 1 Krügeber, Schuster undt Schneider übrig, aber alle catholisch seyndt. Es waren solche Künstler hier, daß so gahr der Rebell Tökelj so die wtlib Fürstin Rakoczin geheyratet von diesen Habanern bis nacher Saaros Patak hinter Tokaj geschleppt hat, zwar thut noch 1 Mann von Habaner geschlecht hier wohnen, so aber catholisch undt Geörg Hontz heisset, er ist auß dem Neütra Comitatus undt macht ein Geschier so weith undt breith berühmet, undt fast dem holitscher kay. Fabrique Geschier gleichet, auch besser wie er den auch der selbigen Fabriqs die rechte weisse Glassnus eindeckhet hat.“ MV SR, SNA, f. ČK 1, sz. 768, d. 175, pag. 195.

az ötvenes években is működhetett, és pont ő volt a bérlője a néhai juhászudvarnak.⁷⁵

Eltekintve a gósfalvai udvar gazdasági prosperálásától Ehrenpreis András idejében, erre az udvarra is jellemző az anabaptisták fokozatos eltávolodása az eredeti vallási és társadalmi ideáktól. Jedlicska Pál szerint a szárazpataki⁷⁶ római katolikus plébánia anyakönyvi feljegyzéseiben (az 1637 és 1716 közötti évekből), melyhez Gósfalva is tartozott, fel voltak írva azon anabaptisták nevei, akik áttértek a katolikus vallásra.⁷⁷ Ennek ellenére a szárazpataki anyakönyvek csak 1776-tól maradtak fenn.⁷⁸ A vallási hovatartozás megváltoztatásán kívül megtörtént az eredetileg német származású anabaptisták nyelvi és etnikai asszimilációja is.⁷⁹ A helyiek identitásának ezen megváltozására reflektált az említett, 1754-es urbárium is. Ezek a változások már a 17. század második felében megkezdődtek. A gazdasági épületek és a malom megnevezései a 18. században már csak emlékeztetők voltak az anabaptisták múltjára. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az anabaptista vagy habán megnevezésekkel ne utaltak volna a gósfalvai anabaptisták előző generációinak utódaira.

Fordította: Szalma Štefan (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Pozsony, Szlovákia)

⁷⁵ Ragač, Radoslav (ed.). *Zlatý vek cisárskej rezidencie v Holiči v období Františka Štefana I. Lotrinského*. Skalica : Regionálna rozvojová agentúra v Skalici, 2010. 68 – 69.

⁷⁶ Ma Suchá nad Parnou, Szlovákia.

⁷⁷ *Jedlicska, Pál*: Kiskárpáti emlékek Vöröskőtől - Szomolányig: Hely- s művelődéstörténeti tanulmány. Budapest : Nyomatott a Hunyadi Mátyás Intézetben, 1882. 273.

⁷⁸ *Sarmányová, Jana*: Cirkevné matriky na Slovensku zo 16. – 19. storočia. Bratislava : Odbor archívnictva Ministerstva vnútra SR, 1991. 337.

⁷⁹ *Kalesný*: Habáni na Slovensku. 123.

A SÜLYI SZENT ANNA-KÁPOLNA ALAPÍTÁSA (1521)¹

FOUNDATION OF THE SAINT ANNE CHAPEL IN SÜLY (1521)

Csiba Balázs

Comenius Egyetem BTK Levéltár Szak és Történeti
Segédtudományok Tanszék, Pozsony, Szlovákia
balazs.csiba@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a sülyi Szent Anna-kápolna (Pozsony megyei község, ma szlovákiai Šul'any) történetéhez nyújt eddig ismeretlen információkat. A korábbi szakirodalom szerint a kápolna a 14. században épült, alapítási oklevelét azonban csak két évszázaddal később, 1521. július 30-án adták ki. II. Ulászló király a falut Erdőskereki Acél István kamarásnak, Zaránd megyei nemesnek adományozta 1504 körül, aki nek a következő évtizedben itt volt a rezidenciája, amely valószínűleg 1514 végén a pozsonyi vár várkastélya lett. A szóban forgó kápolna alapítója is, építése feltehetően 1521-ben történt.

Abstract

The study provides so far unknown information to the history of the Saint Anna Chapel in Süly (a village in Pozsony county, today Šul'any in Slovakia). According to previous literature, the chapel was built in the 14th century, however its foundation charter was issued only two centuries later, on 30th July 1521. King Ulászló II donated the village to his chamberer István Acél from Erdőskereki, a noble man from Zaránd county, around 1504, who made here in the next decade his residence and probably at the end of 1514 became the castellan of Pozsony castle. He is also the founder of the chapel in question and its construction took place presumably during 1521.

Kulcsszavak: Szent Anna kápolna, Süly, Erdőskereki Acél István, Pozsony

¹ A tanulmány elkészítését az NKFI K 134690. számú projekt támogatta. Szeretnék köszönetet mondani Neumann Tibornak a tanulmányom megírása során nyújtott segítségéért és hasznos tanácsaiért!

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.8

Keywords: Saint Anne Chapel, Süly (Šul'any), István Acél from Erdőskereki, Pozsony county

A pozsonyi káptalan (legkésőbb) 1499 óta vezetett, örökvallásokat rögzítő jegyzőkönyvei, amelyekbe a késő középkorban a kiállítandó oklevelek fogalmazványait írták, számos „kincset” rejtenek a történelemkutatás számára. Ezek közé sorolandó az Erdőskereki Acél István pozsonyi várnagy kérésére 1521. július 30-án bejegyzett beszámoló a csallóközi Süly faluban (Pozsony megye) felépített Szent Anna-kápolna, ma templom alapításáról,² amelyről a szak- és ismeretterjesztő irodalomban azt olvashatjuk, hogy a 14. század első felében épült.³ Az eset újra bebizonyítja, hogy a történészeknek munkájuk során elsősorban írott forrásokra kell hagyatkozniuk.

Tanulmányomban a kápolna alapítását és annak bizonyos körülményeit igyekszem bemutatni három fejezetben. Az elsőben azt tárgyalom, hogyan került a Zaránd megyei Erdőskerekiről származó Acél István Pozsony megyébe. A másodikban arra keresem a választ, mikor és hogyan szerezte meg Sülyt, végül az alapító-oklevél tartalmát vázolom. Szövegét függelék formájában csatolom tanulmányomhoz. Jóllehet azt a pozsonyi káptalan középkori jegyzőkönyveinek modern forrásközlés formájában való kiadása⁴ is tartalmazni fogja, mivel roppant értékes forrás, véleményem szerint több figyelmet érdemel.

Erdőskereki Acél István

Személye ugyan nem ismeretlen a szakirodalomban,⁵ de életének és pályafutásának alapos feldolgozásával még adós a történelemtudomány. Helyhiány miatt itt csupán a tanulmányom szempontjából fon-

² Slovenský národný archív (Szlovák Nemzeti Levéltár, továbbiakban: SNA), Hodnoverné miesto Bratislavská kapitula (Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára, továbbiakban: HmBk), Autentický protokol (továbbiakban: Prot.) V/1. 492–493. A kétkötetes jegyzőkönyv (1514–1539) a Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében (továbbiakban: DF) egyelőre nem elérhető.

³ *Ipolyi Arnold*: Csallóköz műemlékei. Pozsony, 1994. (Csallóközi Kiskönyvtár) 270–271. (a jegyzetet Húshegyi Gábor írta). Súpis pamiatok na Slovensku I, A–J. Szerk. Harminc, Ivan et alii. Bratislava, 1967. 436.

⁴ A második legrégebbi jegyzőkönyv kiadása már elkészült: Autentický protokol Bratislavskej kapituly II (1504 – 1513). (továbbiakban: APBK II.) Szerk. Csiba Balázs. Bratislava, 2021. (Documenta Posoniensia IV)

⁵ A teljesség igénye nélkül néhány cím: *Fógel József*: II. Lajos udvartartása (1516–1526). Bp., 1917. 39. *Majorossy Judit*: Egy tekintélyes pozsonyi polgár: Friedrich Voyt († ca. 1521). In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. Krász Lilla és Oborni Teréz. Bp., 2008. 482.

tosabb Pozsony megyei tevékenységét ismertetem, azt is csak nagyvonalakban. Acél a Jagelló- királyok egyik leghűségesebb emberének tekinthető. Neve a palotások között már az Ernuszt-féle számadáskönyvben (1494–1495) előfordul,⁶ és később is nevezik őt a források kamarásnak. Pozsony megyei vonatkozásban 1504-től kezdődően bukkan fel az oklevelekben, főleg királyi adományok kapcsán, amelyeket rendre az akkori pozsonyi préposttal, Sánkfalvi Miklóssal (1500–1513)⁷ közösen szerzett.⁸ Tartósnak mondható itteni jelenlétéről azonban csak a 1510-es évek derekától beszélhetünk. Ez szoros összefüggésben áll azzal a körülménnyel, hogy ekkortól pozsonyi várnagyként (is) tevékenykedett. Lássuk, milyen adatok állnak rendelkezésünkre hivatalviselésének kezdetével kapcsolatban.

II. Ulászló 1515. március 2-án parancsba adta Bornemissza János pozsonyi ispánnak és Acél István királyi kamarásának, aki egyben Bornemissza tisztartója a pozsonyi várban (*officiali vestro in ipso castro nostro Posoniensi constituto*), hogy a pozsonyi prépostnak és káptalannak járó vereknyei vám tizedét tartsák tiszteletben.⁹ Bár a parancslevél nem nevezi Acélt egyértelműen pozsonyi várnagynak, aligha lehet másként értelmezni a fent idézett szövegrészletet.¹⁰ Ulászló a pozsonyiakat Bornemissza ispáni kinevezéséről 1514. december 17-én értesítette, és tudjuk, hogy az újdonsült ispán a várat december 30-án vette át.¹¹ Még ezek előtt, november

⁶ *Neumann Tibor*: Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495). (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak) Bp., 2019. 881., 1944. és 1997. tételek.

⁷ *Köblös József*: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával.) (továbbiakban: *Köblös*, 1994.) Bp., 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 12.) 466–467. Később váci prépost is volt, vö. *C. Tóth Norbert*: A váci székeskáptalan archontológiája 1378–1526. In: *Studia Comitatus*, Új folyam 2. Szentendre, 2016. 11. Még 1518-ban is az (SNA, HmBk Prot. V/1. 254–255.), végrendeletét 1520-ban említik (uo. 411–412.).

⁸ Ezek felsorolásától most eltekintek. Ahogy alább látni fogjuk, valószínűleg ekkor szereztek meg Sülyt.

⁹ DF 228406. Az ügygel kapcsolatban lásd még: DF 228230.

¹⁰ Hasonló megfogalmazásokra később is van példa. II. Lajos 1519. évi oklevelében: „egregii Stephani Aczel de Sewl castellani sew officialis castri nostri Posoniensis” (Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltár [továbbiakban: DL] 47271.), vagy Bornemissza 1526. évi levelében: „ad Stephanum Aczel officialem nostrum” (DF 243603.).

¹¹ *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás*: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. I. Főpapok és bárók. (továbbiakban: Arch. 1458–1526. I.) Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 128. Meg kell jegyezni, hogy említik a Bornemissza kinevezé-

11-én a király azt írta Pozsony városának, hogy Podmanicki János ispán (1510–1514)¹² meghalt, ezért már kiválasztotta egyik emberét (*alium quempiam hominem nostrum delegimus*) a vár őrzésére (*ad conservacionem eiusdem castris*), valamint parancsba adta a jelenlegi várnagynak (tehát Podmanicki emberének), hogy jelenjen meg előtte a vár visszaadásáról szóló parancs meghallgatására (*ut ad nos veniat commissionem restituendi castris coram auditurus*). Addig a pozsonyiaknak kell ügyelniük a várra, illetve annak tartozékaira és jövedelmeire (*victualia et ingenia in castro integre preter omnem dissipationem conserventur usque ad tempus occupationis*), vagy másképp mondva: meg kell akadályozniuk a leköszönő várnagy részéről „várható” visszaéléseket.¹³ Az említett december 17-i levelében pedig a király arra utasította a várost, hogy két polgára legyen jelen, amikor Podmanicki emberei átadják a várat Bornemisszának. Ő (szintén levélben) lényegében ugyanazt kérte (magát még csak budai várnagynak nevezve) a pozsonyiaktól négy nappal később: ketten legyenek jelen, a várat familiárisának (a későbbi pozsonyi ispánnak), Kerecseni Szalai Jánosnak kell átadni, s erről majd tegyenek neki jelentést (*singula nobis rescribere velitis*), biztosítva őket afelől, hogy kedvességük nem marad viszonzás nélkül (*nos enim de omni vestra diligencia et apud regiam maiestatem et dominos omni favore et benivolencia prosequi curabimus*).¹⁴

A felsorolt források alapján a pozsonyi vár 1514. december 30-án került Bornemissza János birtokába, és ő nevezte ki Acél Istvánt várnagynak, valószínűleg a király tanácsára vagy parancsára. Elképzelhető, de nem bizonyítható, hogy az 1514. november 11-i levélben említett, bizonyára a királyi udvarhoz tartozó ember alatt is Acélt kell érteni. Az ügygel kapcsolatban még két forrásra kell felhívnom a figyelmet. Egy 1514. augusztus 10-i keltezésűnek tűnő oklevél Acélt már várnagynak mondja, de ez tévedésnek tudható be.¹⁵ A másik már

séről szóló királyi levelet („magnificum Iohannem Bornemizza castellanum castris nostri Budensis in comitem Posoniensem prefecimus”), de jelzete (DF 241128.) nincs feltüntetve. Továbbá az 1514. november 27-i dátummal hivatkozott Pozsony megye oklevele (DL 90426.), amelynek intutáliójában Bornemissza (budai várnagy és) pozsonyi ispán szerepel, valójában 1515. november 26-án (Szent Katalin ünnepe utáni hétfőn) kelt, akárcsak két másik oklevél (DL 62016-7.).

¹² Arch. 1458–1526. I. 127.

¹³ DF 243386.

¹⁴ DF 243387.

¹⁵ A pozsonyi káptalan 1517. augusztus 10-i okleveléről van szó, amelyről 1802-ben készítettek másolatot (DF 285424.), de nem az oklevél tisztázata (DL 60044.), hanem a káptalan jegyzőkönyvi bejegyzése alapján (SNA, HmBk, Prot. V/1. 102–103.). Abban az évszámokat többnyire arab számok-

több magyarázatot igényel. 1515. január 2-án a pozsonyi káptalan előtt Ekecsi Nagy Albert özvegye, Ilona és Bagyagy Ambrus elismerték, hogy Tersánszki (*Tarssanczky*) Gáspár pozsonyi várnagy fia, György, a vereckyei rév vámszedője kifizette nekik a fogott bírók által 40 forintban megállapított vérdíjat Ilona fia, Nagy Mátyás megöléséért.¹⁶ Jóllehet a forrás fogalmazása szerint Gáspár ekkor még mindig bírta a várnagyságot, véleményem szerint ez nincs összhangban a valósággal, ugyanis – amint látni fogjuk – ő Podmanicki embere volt. Mindazonáltal az emberölés az ő várnagysága idején történt, talán ezért nevezi őt az oklevél *castellanus*nak. (Az írnok vagy még nem tudta, hogy már nem várnagy, vagy csak elfelejtett utalni arra, hogy korábban töltötte be a tisztséget.) Április 23-án Gáspár (itt *Tarsoski de Nadasd*) és György az említett tisztségek egykori viselőiként bukkannak fel.¹⁷ Nádasdi Gáspárról tudjuk, hogy a pozsonyi várnagy tisztségében egyelőre ismeretlen időben közvetlenül – szintén Podmanicki emberét – Illésházi György alispánt és várnagyot váltotta.¹⁸

Acél István tehát legkésőbb 1515. március 2-án, de a hivatkozott forrás tartalma alapján vélhetően akkor már egy ideje – elképzelhető, hogy 1514. december 30. óta – pozsonyi várnagy volt. Ebben a tisztségben egészen a Mohácsi csatáig megmaradt, ahova Pozsony megye csapatát vezette és amelyben halálát lelte.¹⁹ Új funkciója és feladatköre megkövetelte, hogy szinte állandó jelleggel Pozsony megyében tartózkodjon, ám továbbra is fenntartotta a kapcsolatot a királyi udvarral. Láthattuk, hogy II. Ulászló 1515-ben kamarásnak nevezte, és ilyen minőségben később is van rá adatunk.²⁰ Sőt 1521-

kal jelölték, és az akkor használt hetest (amely jobban hasonlít a mai négyes-re) tévesztette össze a másoló.

¹⁶ SNA, HmBk, Prot. V/1. 52–53.

¹⁷ DF 228232.

¹⁸ Maga Nádasdi Gáspár vallotta ezt („Georgium Illyes in officiolatum castellanus Posoniensis immediate successisset“) egy 1519. évi tanúvallatás során. DL 103126., vö. *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. II. Megyék.* (továbbiakban: Arch. 1458–1526. II.) Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 190. Illésházi 1509 és 1512 között és 1525-ben mutatható ki alispánként.

¹⁹ Július 13-án már „ad bellum contra Thurcas profecturus“ (SNA, HmBk Prot. V/2. 42.), vö. *Kalous, Antonín: Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége.* In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2007. 2. sz. 612.

²⁰ 1519-ben: DF 225934. és A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára IV. (1500–1526). Szerk. Dreska Gábor. Győr, 2013. 194. 1520-ban: SNA, HmBk Prot. V/1. 332–333.

ben II. Lajos tanácsosának és pozsonyi harmincadosnak nevezte.²¹ Ezek mellett 1517-ben, 1519-ben, 1524-ben és 1525-ben²² pozsonyi alispánként is feltűnik a forrásokban, ami elvileg nem lenne meglepő, de röviden mégis ki kell térnünk erre a funkcióra.

Pozsony megyében rendszerint a pozsonyi vár várnagya egyszerűen alispán is volt, bár akadtak kivételek. Amint azt már tudjuk, Illésházi György mindkét funkciót betöltötte, ám Nádasdi Gáspár esetében csak a várnagság átvételére rendelkezünk adattal. Abból kiindulva, hogy 1513-ban Bakai Vas Ferenc viselte az alispáni címet,²³ Nádasdi valószínűleg nem volt alispán. Úgy vélem, hasonló a helyzet Acél esetében is. Egyrészt azért, mert 1516 és 1522 között Pókateleki Kondé Mihály viszonylag gyakran szerepel alispánként, és 1525-ben Illésházi is visszatért egykori tisztségébe.²⁴ Ez alapján legalább azt a következtetést kell levonnunk, hogy 1515 és 1526 között Acél mellett működött még egy alispán. Meg kell azonban jegyezni, hogy Acél alispáni említése egyetlen esetben sem Pozsony megye kiadványából származik. Érdeemes megvizsgálni azt is, mi van, ha Acél és egy másik alispáni címmel rendelkező személy egy és ugyanazon forrásban bukkan fel. Szerencsés módon rendelkezésre áll egy ilyen eset, és azt érdemes alaposan szemügyre venni. 1517. június 21-én (a fent említett oklevél) a pozsonyi káptalan és Szentgyörgyi Péter országbíró megegyeztek abban, hogy egy Loka nevű szigettel és más birtokokkal kapcsolatos peres ügyeiket fogott bírók, köztük Acél István pozsonyi alispán döntésére bízzák.²⁵ Ugyanazon év vége felé, október 26-án az ügy folytatásában kiállított oklevélben az írnok az Acél neve mellett álló *vicecomes* szót mindenhol javította *castellanus castri nostri Posoniensis*-re, még a június 21-i oklevél átírt szövegében is.²⁶ Sőt az 1519. évi átírásban már eredendően várnagyot írtak.²⁷ Ennek oka szerintem abban keresendő, hogy a fogott bírókkal Kondé Mihály alispán is, akinek a címét nem javították, közreműködött. Ebből azt vonhatjuk le, hogy kettejük közül Kondé volt a tényleges (a megye közös-

²¹ DF 241202. és DL 23510. (A király nevében átveszi Dévény várát Szentgyörgyi és Bazini Ferencről és Farkastól). A harmincadosi funkcióra lásd: DL 106913.

²² 1517: DF 227879. 1519: DF 227877., vö. DF 227334. 1524: Archivum Familiae Motešický. Stredoveké listiny z archívu Motešickovcov. Szerk. Marek, Miloš. Kraków, Trnava, 2010. (Fontes rerum Slovacarum II.) 336. 1525: A Perényi család levéltára, 1222–1526. Közzéteszi: Tringli István. Bp., 2008. 853. sz.

²³ APBK II. 466. sz.

²⁴ Arch. 1458–1526. II. 191.

²⁵ DF 227879.

²⁶ DF 227800.

²⁷ DF 227801.

sége által megválasztott?) alispán. Legutóbb Acél alispáni címével kapcsolatban Neumann Tibor így fogalmazott: „Szinte olyan, mintha Acél ritkán említett *vicecomes* megnevezése nem is megyei tisztség lenne, hanem a bárói tisztséget jelentő pozsonyi ispáni cím helyettesítéértették rajta.”²⁸ Véleményem szerint rátapintott a lényegre, azonban közelítsük meg a problémát Acél és Bornemissza viszonya felől is.

1523. december 26-án Acél a pozsonyi káptalan előtt elismerte, hogy egykori titkára és servitora, Mátyás deák, aki „plura officia, videlicet tricesimas, decimas, salium cameras, dicas regias et castorum regimina ab eodem Stephano Aczel tenuisset”, és ezekről először Bornemisszának, majd „ipsi Stephano Aczel vices eiusdem domini Iohannis Bornemizza in dictis officiis gerenti” becsületesen elszámolt.²⁹ Az oklevél bepillantást enged abba a feladatkörbe, amelyet Bornemissza Acélra bízott. Láthatjuk, hogy a megyei törvényszéken való bíraskodás nem tartozott azok közé. Bizonyára azért, mert az alispán reszortja volt.³⁰ Az idézett oklevél azt is elárulja, hogy Acél bizonyos feladatokat helyetteseire vagy beosztottjaira bízott. Mátyás deákon kívül ismerünk másokat is. Egy 1520. évi oklevél szerint Gorsásősi Méreg János (Acél rokona) „hic Posonii apud egregium Stephanum Aczel de Kereky castellanum castris Posoniensis in servicio constitueretur”.³¹ 1522-ban Szilasi Acél Pétert (szintén Acél rokonát)³² és 1526-ban Örkényi Sebestyént³³ alvárnagyként említik a források.

Süly Acél István birtokában

Acél az alapító-oklevélben rögzített elmondása szerint Sülyt a királytól kapta adományul. Sajnos az erről szóló oklevelet nem sikerült fel-

²⁸ Neumann Tibor: Alispánválasztás a középkor végi Magyarországon. In: Századok, 2021. 1. sz. 106., 25. jz.

²⁹ SNA, HmBk Prot. V/1. 696–697.

³⁰ Kondé Mihály megyei törvénykezésben való részvételére lásd pl. Az Olgyay család levéltárának oklevelei, 1469–1526. Szerk. Csiba Balázs. In: Fons, 2020. 3. sz. 224.

³¹ SNA, HmBk Prot. V/1. 380–381.

³² SNA, HmBk Prot. V/1. 552–553. Korábban, 1519-ben Acél gelei officiálisaként említik (DL 47281.), 1528-ban dévényi várnagy (SNA, HmBk Prot. V/2. 211.). Nem keverendő össze Szilasi Péter pozsonyi kanonokkal (1510–1521). *Köblös*, 1994. 474.

³³ Minden bizonnyal 1526 nyarán helyettesítette Acélt, aki a törökök ellen indult, mert szeptember 9-én Ákosházi Sárkány Ferenc afelől nyugtatta őt, hogy Sárkány Ambrus familiárisai, Aranyosi Csóka Gáspár lednicei és Előtejadi Keresztes Lukács éberhardi várnagyok által nála megőrzésre elhelyezett 4000 forintot és más tárgyakat visszaadta neki. SNA, HmBk Prot. V/2. 49–50., vö. uo. 57–58.

lennem, de az adományozás idejét egy viszonylag rövid időszakra szűkíthetjük le. Ehhez azonban először meg kell ismernünk négy oklevél tartalmát, amelyek első pillantásra meglehetősen kaotikus képet festenek. 1503. június 1-én Doborgazi János fia, Dénes, aki Sülyi András fia, Máté leányától, Anasztáziától született, iktatást kért az említett András dédunokájának, Mátyásnak (apja Márton, nagyapja Mihály) birtokrészeibe, amelyek Dénest zálogjogon illettek meg. Ez hat nappal később sikeresen megtörtént, többek között Sülyi Húsvét Sebestyén és mások jelenlétében.³⁴ 1505. január 7-én az említett Sülyi Mátyás özvegye, Erzsébet a pozsonyi káptalan előtt arra panaszkodott, hogy ugyan Acél István kamarás a nádor parancslevelével felszólította őt a férje sülyi birtokaiból hozomány és jegyajándék fejében járó pénzüsszeg átvételére, de Acél csak 20 forintot volt hajlandó kifizetni.³⁵ Augusztus 28-án már azt vallotta, hogy Sánkfalvi Miklós pozsonyi prépost és Acél ez ügyben 120 forinttal kielégítették őt. Megtudjuk azt is, hogy Mátyás örökös nélkül hunyt el, és birtokrészét Sánkfalvi és Acél királyi adomány címén bírják.³⁶ Nem sokkal később, november 3-án Bolti János deák Acél nevében a következőket panaszolta el a pozsonyi káptalan előtt. A magvaszakadt Sülyi Prokátor Dénes sülyi birtokrészét a király Sánkfalvinak és Acélnak adományozta, akiket már beiktattak annak birtokába, és Sárkány Ambrus pozsonyi ispán felszólította Dénes özvegyét, aki már a Sülyön lakó Lukács felesége, hogy hagyják el a birtokot (*de dicta porcione possessionaria exirent vacuumque possessionem dimitterent*). Ezt meg is tették, ám Lukács és testvére, Sebestyén azt erőszakkal újra elfoglalta.³⁷

A fenti oklevelekben említett Sülyi Mátyás a sülyi nemesek utolsó tagja. A család genealógiája a 14. század elejéig visszavezethető, de ennek ismertetésétől most eltekintek. Fontosabb kihangsúlyozni azt, hogy az itteni nemesek csak a falu felét birtokolták, a másik fele a királyé volt.³⁸ Sülyi Mátyás 1487-ben testvéreivé fogadta

³⁴ DF 226138.

³⁵ APBK II. 46. sz.

³⁶ APBK II. 89. sz.

³⁷ APBK II. 101. sz.

³⁸ 1459-ben Mátyás király Szentgyörgyi és Bazini János gróf kérésére visszaadta familiárisainak, Sülyi Mártonnak és Dénesnek Süly felét (*medietatem possessionis Swel*), amelyet még felmenőjüktől örököltek, de „prefatus condam avus ipsorum ad quendam exercitum alias sub pena occupacionis possessionum generaliter in hoc regno nostro instauratum ire neglexisset, vivente adhuc eodem avo ipsorum per comites Psonienses ad castrum nostrum Psoniense occupata fuisse et eciam nunc ad idem castrum occupative teneri asseritur.“ Archív mesta Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy, zbierka listín a listov (Pozsony város levéltára) 3268.1. (az oklevél a DF-ben nem található). A falu másik, királyi kézen lévő felére (bár erre a források általában nem

Haraszi Gergelyt és Ferencet, nekik adományozva sülyi birtokait, egészen pontosan egy nemesi és 12 jobbágytelket, azzal a feltétellel, hogy élete végéig el kell őt tartaniuk, és ha magtalanul halna meg, birtokai teljes joggal rájuk szállnak.³⁹ A szerződéshez a király a következő évben a hozzájárulását adta, és elrendelte a Harasziak birtokba iktatását is, ami azonban Dercsikai János felesége, Margit, valamint Doborgazi Prokátor János fiai, Mátyás és Dénes tiltakozása miatt meghiúsult.⁴⁰ Úgy tűnik, a Harasziak a későbbiekben sem tudták érvényesíteni a jogukat, ugyanis láthattuk, hogy Mátyás magtalan halála után birtokai a koronára szálltak. Azonban előtte még elzálogosította azokat Doborgazi János fiának, Dénesnek, aki azonos a fent említett 1488. és 1503. évi iktatásokban szereplő Prokátor Dénessel. Annak a Doborgazi János deák érseki nemesnek⁴¹ volt a fia, aki a 15. század közepén gyakran szerepel jogi képviselőként.⁴² Innen származik a Prokátor ragadványnév (ti. a latin *procurator* szóból), amelyet fiai megörököltek.

A felsorolt adatok alapján tehát a következőket mondhatjuk el. Sülyi Mátyás valamikor a 15. és 16. század fordulóján⁴³ magtalanul meghalt. Birtokaiba 1503. június 6-án zálogjogon bevezették Prokátor Dénest, aki ezután nem sokkal szintén örökös nélkül távozott az élők sorából. A koronára háramlott javakat Sánkfalvi prépost és Acél kamarás kérték és kapták adományul, birtokba iktatásuk is sikeresen megtörtént. Rendezniük kellett még Mátyás özvegyének, Erzsébetnek hozományát és jegyajándékát, valamint felszólítani Dénes nevén nem említett özvegyét és újdonsült férjét, Lukácsot, hogy hagyják el a birtokot. Süly adományozása ezek alapján 1503. június 6-a (Süly még Prokátor Dénes birtokában) és 1505. január 7-e (a kedvezményezettek ekkor már Erzsébettel egyezkedtek) közé tehető, de nagy valószínűséggel 1504-ben került rá sor. Tudjuk azt is, hogy Lukács és

utalnak), lásd pl. Zsigmondkori Oklevéltár X. (1423). Szerk. C. Tóth Norbert. Bp., 2007. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 43.) 131. sz. Ez az 1440-es évek „zavaros időiben” gyakran képezte királyi adományok tárgyát, de ez témánk szempontjából lényegtelen.

³⁹ DF 266539.

⁴⁰ DF 226137.

⁴¹ A doborgazi (esztergomi) érseki nemesekre lásd *Csiba Balázs: Genealógia predialistov z Dobrohošťa do začiatku 15. storočia*. In: *Ingenii laus*. Szerk. Benková, Eva – Púčik, Marek. Bratislava, 2017. 189–206.

⁴² Például 1436-ban Bazini Péter özvegyét, Hedviget és fiát, Imrét (DL 61510.), 1450-ben Bazini Györgyöt és fiait (Sopron vármegye története, Oklevéltár, Második kötet 1412–1653. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1891. 350.), 1452-ben Pozsony várost (DF 242403.) képviselte.

⁴³ 1491 májusában még életben volt. SNA, HmBk 1-5-22. (a DF adatbázisban nincs).

testvére, Sebestyén jogtalanul újra elfoglalták a birtokot. Valószínűleg ezzel a hatalmaskodással áll összefüggésben az, hogy Sánkfalvi és Acél 1506. február 19-én – többek között – sülyi Húsvét(i) Lukácsot a király elé akarták idéztetni.⁴⁴

Süly 16. század eleji birtokviszonyaihoz még két megjegyzést kell fűznünk. Először is azt, hogy Mátyás három sülyi jobbágytelkét sülyi Gróf Miklós (bizonyára jobbágy) bírta zálogjogon, és ezeket Sánkfalvi és Acél 1508-ban váltották ki.⁴⁵ Ezzel bizonyára Mátyás összes birtoka a kezükben összpontosult, és a királyi adomány feltehetőleg az egész falura, tehát a király részére is vonatkozott, ugyanis a későbbi oklevelek Acélt mondják a teljes falu birtokosának. (Sánkfalvi bizonyára átengedte neki itteni birtokjogát.) A másik megjegyzés az, hogy Sülyi Mátyás birtokait 1512-ben Nagylucsei Dóci Ferenc és testvére, László kérték és kapták adományul II. Ulászlótól.⁴⁶ Mivelhogy ezzel – finoman szólva – jócskán elkéstek, minden arra utal, hogy nem tudták a javakat birtokba venni. Erről árulkodik az a tény, hogy amikor a Nagylucseiek 1516-ban felosztották Pozsony megyei birtokaikat, Sülyről nem tettek említést.⁴⁷

Acél István – a jómódú nemesekre jellemző módon – hangyaszorgalommal igyekezett növelni birtokállományát nemcsak Pozsony, hanem Nyitra, Bars és Komárom megyékben is. Ennek ellenére Süly mégis – kis túlzással azt mondhatnánk, hogy – a szívéhez nagyon közel állt, aminek elsősorban gyakorlatias, de akár szubjektív okai is lehettek. Érdemes kihangsúlyozni, hogy Süly Duna menti település, tehát innen Pozsony és Buda jól megközelíthető. Tudjuk azt is, hogy gyakran itt tartózkodott, sőt lakott. 1514. szeptember 18-án a pozsonyi káptalan Acél sülyi házához (*ad possessionem Sywl ... consequenterque domum et curiam habitacionis prefati Stephani Aczel*) küldte két kanonokát, mert felesége, Erzsébet vallomást szeretett volna

⁴⁴ DF 227312. Talán azért nem történik Lukácsról említés a parancslevél háttoldalára írt, az idézéssel kapcsolatos feljegyzésben, mert lévén jobbágy (az 1505. évi panaszban *providusként* említik), ügyét nem a király előtt kellett elintézni. A jelek szerint az 1503. évi iktatásnál jelen lévő Húsvét Sebestyén Lukács testvére volt.

⁴⁵ APBK II. 172. sz. Gróf Miklós itt *providus* jelzővel szerepel, 1494-ben bizonyára a Nagylucseiek jobbágya, vö. DL 20408. Az adat abból a szempontból érdekes, hogy Prokátor Dénes 1503-ban Sülyi Mátyás összes birtokába (*totalium porcionum possessionariorum*) kért iktatás, ami ezek szerint nem felel meg teljesen a valóságnak. Az 1488. évi adatot alapul véve, itt egy nemesi és kilenc jobbágytelekről lehetett szó.

⁴⁶ DL 22334.

⁴⁷ SNA, HmBk Prot. V/1. 195–196. A birtokosztály létrejöttében Acél is közreműködött, tehát az 1512. évi adomány miatti esetleges nézeteltéréseket valószínűleg békés módon elrendezték.

tenni, de még gyermekágyában feküdt (*in lecto puerperii decumbentis*), ezért nem tudott személyesen megjelenni a káptalan előtt.⁴⁸ Acél 1517. június 27-én Balbi Jeromos pozsonyi prépostól 200 forintot vett kölcsön, és a törlesztés határidőjének (Szent Mihály ünnepe) elmulasztása esetére Sülyt kötötte le biztosítékkul, ám ez itteni kúriájára nem vonatkozott (*dempta sessione et curia suis nobilitaribus in eadem possessione Sywl adiacentibus, in quibus suam solitus est facere residenciam personalem*).⁴⁹ 1525-ben innen (*ex nostra possessione Sywl*) küldött levelet a pozsonyiaknak.⁵⁰

Acél első és rövid ideig tartó (talán 1505–1506) házasságából, amelyet Ohaji Bornemissza Bálint özvegyével, Klárával kötött,⁵¹ valószínűleg nem születtek gyermekei. Amint láthattuk, második felesége – Szentbalázi Szele Antal (királyi kamarás) fia, Balázs özvegye –, Erzsébet 1514-ben gyereket szült Sülyön. Ekkor a forrás Acél fiát, Gábort és leányát, Annát említi. Abból kiindulva, hogy Anna és a később (1516 végén vagy 1517 elején) született Magdaléna nevű leánya⁵² 1544-ben Gábort bátyjuknak (*frater natu maior*) mondták,⁵³ az következik, hogy Anna született Sülyön 1514-ben. Természetesen nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy Acél összes gyereke itt jött világra. Közülük csupán az említett három, 1526-ig többnyire kiskorúnak feltüntetett (*puer*, illetve *puella* jelzőkkel illetett) gyereke (Gábor, Anna és Magdaléna) élték öt túl, holott még három fiáról (András, Móric és János) és szintén három leányáról (Zsófia, Orsolya és Ilona) tudunk. Mindegyikük csak néhány hónapig tűnik fel a forrásokban,⁵⁴ ezért óvatosan meg merem kockáztatni, hogy Erzsébetnél

⁴⁸ SNA, HmBk Prot. V/1. 46.

⁴⁹ SNA, HmBk Prot. V/1. 94. Tegyük hozzá: ugyanazon év december 8-án (újabb?) 200 forintot vett kölcsön a prépostól, Sülyt ismét biztosítékkul lekötve, ezúttal azonban már nemesi telkére vonatkozó kitétel nélkül. Uo. 111–112.

⁵⁰ DF 241303.

⁵¹ SNA, HmBk Prot. V/1. 185–186. Bálint valószínűleg nem sokkal 1505 februárja előtt magtalanul meghalt (DF 273346.). Klára hozományként megkapta az ő birtokaiból a Bars (néha Nyitra) megyei Kisohajt, amelyet végrendeletében Acélra hagyott, aki – 1526. április 30-i elmondása szerint – körülbelül 20 évig (*quasi a viginti annis vel citra retrofluxis usque adhuc*) birtokolta azt (uo. Prot. V/2. 10–11.). Ezek alapján a házasság talán csak egy évig tartott.

⁵² 1517. január 29-én bukkan fel először a forrásokban. SNA, HmBk Prot. 214–216.

⁵³ SNA, HmBk Prot. VI. 213–214.

⁵⁴ András 1517. november 30-án és december 8-án (SNA, HmBk Prot. V/1. 111.), Móric 1519. június 1-e és 1520. április 2-a között (DL 60062., SNA, HmBk Prot. V/1. 322., 333. és 346.), János 1521. július 15-én (uo. 485.), Zsófia 1523. augusztus 21-e és 1524. június 28-a között (DL 23805., SNA,

a harmadik szülés után valamiféle egészségi rendellenesség alakulhatott ki, ami miatt többi gyermeke nem bizonyult életképesnek. Mindenesetre nagyon feltűnő ez a magas gyermekhalandóság egy olyan jómódú nemes családjában, mint amilyen Acél Istváné volt.

Az alapító-oklevél tartalma

A sülyi Szent Anna-kápolna (*ad honorem et sub vocabulo Sancte Anne matris Marie genitricis Dei*) alapítását megörökítő oklevél először az alapítás vallási megindoklását vázolja. Fontos kiemelni, hogy fogalmazása szerint 1521. július 30-ára a kápolna Acél költségén már felépült (*Stephanus Aczel de sua substancia et de suis facultatibus quandam unam capellam ... fundasset, erexisset et construxisset*). Sajnos az oklevél számos minket érdeklő szempontról nem tesz említést. Egyrészt nem árulja el, mikor kezdődött az építkezés, és Acél mekkora pénzüsszeget fordított rá, de véleményem szerint nyugodtan feltételezhetjük, hogy a munkálatok 1521 folyamán zajlottak. Forrásunk a kápolna méreteiről, valamint külső és belső megjelenéséről sem ír semmit. Az említett információk közlését egy középkori oklevéltől nem is várhatjuk el, annak elhallgatása azonban figyelemreméltó, hogy Acél választása miatt Szent Annára esett. Ezzel kapcsolatban azt feltételezem, hogy Acélt talán az 1510-es években a pozsonyi polgárok elitjéhez tartozó és 1520 körül a királyi udvarral is kapcsolatot tartó Voit Frigyes⁵⁵ ihlette, aki 1514 előtt a pozsonyi Szent Márton-templomban alapított kápolnát Szent Anna tiszteletére. Ők ketten bizalmas kapcsolatban álltak, amit – többek között – az is bizonyít, hogy Voit végrendeletének Acél volt az egyik kedvezményezettje.⁵⁶

A sülyi Szent Anna-kápolna a szentgyörgyúri Szent György-plébániatemplom⁵⁷ főkegyháza lett (*ad quam ecclesiam predicta villa*

HmBk Prot. V/1. 672. és 754.), Orsolya 1524. december 23-án és 1525. április 30-án (DL 39218., SNA, HmBk Prot. V/2. 119.), Ilona 1526. április 30-án (uo. 10.) szerepelnek a forrásokban. A felnőttkort tehát csak Gábor, Anna és Magdaléna élte meg (vö. uo. 656.)

⁵⁵ Életére és pályafutására lásd: Majorossy, 2008. 467–483. A Szent-Anna kápolnára lásd: C. Tóth Norbert: A pozsonyi társaskáptalan archontológiája 1204–1462. Bp., 2020. (Subsidia ad historiam medii aevii Hungariae inquirendam, 12.) 18–19. (80. jz.)

⁵⁶ Das Preßburger Protocollum Testamentorum 1410(1427)–1529. Teil 2: 1487–1529. Hg. Majorossy, Judit, –Szende, Katalin. Wien, 2014 (Fontes iuris. Geschichtsquellen zum österreichischen Recht, 21/2.)

⁵⁷ Mára mind a falu (egykor Bács és Doborgaz szomszédságában fekvő, az esztergomi érsekség vajkai székéhez tartozó Szentgyörgyúr), mind a templom elpusztult, amelynek egykori helyét – Ipolyi Arnold szerint – 1851 körül egy kereszttel jelezték. Csiba Balázs: Cirkevná organizácia vo vybranej oblasti Žitného ostrova v stredoveku. In: *Medea*, 2013/2014. 98–100.

sew possessio Sywl iure parochiali pertinet illique subiacet), így valószínűleg az itteni mindenkori plébános a sülyi kápolnát – bár erről az oklevél nem számol be – a patrónus(ok) által választott, de neki alárendelt káplánra bízta. Acél örök időkre elrendelte, hogy a kápolnában minden kedden (*singulis feriis terciis ebdomadatim perpetuis temporibus*) misét kell tartani (*unam missam celebrare*) saját, felesége és utódai, valamint II. Ulászló és II. Lajos lelke üdvéért (*ob refrigerium anime*). Fontos kihangsúlyozni, hogy jelenlegi ismereteink szerint Acél az egyetlen olyan királyi kamarás vagy palotás, aki ilyen misealapítványt tett királyáért.⁵⁸ Ugyanitt hangzik el, hogy II. Ulászló adományozta neki Sülyt, ám a király és fia üdvéért való misézés szerintem nem a hála, hanem sokkal inkább a tisztelet jele. Amint már említettem, Acél mindvégig kitartott a Jagellók mellett, és ehhez a hűségén kívül más motivációra is szükség volt.

A kápolna anyagi biztonságát úgy igyekezett elérni (*tali dote providisset*), hogy mindenkori patrónusai és bármilyen jogállású személyek, akik Süly határain belül a Dunán malommal rendelkeznek (*in fluvio Danubii intra metas prefate sue possessionis Sywl decurrente molendina habentes et tenentes*), minden egyes malom után – kivéve az Acélnak mint földesúrnak járó éves ajándékokat (*demptis tamen muneribus veluti aucis et circulis sive tortis*) – egy forintnyi éves cenzust kell fizetnie a kápolnának, amit a szentgyörgyúri plébános a saját hasznára fordíthat (*percipere et in usus suos convertere haberet*) mindaddig, míg nem mulasztja el a fent említett misézést. Mulasztás esetén a patrónusok más papot választhatnak (*alios sacerdotes regulares sive seculares, quos maluerint, invenire, conducere et ordinare per illosque huiusmodi missas ebdomadales celebrari et perfici facere possint atque valeant*).

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Erdőkereki Acél István valószínűleg 1504-ben szerezte meg Sánkfalvi Miklós pozsonyi préposttal közösen a Pozsony megyei Sülyt, de az egész falu csak 1508-ban került birtokába. Feltételezhetően még 1514 előtt úgy döntött, hogy itt rendezi be rezidenciáját, ugyanis második feleségével, Erzsébettel kötött házaságából született leánya, Anna már Sülyön jött világra. Ugyanazon év őszén Podmanicki János pozsonyi ispán meghalt, és új ispán, Bornemissza János budai várnagy az év utolsó előtti napján, december 30-án vette birtokba a várat. Bizonyára már ekkor kinevezte Acélt itteni várnaggyá, aki ettől kezdve egészen a mohácsi csatában bekövetkezett haláláig többnyire Pozsony megyében tartózkodott.

⁵⁸ Köszönöm az észrevételt Neumann Tibornak!

Valószínű, hogy sülyi kúriája családja állandó lakhelyéül szolgált, ráadásul a faluban 1521-ben Szent Anna tiszteletére kápolnát építtetett.

FÜGGELÉK

Az oklevél fogalmazványa: SNA, HmBk Prot. V/1. 492–493. A bejegyzés címe: *Fundacio capelle Sancte Anne de Sywl in comitatu Poseniensi.*

Capitulum ecclesie Poseniensis omnibus Christi fidelibus presentibus pariter et futuris presencium noticiam habituris salutem in omnium Salvatore. Ad universorum et singulorum tam presencium, quam futurorum noticiam harum serie volumus pervenire, quod egregius Stephanus Aczel dictus de Erdewskereky coram nobis personaliter constitutus sponte et libere confessus est in hunc modum, quomodo ipse in animo frequenter revolvisset, quod nos homines non sumus incole huius mundi, sed advene et peregrini neque ita in orbem terrarum venimus, ut in eo libeat consistere, sed in spiritu seminandum est et spiritu vita eterna metenda Deus omnium celestibus bonis terrena preposuit, propterea coli expetit et honorari ab homine tamquam pater et qui Deum honoraverit, hunc afficiet premio, ut sit in eternum beatus sitque apud Deum et cum Deo semper, cupiens itaque ipse Stephanus Aczel apprehendere vitam eternam ipsum creatorem omnium de sua substantia honorandum devovisset, ut cum filius hominis venerit in gloria patris sui cum angelis suis, reddens tunc unicuique secundum opera sua, iustis scilicet gratiam anime et corporis, aliis autem penam ex sua ineffabili misericordia mereatur, ad divinum animorum concilium cetumque proficisci et in simum patris eterni reverti, ideo ipse Stephanus Aczel de sua substantia et de suis facultatibus quandam unam capellam ad honorem et sub vocabulo Sancte Anne matris Marie genitricis Dei in villa sew possessione sua Sywl appellata in comitatu Poseniensi existenti et habita fundasset, erexisset et construxisset eamque tali dote providisset, quod tam ipse Stephanus Aczel, quam cuncti sui heredes et posteritates sed et alii sui successores quicumque, qui istic in predicta villa Sywl patroni et domini terrestres efficerentur, quam quippiam alii cuiuscumque status et condicionis homines in fluvio Danubii intra metas prefate sue possessionis Sywl decurrente molendina habentes et tenentes de singulis ipsorum molendinis singulum unum florenum Hungaricalem, censum scilicet annum consuetum, perpetuis futuris temporibus annuatim prefate capelle Sancte Anne dare et persolvere debeant et teneantur (demptis tamen munalibus, veluti ancis et circulis sive tortis ab huiusmodi molendinis sibi Stephano Aczel et suis heredibus atque successoribus universis, dominis scilicet temporalibus, annuatim debitis, que ipse Stephanus Aczel in recognitionem domini sibi ipsi

et suis heredibus atque posteritatibus successoribusque reservavit), quos quidem florenos annui census molendinorum rector et plebanus ecclesie parochialis Sancti Georgii martiris de Zenth Gyewrghwr pro tempore constitutus (ad quam ecclesiam predicta villa sew possessio Sywl iure parochiali pertinet illique subiacet) singulis annis integraliter percipere et in usus suos convertere haberet tali sub condicione et onere, quod ipse rector sive plebanus predictae ecclesie Sancti Georgii pro huiusmodi florenis sive censibus molendinariis a prefatis molendinis – ut prefertur – debitis et obvenientibus singulis feriis terciis ebdomadatum perpetuis temporibus in prefata capella Sancte Anne ob refrigerium anime quondam serenissimi principis domini Wladislai, Dei gracia regis Hungarie et Bohemie etc. (qui scilicet dominus Wladislaus rex predictam possessionem sew villam Sywl fidelissimis serviciis et gratuitis meritis ipsius Stephani Aczel exigentibus sibi Stephano Aczel et per ipsum suis heredibus et posteritatibus universis in perpetuum contulerit), necnon similiter serenissimi principis domini Ludovici, eadem Dei gracia dictorum regnorum Hungarie et Bohemie etc. moderni regis prefatique quondam domini Wladislai regis nati et successoris, domini nostri graciousissimi, corporis et anime salubritatem atque successum, prosperum scilicet ipsius Stephani Aczel, ac nobilis domine Elizabeth consortis eiusdem Stephani Aczel cunctorumque heredum et successorum eorundem animarum salutem^a unam missam celebrare debeat et teneatur, ubi autem rectores et plebani prefate ecclesie Sancti Georgii vel quippiam ipsorum onus celebrandi huiusmodi unius misse ebdomadatum in predicta capella Sancte Anne peragende in se assumptum nollent, non possent aut non curarent, vel in celebrando et perficiendo negligentes se redderent, extunc vitrici eiusdem capelle Sancte Anne pro tempore constituti cum predictis florenis sive censibus molendinorum ad hoc modo premissis deputatis alios sacerdotes regulares sive seculares, quos maluerint, invenire, conducere et ordinare per illosque huiusmodi missas ebdomadales celebrari et perfici facere possint atque valeant repugnacionibus et contradiccionibus prefatorum rectorum sew plebanorum non assumptum et negligencium non obstantibus, ymmo prefatus Stephanus Aczel modo et ordine, quibus supra, predictam capellam Sancte Anne censibus molendinorum supra dictis dotavit, muneralia reservavit, celebracionem missarum ebdomadatum ordinavit coram nobis imprecacione huiusmodi per ipsum Stephanum Aczel pro stabilitate presentis sue ordinacionis et disposicionis superaddita, quod quicumque suorum heredum, posteritatum atque successorum vel quippiam aliorum patronorum dominorumque terrestrium prefatam villam Sywl possidencium et tenencium premisse sue ordinacioni et disposicioni quocumque modo contravenire eamque infringere aut revocare vel in aliquo perturbare

presumpneret et atemptaret, extunc talis infringens et revocans atque perturbans malediccionem Dei omnipotentis et beatissime Marie virginis ac Sancte Anne matris eiusdem Marie, in cuius honorem ipsa capella existit fundata, incurrat et ulcionem divinam non evadat. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes litteras nostras privilegiales pendentis et autentici sigilli nostri munimine roboratas superinde duximus concedendas. Datum feria tertia^b proxima ante festum ad vincula Beati Petri apostoli anno Domini 1521.

^a Tévesen *salute*. ^b Javítva *quinta*-ról.

GLORIA – CREDO – RATIO – UTILITAS. TAKÁCS
GÁBOR: „...SEM GLORIA, SEM CREDO...”
EGYHÁZMODERNIZÁCIÓ ÉS FELVILÁGOSODÁS.
EGYHÁZREFORMERI CÉLKITŰZÉSEK A
FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN. META KÖNYVEK.
PÉCS, 2021. 198. O.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az itt tárgyalt kötet fő érdeme, hogy kortárs szövegeken keresztül mutatja be a 18. század második felének és a 19. század első felének katolikus szellemi gondolkodását, ami lehetővé teszi a felvilágosodás komplexebb, differenciáltabb értelmezését. A kötet tulajdonképpen egy forráskiadvány, ahol a szerkesztett körlevelek rávilágítanak arra, hogy a katolikus egyház milyen utat járt be a felvilágosodáshoz való viszonyában az együttérzéstől a kemény kritikáig és a nyílt szembenézésig. Ugyanakkor eklektikus képet kapunk arról is, hogy a klérus képviselői milyen eltérő álláspontokat fogalmaztak meg, attól függően, hogy a különböző korszakokban és elvek mentén milyen kihívásokra válaszoltak.

Abstract

The main merit of the volume discussed here is that it presents the Catholic intellectual thinking of the second half of the 18th century and the first half of the 19th century through contemporary texts, which enables a more complex, differentiated interpretation of the Enlightenment. The volume is in fact a source publication, where the edited circulars shed light upon the path taken by the Catholic Church in its relation towards the Enlightenment from sympathy to harsh criticism and open confrontation. At the same time, we also get an eclectic picture on how different positions the representatives of the clergy expressed, depending on the challenges they responded in different eras and along different principles.

Kulcsszavak: felvilágosodás, katolikus egyház, klérus eltérő álláspontjai, kortárs dokumentumok

Keywords: Enlightenment, Catholic Church, different views of the clergy, contemporary documents

Takács Gábor öt évvel ezelőtt jelentette meg Johann Michael Sailer (1751-1832) pályafutását és pasztorálteológiai munkásságát bemu-

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.9

ató monográfiáját.¹ Sailer működése révén a 18. század utolsó és a 19. század első harmadának szellemi, kulturális viszonyaiba nyertünk betekintést. A felvilágosodásra adott katolikus válaszok, valamint a klérus saját belső diskurzusának megismerése számos új adalékkal szolgált mind a kutatók, mind a téma iránt érdeklődők számára. Takács újabb kötetének ismertetése előtt fontos kitérni a felvilágosodás és a katolikus egyház viszonyára.

A katolikus egyház a története során folyamatos változásokat élt meg belül, miközben folyamatosan változott a külső viszonyrendszere, változott saját belső képe, miként alakult, módosult a róla alkotott kép is. A karakteres transzformációk, valamint az erőteljes belső és külső útkeresések közé sorolhatjuk a 18. század közepétől számított évtizedeket, azok racionalizációs, felvilágosító, tanító-nevelő tendenciáival.

A 18. század második fele a kutatók számára is kihívásokat intéz. Az egyik legösszetettebb, ugyanakkor nehezen megragadható kapcsolatot, a felvilágosodás szellemi mozgalmait és a katolikus egyház között fennálló viszonyrendszert, interakcióival, kapcsolódási pontjaival. A felvilágosodás eszmeáramlatával kapcsolatban joggal merül fel a kérdés, hogy az milyen mértékben zajlott le az egyház falain kívül (extra muros), és milyen módon, milyen formában az egyház falain belül (intra muros). A ténylegesen létező falak mellett ugyanakkor meg kell találnunk, meg kell látnunk a különböző nyílászárókat, amelyek – hol résnyire, hol kitérve – nyitva voltak. Nem tartható az a vélekedés, amely elképzelhetetlennek tartja az egyházon belüli felvilágosodás lehetőségét, sőt, kizárja az egyházi szerepvállalást a felvilágosodás folyamatában, s kizárólag passzív szerepet tulajdonít neki.

A 18. században mind a Szentszék (erőteljesebben XIV. Benedek pápaságától kezdve), mind az állami egyházpolitika részéről tapasztalhatunk olyan racionalizációs törekvéseket, intézkedéseket, amelyek révén a hívek mindennapi vallásgyakorlatát igyekeztek szabályozni, ezáltal a katolikus társadalom életvitelét aktívabbá, időbeosztását feszebbé tenni. A társadalmon és az egyházon belül zajló felvilágosodás közös pontjának a reformok szükségességének belátása nevezhető meg. A társadalom emendálásában, modernizálásában megnyilvánuló közös pontok összekötötték a katolikus egyházat és a világi társadalompolitikát. A közös út során különleges viszony alakult ki a két fél között, és számos érdekegyezés, ugyanakkor érdekkülönbség, kérdés, vita is generálódott.

A tárgyalt kötet érdeme, hogy bemutatja a korabeli katolikus értelmiségi gondolkodást. Ennek megismerése révén a felvilágosodás

¹ Takács Gábor: Johann Michael Sailer. A centrum unitatis újrafelfedezője. A centrumból élő erkölcs- és lelkipásztori teológia. Pécs, 2016. Ismertetése: Egyháztörténeti Szemle 19 (2018) 3. 141–145.

összetettebb, differenciáltabb értelmezésére nyílik lehetőség. A katolikus felvilágosodás jelenségével bár érdemben foglalkozik a hazai egyháztörténet-írás, ugyanakkor a klerikális diskurzusról viszonylag kevés szöveg került publikálásra. Ennek a hiánynak azért van jelentősége, mert az egyházi értelmiség, elsősorban a püspökfejedelmek, a kanonokok, valamint a szerzetesek reflexiói kiemelkedő szerepet játszottak az egyházi gondolkodás tematizálásában.²

A katolikus felvilágosodás kérdésköre ugyanakkor meg is osztja a történészeket. A jelenség teljes elutasítása mellett számos árnyaltabb álláspont is megfogalmazódott, és létezik olyan (amelyet többek között Anton Schindling tübingeni történészprofesszor is képviselt), amely szerint a katolikus felvilágosodásban határozottan felismerhető a felvilágosodás eszmerendszerének alapvető jegyei (optimista emberkép, racionalista és utilitarista szemlélet, általános reformigény stb.), és ezek a gondolatok katolikus miliőben születtek meg, a katolikus egyház hittételeinek akceptálása mellett. A korabeli katolikus értelmiség is konfrontálódott, polemizált az új gondolatokkal, azokat integrálni próbálta saját érvrendszerébe, világnézetébe. Ez annak a hirdetését jelentette, hogy a katolikus egyház is megújulásra szorul szervezeti felépítését és vallási életét tekintve. Az intenzívvé váló diskurzus generálta a klérus kompetenciáinak fejlődését és fejlesztését. A korszak egyházi vezetői, teoretikusai elsősorban a szellemi és spirituális pallérozottságban látták mind a papsággal kapcsolatos problémák orvoslásának lehetőségét (szellemileg és lelkileg jól képzett lelkipásztorokra van szükség), mind a világi kritikák érdemi megválaszolásának, cáfolásának lehetőségét. A képzés jelentőségét erősítette a klérus normakommunikációs és oktatói tevékenységének evidenciává, illetve praxissá válása, dominánssá lettek és erőteljesen artikulálódtak a társadalomfejlesztő szerepek, feladatok, elsősorban a nevelő, tanító funkciók, az oktatásszervezéssel kapcsolatos teendők. A szemináriumi oktatás minőségének emelése elválaszthatatlan a felvilágosodás tematikájától. A felvilágosítás, felvilágosultság fogalmi legitím és pozitív jelzővé váltak a jozefinista szellemiségű gondolkodók számára.

A 18. század közepétől számított időszakban több részkorszakot, súlypontot is megkülönböztethetünk. Látható a belső útkeresés, az állami igényeknek való megfelelés és olvashatóak a felvilágosodás erősödő vallásellenességére, a radikális racionalizmus kihívásaira adott reakciók. A megváltozott világi gondolkodásmód, az életvitel

² *Schindling, Anton*: Die katholische Aufklärung in der deutschen Geschichte des 18. Jahrhunderts. 14 Thesen. In: Schule, Universität, Bildung. Festschrift für Harald Dickerhof zum 65. Geburtstag. Hg.: Flachenecker, Helmut–Grypa, Dietmar. Regensburg, 2007. 83-90; *Forgó András*: A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban. Világtörténet. 2014. 2. 245.

átalakulása az egyházat olyan szituációba kormányozta, hogy reflektálnia kellett saját küldetésének megvalósítására, annak módjára, illetve a társadalom egészére mint küldetésének megvalósítási közegére.³

Akár az egyház belső világát vagy a hitéletet érintő reformokat, akár a külső kihívásokat (a felvilágosodás erősödő vallásellenessége, a radikális racionalizmus) tekintjük, a klérus érvrendszere a túlzásokkal, a helyes úttól való eltéréssel szemben jelölte ki a saját álláspontját. Talán ez a legerőteljesebb közös halmaza a kötetben közölt szövegeknek. Mindegyik körlevél foglalkozik az igehirdetés reformjával, és az írásokban felismerhető a krisztocentrikus tendencia, vagyis az igehirdetésnek elsősorban Jézus Krisztusról kell szólnia, nem pedig egyéb más témákról. Clemens Wenzeslaus körlevelében a kritikák egész sorát kapjuk, amelyek rávilágítanak az alapvető hibákra és az igehirdetés elsődleges tartalmát is megjelöli: „Az Isten szava legyen az egyetlen és állandó tartalma és anyaga prédikációitoknak.”

Takács Gábor tovább haladt a Sailer-kötetével megkezdett úton, és jelen kiadványában további fontos szövegeket ad közre a német nyelvterületen született főpapi körlevelekből. Öt karakteres írást választott az 1750-es és az 1830-as évek közötti igen nagy időintervallumból. Ez az tág periódus egyszerre jó és rossz is: egyrészt a katolikus reformgondolkodók érvrendszerének határozott ívét képes így kijelölni, másrészt azonban az eltérő kontextusok miatt kevésbé koherens az érvrendszer. A kötet előre meghatározott eljárási rendje és felvállalt célja, hogy a teljesség igénye nélkül kíván képet adni az olvasónak azzal, hogy korabeli forrásokat sorakoztat fel egymás mögé. Elsőként Johann Joseph Trautson (1704–1757), Bécs érseke 1752-es körlevelét olvashatjuk. Trautson célja a lelkipásztorkodás megújítása, ennek kiemelt részeként pedig az igehirdetés megújítása, a búcsúk helyes praktizálása. A papok figyelmét felhívja a gyakorlati hibákra, a hiteles prédikáció fontosságára, illetve az elkötelezett szolgálatvégzésre. Az érsek szerint a barokk egyedülálló közléskényszere az élet minden területén, a kultúra minden formájában és csatornáján keresztül már olyannyira közel hozta az emberekhez a természetfelettit, az istenit, hogy mindaz már csak hétköznapiak, pusztán rutinnak számított. A vallási élet elveszítette eredeti egyházas vonatkozásait: tartalmilag egyre messzebb csúszott a dogmatikai igazságoktól, sokszor a mesék szintjére süllyesztve az üdvösségtörténeti valóságokat, másrészt, megnyilvánulásában és külsőségében a keresztény helyett az emberi – nem ritkán babonás – célkitűzések nyertek benne elsőbbséget.

Másodikként Ernest Johann Nepomuk von Herberstein (1731–1788), Laibach püspöke (később Linz első püspöke) körlevelét közli Takács. Az 1782-ben keletkezett forrás egyértelműen magán hordozza a jozefinista elveket, mintha II. József egyházpolitikai módszereinek

³ Takács: Johann Michael Sailer... i. m. 120.

apológiáját olvasnánk. Körlevelében a felvilágosult abszolútizmus egyházpolitikáját, társadalompolitikai célkitűzéseit, a közhasznúság elvét igyekszik igazolni. Az egyház karizmatikus ágáról, a szerzetesség szerepéről negatív módon nyilatkozik. A szerzetesség helyére Herberstein egy jobban képzett papságot képzelt el, akik megalapozott tudással a nép valódi tanítói és mesterei lehetnek, az uralkodó által megszabott szellemben: „Mármost, ha a mi uralkodónk még ha több, akár minden kolostort fel is oszlatna, úgy ez semmiféleképpen sem veszélyeztetné a mi legszentebb vallásunkat, sőt sokkal inkább, Őfelsége ezt meg is fontolta, hogy minden lehetséges eszközzel hozzájárul, hogy jámbor, felvilágosult és szerény lelkipásztorok képződjenek, akik a vallás tiszta hittételeit megtaníttják a népnek, és hogy több plébánost kell alkalmaznia azért, hogy a meglévő plébánosoktól messze eső helységekben se hiányozzék a szentségek kiszolgáltatása és a lelki vigasztalás. Igen, legkegyesebb uralkodónk nem sokkal ezelőtt közölte: a feloszlatott kolostorok teljes vagyónát a vallás előmozdítására, és az ahhoz szorosan kapcsolódó felebaráti szeretet támogatására kell fordítani.”

Szintén 1782-ben született a harmadikként közölt körlevél. A katolikus egyház gondolkodásmódja és a felvilágosult eszmerendszer különös ötvözete jelenik meg Hieronymus Joseph Colloredo (1732–1812), salzburgi érsek írásában. Colloredo az egyházban a társadalmat fejlesztő, modernizáló intézményt látott. Az ige hirdetésre és a lelkipásztori szolgálatra vonatkozóan a spiritualitás helyett fontosabbnak tartotta a hasznos ismeretek átadását, a felvilágosító prédikációk megtartását.

A széleskörű tanító, nevelő munkájukhoz, működésük sikeréhez és eredményességéhez a papoktól igen szerteágazó ismereteket („Hogy a maga részéről a lelkipásztor az általánosan elterjedt felvilágosulásban derék módon képes legyen közreműködni, a szellemi kultúra jó alapjának kell nála megvetettnek lenni. Éppen ezért nagyon is kívánatos, sőt majdhogynem szükségszerű, hogy a lelkipásztor az állapotához különös módon is hozzátartozó ismeretek mellett a pszichológiában, a természetjogban és a filozófiai etikában, a történelemtudományban és a széptudományokban, a mezőgazdaságban, az egészségügyben, különösen is a diétetikában, a tartományi törvényekben és szokásokban, a fizikában ... a természetrajzban, stb. éppoly alapos ismeretekkel rendelkezzen. Mindenekelőtt azonban a vallást a maga teljes egészében kell ismernie, szeretetre méltóságát és jótét hatását, fő tanításait, érveinek alapjait, az emberek jólétének javulására gyakorolt hatásait, a különböző ügyekben és szituációkban történő alkalmazásait.”) és áldozatos, szorgalmas tanulmányokat várt el („csak sokévi kitartó vizsgák és rendes tudományos képzés után a fel-

sőbb szentelési fokokra, senkinek sem lesz megengedve az unatkozó és tétlen életforma.”)

A negyedik írás Clemens Wenzeslaus (1739–1812) trieri választófejedelem és érsek körlevele 1784-ből, amelyet a későbbi regensburgi püspök, Johann Michael Sailer készített el. A szöveg apropója az egyházlátogatás befejezése, az érsek a vizitáció után kívánta a feltárt hibákat összefoglalni és főpásztori rendelkezésekkel orvosolni. Különleges helyet foglal el ez a szöveg a katolikus felvilágosodás folyamatában. Álláspontját a katolikus hit középpontjába helyezi: minden klerikusi megnyilvánulásnak kizárólag Isten szavából, akaratából kell kiindulnia. Így nemcsak a babonás, mesés, a Szentírás által nem igazolható prédikációktól tart távolságot, hanem azoktól a papi megnyilvánulásoktól is, amelyek eltérnek az apostoli céloktól (vagyis a jozefinista népnevelői prédikációkkal szemben is kijelöli a határokat). A szöszék praxisát meg akarja tisztítani a felesleges vitabeszédektől és egyéb hiábavaló retorikai gyakorlatoktól, Isten ígését az igehirdetés kizárólagos tartalmának tekinti. A Wenzeslaus-szöveg pontosan megmutatja a korszak egyházmegyei gyakorlatában is működő, ideálisnak tartott konstellációt: Isten ígését csak hiteles és felkészült papok közvetíthetik: („Annak a férfinak, aki által Isten beszél, feddhetetlennek, egyenesnek és hűségeseznek, megbízhatónak, a megbízhatósághoz ragaszkodónak ... rendíthetetlennek kell lennie”). Ez az idea együtt járt a szemináriumi oktatás minőségében tapasztalható előre lépéssel a 18. század második felében. A körlevél abban a tekintetben is saját korának elvárásait fogalmazza meg, hogy a klérus kiemelt feladatai közé sorolja a hívek oktatásának szervezését („A nyilvános tanár hivatala, melyet a lelkipásztor gyakorol, nem csak a prédikáció és a hitoktatás gondját és feladatát foglalja magában, hanem még egy másikat is, nevezetesen a nyilvános iskolákról történő éber gondoskodását is.”) A körlevél egyértelműen fogalmaz: „ahol nincs iskola, ott létesüljön”. Az írás második része a papi életformával, a klerikusi egzisztenciával foglalkozik. Colloredo racionalizmusával szemben itt Krisztus elkötelezett követése és az elmélyült spiritualitás a mérvadó. A körlevél hangvétele elsősorban exhortatív jellegű, buzdítja és bátorítja a papságot Krisztus és az egyház melletti teljes és végső elköteleződésre.

Bár az ötödik forrás (Sailer, regensburgi püspök halála előtt, 1832-ben kiadott körlevele) majd fél évszázaddal követi Wenzeslaus szövegét, a két írás azonos szerzősége indokolja a választást. A körlevél Sailer búcsúlevelének és szellemi, lelki hagyatékának számít, kritikus, kemény hangú kiállítás a felvilágosodás és a hitetlenség ellen. A felvilágosodás elleni küzdelem Sailer értelmezése szerint minden eddigi kihívást felülmúl: „napjainkban ez a küzdelem már fenyegetőbb veszély ellen folyik, és az ellenséges támadások hevesebbé és

átfogóbbá váltak, mint korábban bármikor, a régi pogányság összeomlása óta.” A hitelenség „most mintegy polgárjogot nyert, becsületbeli rangot kapott a társadalomban és a korszellem neve alatt közhatalommá vált.” A klérus szerepe felértékelődik a felvilágosodás elleni küzdelemben: „a belső erkölcsi kötelék tartása nélküli tömegnek ... romlottsága fölött aratott sikeres győzelem alapfeltétele éppen abban áll, hogy ettől érintetlenek maradunk, s a korszellem semmit nem tud meghódítani bennünk.” Sailer is az oktatásban látja az egyház legnagyobb küldetését és lehetőségét: „Amire pedig leginkább gondot kell majd viselnünk, az a legkisebbek serege, akiknek gyengéd homlokán a jövő nemzedékek áldása vagy átka nyugszik, aszerint, hogy jó vagy rossz irányba vezetik őket.”

Takács Gábor kötetének számos érdeme van. Megfelelő bevezetéssel járja körül a felvilágosodás témáját, az egyes, publikált források kontextusát körültekintően bemutatja. Ezt a megállapítást viszont azzal ki kell egészítenünk, hogy az egyes szövegekhez fűzött jegyzeteket érdemes lett volna mennyiségileg és minőségileg bővíteni. A kiválasztott és lefordított körlevelek igen fontos információkat nyújtanak arról az egyházi diskurzusról, amelyről magyar nyelven viszonylag keveset olvashatnak a téma iránt érdeklődők. Ráadásul olyan forrásokról beszélünk, amelyek komoly hatással bírtak nem csak a klérus, hanem a felvilágosodás világi gondolkodói számára is. A körlevelek kijelölik azt az utat, amelyet a katolikus egyház bejárt a felvilágosodással folytatott viszonyában a 18. század közepétől: a megértéstől, a saját álláspont kialakításán, saját út kijelölésén keresztül az erőteljes kritikáig, a felvállalt küzdelemig. Ugyanakkor eklatáns képet kapunk arról is, mennyire különböző álláspontokat fogalmaztak meg a klérus képviselői, attól függően, milyen korszakban, milyen elvek alapján és milyen kihívásokra reagáltak. Ebben a kontextusban nyeri el értelmét a kötet címe, amely azt a kis gúnyverset idézi, amelyet Colloredo-ról, az egyház működését és küldetését, illetve társadalmi szerepvállalását nagymértékben racionalizálni akaró érsekről költött az egyházmegye papsága: „sem gloria, sem credo, ez Colloredo” („Ohne Gloria und Credo, ist der Colloredo”).

(ism: Gözsy Zoltán)

KÁLMÁN PEREGRIN: MINDSZENTY,
TOMEK, BARANKOVICS – ARCVONÁSOK
ÉS FORDULÓPONTOK A KELETI POLITIKA
VILÁGÁBAN. BUDAPEST, SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT, 2020, 195. O.

ÖSSZEFOGLALÁS

Kálmán Peregrin legújabb könyvében Mindszenty Józsefről, két kortársáról, Tomek Vince piarista szerzetesről és Barankovics Antal szociáldemokrata politikusról ír naplójegyzeteken és levelezésen keresztül. A könyv további adalékokkal szolgál a korabeli egyháztörténethez, a magyar emigráció helyzetéhez, valamint Mindszenty külföldről való távozásának és érkezésének eseményeihez.

Abstract

In his latest book, Kálmán Peregrin writes about József Mindszenty, his two contemporaries, the Piarist monk Vince Tomek and the social democratic politician Antal Barankovics - through diary notes and correspondence. The book also provides additional additions to the history of the church of the period, the situation of Hungarian emigration, and the events of Mindszenty's departure and arrival from abroad.

Kulcsszavak: Mindszenty József, Tomek Vince, Barankovics Antal, naplójegyzetek

Keywords: József Mindszenty, Vince Tomek, Antal Barankovics, diary notes

Mindszenty József személye, a korszak egyházának története már régóta a hazai és nemzetközi kutatások középpontjában áll. Bizonyítja ezt számos könyv és tanulmány, valamint az azokban felvetett és még megválaszolásra váró kérdések sokasága is. Kálmán Peregrin ezen kérdések közül próbál meg néhányra választ találni.

A szerző már könyve címében leleplezi annak főszereplőit. A rövid, de kellőképpen informatív előszavában tisztázza, hogy a kötet Mindszenty József bíborosról szól és a hercegprímás történelmi helyzetének értékeléséhez kíván új adatokkal szolgálni. Teszi ezt a címben szereplő további két személy: Tomek Vince piarista szerzetes és Barankovics István kereszténydemokrata politikus emlékeire alapozva. Közelebbről Tomek naplója és a szerzetes és politikus

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.10

között folyó levelezés alapján. A naplók és levelezések elemzése a történelmi események mind pontosabb rekonstruálása érdekében nem előzmény nélküli módszer. Ezért is kerültek Kálmán Peregrin érdeklődésének középpontjába Tomek Vince naplófeljegyzései, amiket már mint a piarista rend legfőbb előjárója jegyzetelt le Rómában 1949 és 1975 között. A szerző ezeket tekintette át a keletkezési helyükön őrzött levéltárban (Archivio Generale delle Scuole Pie), a Barankovics István és Tomek között váltott – és csak töredékesen fennmaradt – levelezéseikkel együtt. Kálmán Peregrin a könyv alcímében – Arcvonások és fordulópontok a keleti politika világában – szemlélteti azt is, hogy az általa vizsgált dokumentumok olyan információkat is hordoznak, melyek túlmutatnak a Mindszenty-kutatáson. Könyve további értékes adalékkal szolgálhat többek között: a Magyar Kormány és a Vatikán közötti kapcsolatok kutatásához, a két fél tárgyalási stratégiáinak vagy a Vatikán a kommunista rendszerről alkotott képének megértéséhez.

Mindezek annak a szerzetesnek a lejegyzett emlékei nyomán válhattak elemezhetővé, akit a magyar piarista rendtartomány éléről választottak generálissá, a rend legfőbb római előjárójává. Ebben a minőségében vett részt a II. Vatikáni Zsinaton és lett a Vatikáni Államtitkárság tanácsadója. Többször felkereste a magyar külügyminiszter, de más kommunista vezetők is igyekeztek jó kapcsolatot ápolni vele. Neve felmerült, mint lehetséges magyarországi Szentszéki „követ”, később pedig mint esztergomi érsek. Tomek Vince azonban mindvégig háttérben maradt, és mint szürke eminenciás próbálta segíteni a magyar egyház ügyét. Kapcsolata Mindszentyvel nem volt felhőtlen, a polémia a kommunizmus hosszútávú létezésének megítéléséből fakadt kettejük között. Barankovics István és a bíboros kapcsolata sem tekinthető problémamentesnek. A politikus nagy hibának tartotta, hogy Mindszenty elutasította a szovjetekkel (Vorosilovval) történő kapcsolatfelvételt. Ennek ellenére végig a bíboros megóvására törekedett, és próbált tárgyalni a kommunistákkal az egyház érdekében is. A bíboros letartóztatása után erősödött fel a támadás Barankovics és pártja ellen, majd mikor annak feloszlását és a Vatikán elítélését követelték tőle – rövid kitérővel – New Yorkba emigrált. Eleinte még részt vett a nyilvános emigráns politikai életben, de később – szerzetes barátjához hasonlóan – ő is háttérbe húzódva próbálta segíteni a magyarság ügyét. Rómában azonban a későbbiekben is gyakran megfordult, és ott Mindszenty „legnagyobb szószólójává” vált.

Pro memoárjával kívánt hatást gyakorolni a Vatikánra, azáltal segítve Mindszenty József méltó módon történő külföldre távozásának megvalósítását. Az emlékeztető 1962-ben először szögezte le – mutat rá Kálmán – , hogy a bíboros „budapesti követségről való kihozatala ne humanitárius okból, hanem az egyház szabadságának

tágítása érdekében, és számára is méltányosan – vagyis ne kimenekítési szándékkal – történjen.” (10.). Azonban ekkor – derül ki a levelezésekből – a bíboros sorsa nem volt geopolitikai tényező, mivel mind az amerikai, mind pedig a szovjet fél érdeke az volt, hogy a Magyar Kormány és a Vatikán tárgyalásos úton rendezze nézeteltéréseit. A bíboros ügyére mint „kísérleti terepre” tekintett mindkét nagyhatalom. Minden bizonnyal – és a szerző szerint is – ezek a könyv legértékesebb megállapításai a Mindszenty-kutatás szempontjaiból.

Minezeken túl a kötet további adatokat közöl egyebek mellett a magyar emigráció helyzetéről és információcsatornáikról. A magyarországi püspökök útkereséséről, politikai lehetőségeikről, néhányuknak a II. Vatikáni Zsinaton történő részvételéről. A könyv olvasója pedig, a részletes naplófeljegyzések közlésének köszönhetően, szinte szinte az első sorból szemlélheti Mindszenty József külföldre történő távozásának és érkezésének eseményeit, és érseki széküresedésének körülményeit.

Az öt fejezetre tagolt mű logikus felépítése mellett másik erénye a közérthető és olvasmányos megfogalmazás. A szerző lendületes eleganciával értelmezi az eseményeket és von le messzemenő következtetéseket azokból. A szövegben mindvégig érzékelhető a szerző logikus lényeglátása és az összkép megalkotásának színvonalas interpretálása. Külön értékes része a könyvnek az abban szereplő több mint 180 személy életrajzi adatainak összeállítása, és a róluk ez idáig még nem publikált fényképek gazdag illusztrálása is.

Kálmán Peregrin – aki maga is ferences szerzetes, egyháztörténész – kiváló érzékkel nyúlt Tomek Vince feljegyzett szellemi hagyatékához, és színvonalas módon dolgozta föl azt. Árnyalva ezáltal a témát érintő történeti diskurzust, vagy épp cáfolva a Mindszenty-kutatás egyes korábbi megállapításait. Bátran ajánlható ez a diplomáciai kalandregény mindazoknak, akik szeretnék jobban megismerni e korszak egyház- és politikatörténetét, ugyanakkor a téma kutatói számára is egy megkerülhetetlen alapmű született.

(ism.: Csejnoszki Mihály Kálmán)

KATRENIČOVÁ ANABELA: JÁN JAMBOR
Z ROŽŇAVY O STRÁŽENÍ PIATICH ZMYSLOV
(ROZSNYAI JÁMBOR JÁNOS ÖT ÉRZÉKÜNK
MEGÓVÁSÁRÓL), UNIVERZITA P. J. ŠAFÁRIKA,
KOŠICE (KASSA), 2019, 196 O.

ÖSSZEFOGLALÁS

Rozsnyai Jámbor János (15. század) betűfestő és könyvmásoló műve (Tractatus de custodia quinque sensuum – Öt érzékünk megóvásáról) nem a saját munkája, hanem Nikolaus von Dinkelsbühl és Thomas Ebendorfer de Haselbach tollából származik. Rozsnyai a bécsi egyetemen tanult, ott ismerhette meg a szóban forgó művet.

Abstract

The work of font painter and book copier János Jámbor Rosnyai (15th century): Tractatus de custodia quinque sensuum = Öt érzékünk megóvásáról – is not his original own work. The real author is Nikolaus von Dinkelsbühl and Thomas Ebendorfer de Haselbach. Rosnyai studied at the University of Viennawhere he became acquainted with the said work.

Kulcsszavak: Rozsnyai Jámbor János, érzékszervek, bűnök, keletkezéstörténet

Keywords: Jámbor János Rozsnyai, senses, sins, history of origin

A kevésbé ismert magyarországi teológus, Rozsnyai Jámbor János (15. század) nevéhez fűződik a Tractatus de custodia quinque sensuum (Öt érzékünk megóvásáról) című erkölcsi értekezés, ami az érzékszervek útján elkövetett bűnökről szól. Anabela Katreničová, a kassai P. J. Šafárik Egyetem latin szakos tanára az egyetem segítségével adta ki ezen értekezés latin változatát szlovák fordítással ellátva. Ahogyan a szerző is megállapítja: eddig az irodalomtudósok úgy vélték, hogy Jámbor János traktátusa egy eredeti munka. Kutatásainak végkifejlete viszont éppen ennek ellenkezőjéről tanúskodik. Jámbor szövege szinte teljesen megegyezik Haselbachi Ebendorfer Tamás (14-15. század) és Dinkelsbühli Miklós (14-15. század) előszavával. Ők híres osztrák teológusok voltak a bécsi egyetemen, ahol Jámbor János is végezte teológiai tanulmányait. A figyelme az ember bűnösségére összpontosul, különösen a hét főbűnre, amit az ember az öt érzéken keresztül enged be. Bár a munka keltezett, nem tudjuk meghatározni azt az

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.11

évet, amelyből származik. Rozsnyai Jámbor Jánosnak ezt az értekezését nem az ő leírásából ismerjük, mert azt 1470-ben Aranyasi Gelértfi János átírta, aki abban az időben Lócsén dolgozott mint kórházi káplán. Az eredeti verzió az öt érzék megőrzéséről Haselbachi Ebendorfer Tamás és Dinkelsbühli Miklós tollából származik a 15. század elején. Jámbor János ebben a művében az ő régebbi értekezéseiből egyfajta szerkesztett változatot készített. Katreničová Rozsnyai Jámbor János eredeti közleményének értékeléséről lemondva, a traktátus valódi szövegével foglalkozik, mivel eddig nem készült arról szövegkritikai kiadás. A szerző, hogy elkészítse a Jámbor-válogatást, az értekezés egyetlen ismert és gondozott kéziratát használta fel, ami a *Tractatulus pulcherrimus de custodia quinque sensuum* címet viseli. Ez a 15. század második feléből származik, ami egy, a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kódexben található.

Az traktátusban megfogalmazott erkölcsi tanításnak az öt érzékkel kapcsolatban nincs párja a középkori irodalomban. A Platón elképzelései által érintett filozófiai-teológiai elveken alapul, hogy egy személy testét tekintve öt érzéke képviseli az emberi lélek gyökérbűneit. Eszerint a testi érzékek válnak az egyetlen közvetítővé az emberi lélek és a külvilág között, ami körülveszi. Ezen keresztül átjuthat az ember lelkébe a rossz a bűn hasonlóságában, ugyanúgy, mint a jó. Az egyház tanítása ennek elkerülésére egyre nagyobb hangsúlyt fektetett már a patrisztika idejétől. Egyházatyák és keresztény írók figyelmeztették a hívőket, hogy vegyék figyelembe a bűn minden formáját, ami beléphet az ember lelkébe és lelki halált okozhat.

Rozsnyai Jámbor János a saját traktátusában az öt érzék őrzéséről bemutatja a bűnöket, amivel az ember megérdemli az örök kárhozatot. Bár a szövegben különbséget tesz a könnyű és nehéz bűnök között, azt tanítja, hogy az ember megérdemli a büntetést bármilyen bűn elkövetése után. Érdekes az, hogy nem mutatja be a büntetések módját, ami hozzátartozik ahhoz a bűnhöz, és nem kelti fel a saját olvasóiban a félelmet az ilyen megérdemelt büntetésektől. Rozsnyai Jámbor János művét öt fejezetre osztotta, amelyben minden érzéknek egy-egy fejezetet szentelt. Az érzékeket a lélek ablakaiként definiálta, amin keresztül a halál jut be, és ez hatással van az üdvösségre. A szerző az emberi érzékeket egy személy elméjével kapcsolja össze. Rozsnyai Jámbor János egyáltalán nem ír az érzékek észleléséről a koncepció létrehozásához. Nem tekinti fontosnak, hogy figyelmet fordítsunk az egyes érzékek fiziológiai és biológiai leírására, ahogy azt Haselbachi Ebendorfer Tamás és Dinkelsbühli Miklós csinálja, akik művét minta képpen használja. Az összes érzék közül elsőbbséget élvez a látás. A látást úgy is tekintik, mint a többi bűn okozóját, mert egyenesen felkelti az emberben a nemi vágyat, ami végül valamilyen erkölcsi vétség elkövetéséhez vezet, ha idővel nem küzd a

kísértéssel. A hallás, a második a sorrendben, ugyanolyan óvatosságot igényel, mint a látás. Még a hallás esetében is találhatóak utalások arra, hogy a meghallgatás által a rossz dolgok közvetlenül az elmébe és az ember lelkébe kerülnek. A meghallgatás jelentése szorosan és elválaszthatatlanul kapcsolódik a szájhoz, az íz szerveként. Ebben az esetben azonban a száj olyan szervvé válik, amely csak a hallás elméjének választát közvetíti. Ebből az okból kifolyólag a hallásnál találkozhatunk azzal, hogy a hangsúly azon van, hogy az emberből ne szivárognak ki a gonosz és bűnös dolgok. Ugyanígy ide tartozik a célzott hazugság és a közömbösség a másik személlyel szemben. A tapintásról, a következő érzékről az öt közül megtudjuk, hogy Jámbor feltételezi bármilyen belső érintés létezését, ami nem elegyíthető a fizikai érintéssel a test szintjén. Ez az érintés elsősorban az elme elérésére és az abba való behatolásra szolgál a spirituális élet aránytalan területeinek státuszához. Az ízlelést és szaglást Jámbor János egyaránt a saját mintáival kizárólag fizikai érzékekre korlátozza, amik nem károsítják a lelket egyenesen, de a testen keresztül fenyegetőek.

Formai szempontból a kiadvány hat fejezetből áll. Az első fejezetben a szerző elemezte és értékelt a traktátus szerkesztőjének ismérveit, megkérdőjelezte a szerző személyét, összhangban a középkori irodalmi művek írásának módjával. A második fejezet a kódex kompozíciójával és a tartalmi oldalával foglalkozik röviden, bemutatva annak jegyzőjét, Aranyosi Gellértfi Jánost. A harmadik – leghosszabb – rész az értekezés felosztásával, datálásával, történelmi háttérével, annak erkölcsi tanításaival és néhány különleges részével foglalkozik. A szerző kiemelt olyan elemeket a műből, amiket „külön” is választhatunk, az úgymond karakteres elemeket. Azonban az a kifejezés, hogy „külön elemek” nem megfelelő, jobb lenne helyette a „helyi elemek”. Ilyen például a színházi darabok megemlézése is, amiket a Magyar Királyságban a korszakban játszottak, vagy ismertek voltak Magyarország területén, és Jámbor János belefoglalta őket a saját traktátusába. A következő két fejezet az értekezés „eszmei háttérét” mutatja be: rövid összegzés az egyházatyák, keresztény szerzők és középkori filozófusok érzékszervekkel kapcsolatos tanításairól, és arról, hogy azok hogyan függenek össze a bűnök elkövetésével. Ezt követően következik maga a latin szöveg szerkesztett változata annak szlovák fordításával együtt. Rozsnyai Jámbor János traktátusának kritikai kiadása gondosan lett elkészítve. A szerzőnek sikerült egy olyan körülmények között munkát végeznie, amelyben minden bibliai idézet és utalás magyarázatot kap. Az utolsó rész a mellékleteket, a műben szereplő bibliai helyeket és szerzőket tartalmazza, továbbá a felhasznált irodalmat ismerteti. Érdeemes megemléteni, hogy egy képi melléklet is található a szóban forgó mű végén, amin a Jámbor-értekezés kézira-

tának másolata tekinthető meg. A magyar olvasók számára elérhető a kötetben egy terjedelmes angol összegzés is.

(ism.: Šimon František)

A FÖLDRE ÉPÍTETT VASPÁLYA. BALOGH
MARGIT: AZ APÁT ÚR – PEHM (MINDSZENTY)
JÓZSEF ZALAEGRSZEGI ÉVEI, GÖCSEJI MÚZEUM,
ZALAEGRSZEG, 2019., 608. O.

ÖSSZEFOGLALÁS

A nagyívű műben Pehm (Mindszenty) Józsefet mint zalaegerszegi papot ismerhetjük meg igen alapos elemzés fényében. Az Apát úr nem csak egy életrajz, több annál. Kor- és személyiségétörténet.

Abstract

We can know József Mindszenty as a priest at Zalaegerszeg by a very thorough analysis. The work is not just a biography, more than that. A contemporary history and personality story.

Kulcsszavak: Mindszenty József, zalaegerszegi évek, kortörténet, személyiségétörténet

Keywords: József Mindszenty, years in Zalaegerszeg, history of history, personality history

Pehm (Mindszenty) József a 20. századi magyar egyháztörténet egyik legismertebb szereplője. Életét, szenvedéseit a köz elsődlegesen Emlékirataiból ismerheti. S bár abban a kötetben ír Mindszenty a Zalaegerszegen eltöltött több mint 25 évről, de csak nagy vonalakban (mindössze tíz oldalban összefoglalva azt), s többek között ezért ez az az időszak, amely Mindszenty életéből sokkal kevésbé (köz)ismert. Pedig ezek az évek a későbbi esztergomi érsek életében nem csak azért jelentősek, mert itt lett fiatal hitoktatóból megfontolt, bizonyos szinten elismert lelkipásztor, hanem mert nyilvános működése nagy részét ebben a zalai városban töltötte, s az itteni működésnek köszönhetette 1944-es püspöki kinevezését.

Mindszenty József – aki nevét 1942-ben magyarosította Pehm-ről Mindszentyre – másfél évi Felsőpatyon töltött káplánkodás után került 1917-ben Zalaegerszegre mint hitoktató. Már ez is – a kor egyházi gyakorlatához képest – hatalmas előrelépésnek mondható, de szinte mindenki meglepetésére még harminc éves kora előtt, Legáth Kálmán, korábbi plébános lemondása után, 1919. október 1-jén kinevezést nyert a zalaegerszegi plébánia adminisztrátori, majd 1921. május 22-től plébánosi tisztségére. Mikes János szombathelyi püspök bizalmának további jele, hogy még ugyanazon év június 1-jével esperesi, majd 1924-től címzetes pornói apáttá nevezték ki.

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2021.4.12

Ez a villámkarrier sokakat meglepett, hiszen számos szemináriumi osztálytársa még mindig segédlelkész volt, amikor ő már a vörös övet viselve apátként, majd pápai prelátusként működött. Plébánosi feladatait 1944-ig töltötte be, majd – Serédi Jusztinián esztergomi érsek ellenvéleményét figyelmen kívül hagyva – a pápa veszprémi püspöknek nevezte ki.

Ezt a több mint negyedszázadot vizsgálta meg még alaposabban Balogh Margit, akit ma már teljes nyugalommal lehet a Mindszenty-téma egyik legnagyobb magyarországi szakértőjének nevezni. A zalaegerszegi évekkel már a 2015-ben megjelent két kötetes Mindszenty-monográfiában foglalkozott (amely anyag egyben az MTA doktori címének pályázati anyaga volt, s mely címet 2019-ben a szerző el is nyert, s melyhez jelen sorok írója itt gratulál), de opponensi véleményként hangzott el, hogy a zalaegerszegi évek további vizsgálódást érdemelhetnek. A szerző az MTA doktori védésen büszkén jelezte, s nem ok nélkül, hogy ez megtörtént, s a Göcseji Múzeum gondozásában abban az évben bemutatásra került a Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi éveit feldolgozó kötet.

A könyv alaposága nem lehet vita tárgya. Balogh Margittól már megszokhattuk, hogy hihetetlenül pontosan, precízen, a történelmi tárgyilagosság maximális figyelembevételével dolgozik. S erre ebben az esetben kifejezetten szükség is van. Mindszenty József valóban a 20. századi magyar egyháztörténet egyik legismertebb személyisége, de egyben – bizonyos szempontból – a legmegosztóbb szereplője is. S pont emiatt szükséges az, amit a szerző a végletekig elmenve gyakorol: nem akar semmit felnagyítani vagy csökkenteni, megpróbál mindent úgy leírni, ahogy a rendelkezésre álló, s általa felkutatott, rendkívül széleskörű dokumentációból, forrásanyagból ki tudott szűrni, át tudott gondolni, s amely koherens, egységes tényanyagnak bizonyul. A kötetben szereplő minden egyes adat, minden egyes tény számtalan forrással, adattal alá van támasztva. A szerző semmit nem titkol el, de nem is túloz el. Már a kötet bevezetésében is kijelenti, hogy mire gondol: „Talán nem túlzás azt állítani, hogy Zalaegerszegen manapság is két végletes kép él róla [azaz Mindszentyről – a szerző]: az őt tisztelőket a megkarcolhatatlan jellemű, hitéhez sziklaszilárdan ragaszkodó, antikommunista hazafi arcát domborítják ki, míg az őt diabolizálók – nem kevesen vannak ilyenek is – gögösségét, túlzott ragaszkodását a címekhez és a papi szentségnek kijáró tisztelethez, konokságát hánytorgatják fel. Az igazság, ahogy általában lenni szokott, a két véglet között található.” (9-10. oldal)

Pehm (Mindszenty) József alakja – mint minden emberé – ellentmondásos. Tény, hogy makacs ember volt, kitartott elvei és meggyőződése mellett (ahogy ezt a későbbi, de akár már a zalaegerszegi, tanácsköztársaság alatti üldöztetése alatt is láthattuk) és kevés embert

engedett közel magához. Lételeme volt a küzdelem, de mindig az igazságkeresés vezérelte. Balogh Margit ezt az igazságot kereste művében, még hozzá úgy, hogy végig megmarad a zalaegerszegi plébánia légkörében. A mű tárgya nem az, hogy később mivé lett Mindszenty József, hanem hogy ki volt az a zalaegerszegi apátplébános, akit 1942-ig Pehm Józsefnek hívtak. Hiszen az kimondható, hogy a zalai megyeszékhelyen eltöltött 27 év Mindszenty életútjában és Zalaegerszeg történetében is meghatározó volt, még akkor is, ha ezt a későbbi aktuálpolitika, különösen az 1940-es évek második felében, valamint azután is, kétségbe akarta vonni. Ahogyan Mindszenty nagyon sokat kapott Zalaegerszegtől, gyakorlatban „kicsiben” tanulta meg milyen vezetőnek lenni, amelyet később – több-kevesebb sikerrel – püspöki tevékenysége alatt is alkalmazott, úgy Zalaegerszeg is számos dolgot köszönhetett Mindszentynek, hiszen több fontos helyi épület felépítése a nevéhez kötődik. Ilyen a Jézus Szíve Plébániatemplom vagy a Notre Dame Zárda. A plébános nem csupán elméletben irányította az építkezéseket, hanem a legkisebb kérdések is érdekelték, a könyveléssel is foglalkozott, közbeszerzéseket írt és olykor a mesteremberekkel is tárgyalt. Emellett újságot alapított és szerkesztett, a környéken tizenhat egyházi központot hozott létre és meghatározó szereplője volt Zalaegerszeg kulturális és társadalmi életének. Mindemellett széles körű irodalmi tevékenységet is végzett, valamint karitatív és szociális ügyekkel is foglalkozott.

Balogh Margit igyekezett mind a pozitívumokat, mind a – már – negatívnak tűnő tevékenységeket is bemutatni kötetében, de nagyon fontosnak ítélte meg, hogy mindent az adott korba belehelyezve, azt bemutatva kell vizsgálni. Így ma már furcsának, sőt megbotránkoztatónak tűnik, hogy Mindszenty bizony megdorgálta azokat, akiket nem látott vasárnap a misén, sőt még az is megesett, hogy a templomból egy nőt rendőrrel vitetett ki, mert a férfiak padsorában foglalt helyet. Valóban ezek a konzervatív papot mutatják be előttünk. Másik oldalról viszont ez a kötet arra is kiváló, hogy megvizsgálhassuk Mindszenty személyiségének és jellemének fejlődését, akár hosszú távon is, például abban a kérdésben, ahogy a protestánsokhoz vagy éppen a zsidókhoz viszonyult, s ahogy ez a (eleinte rendkívül negatív) véleménye az évek során változott.

A szerzőt külön dicséri, hogy nem félt olyan kérdésekkel is foglalkozni, amelyek Mindszenty életében ellentmondásosak, esetleg az elmúlt évtizedekben kifejezetten negatív beállítást kaptak. Számos esetben pontosítja az ún. Mindszenty-kánont, a bevett, elfogadott, esetlegesen az Emlékiratokra épülő tanulmányokat és visszaemlékezéseket. Bátran vizsgálta Mindszenty legitimista hozzáállását, összeütközéseit a helyi (s bizonyos szinten az országos) politikai élettel, viaskodásait a körülötte élő papokkal és egyházi feletteseivel, de fog-

lalkozik az egyre erősebb faji kérdésekben betöltött álláspontjával is. Mindezek mellett a kötet helyi egyháztörténeti visszaemlékezés is, hiszen Mindszenty több zalaegerszegi templom építését koordinálta, vezényelte le, nem egyszer emiatt összetűzésbe kerülve más egyházi szereplőkkel.

Külön érdekessége a kötetnek, hogy minden egyes fejezetet egy-egy Mindszenty idézet, gondolat vezet be. A. J. Cronin, angol író a Mennyország kulcsa című kötetének első fejezetének azt a címet adta, hogy a „Vég kezdete”. Balogh Margit is az első fejezetet, mely Pehm József útját mutatja a papság felé, mondhatni Mindszenty nyilvános működésének végével kezdi. Az 1949-es tárgyalásán elhangzott ún. utolsó szóként elmondott beszédéből idéz: „Fél évszázados adottsággal állok itt, egy határozott neveléssel és alapértékekkel. Ez a nevelés és ezek az alapelvek ugyanúgy vannak beépítve egy emberi életbe, mint ahogy a földre rá van építve a vaspálya.”

Balogh Margit tanulmánya ezt a vaspályát mutatja be. Egy embert, akinek a szava vagy igen volt, vagy nem. Egy embert, aki sokak szerint nem ismerte a kompromisszumot, nem ismerte a „finom hangolás” művészetét. S ahhoz, hogy megértsük, hogyan vált közelséggé az, akinek személyét 1945-ben még a kommunisták is elfogadhatónak tartották, rendkívül nagy segítség ez a kötet.

Az Apát úr nem csak egy életrajz, több annál. Kor és személyiségtörténet. S külön hatalmas értéke van a mellékletben közölt W. Barna Erika által jegyzett grafológiai elemzésnek. A szerző úgy bocsátotta a grafológus rendelkezésére a Mindszenty által írt dokumentumokat, hogy a vizsgálatot végző nem tudhatta kiről is van pontosan szó. Így anélkül tudott véleményt írni, hogy esetlegesen elfogult lett volna Mindszentyvel kapcsolatban. A későbbi bíboros életének ez a fajta vizsgálata kuriózum a Mindszenty-irodalomban, eddig senki nem vette a bátorságot ahhoz, hogy megvizsgálja a bíborost pszichológiai szempontból. S ahhoz, hogy ez hiteles lehessen, szükség volt W. Barna Erika szakértelme mellett arra is, hogy ez az elemzés egy olyan személy, Balogh Margit kötetében jelenjen meg, aki minden szempontból hiteles és precíz a témában, s ez elejét veszi annak a felvetésnek, hogy a szerző (s a szakértő) esetlegesen „vájkálni” akarna Mindszenty életében.

A Göcseji Múzeum gondozásában megjelent könyvet, amely rendkívül bő képanyagot, irodalomjegyzéket, név- és helymutatót is tartalmaz, szívből tudom ajánlani mindazoknak, akik várják Mindszenty József boldoggá avatását, hogy még jobban, még pontosabban megismerhessék, kit tisztelnek, s ki volt az az ember, akit Pehm (Mindszenty) Józsefnek hívtak. Azoknak is szívből tudom javasolni, akik bármilyen okból negatívan gondolkodnak Mindszentyről, hiszen ez a kötet a tények alapján mutatja be, ki is volt valójában, s hogyan is

jutott el odáig, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Kar vezetője, majd pedig a kommunista börtön fegyence legyen.

(ism: Dudás Róbert Gyula)

E számunk szerzői / The authors of this issue

BALOGH JUDIT, Dr. habil. egyetemi tanár, EKKE BMK

Történettudományi Tanszék

E-mail: v.balogh.judit@gmail.com

BORBÉLY ZOLTÁN, PhD. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem,
adjunktus. E-mail: borbely.zoltn@gmail.com

CSEJOSZKI MIHÁLY KÁLMÁN, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,

Történelemtudományi Doktori Iskola, doktorandusz

E-mail: csejoszkim@gmail.com

CSIBA BALÁZS, Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kar,

Levélár Szak és Történeti Segédtudományok Tanszék,

Pozsony, Szlovákia

E-mail: balazs.csiba@gmail.com

DIENES DÉNES, Dr. habil. SRTA, egyetemi tanár, Tudományos

Gyűjtemények igazgatója

E-mail: dienespatak@gmail.com

DUDÁS RÓBERT GYULA, katekéta-lelkipásztori munkatárs szakos V.

éves hallgató, Apor Vilmos Katolikus Főiskola

E-mail: dudas.robert@hangadok.hu

EVA BENKOVÁ, Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kar,

Szlovák Történelem Tanszék, Pozsony, Szlovákia

E-mail: eva.benkova@uniba.sk

GULYÁS KRISTÓF, PhD hallgató, PPKE BTK Történelemtudományi

Doktori Iskola. E-mail: gulyaskristof96@gmail.com

GÖZSY ZOLTÁN, egyetemi docens, PTE BTK TTI Újkortörténeti

Tanszék. E-mail: gozsy.zoltan@pte.hu

KISS LAJOS, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén

Megyei Levéltár, levéltáros. Eszterházy Károly Katolikus

Egyetem doktorandusz hallgató

E-mail: kiss.lajos87@gmail.com

ŠIMON FRANTIŠEK, doc. PhD. CSc. Department of Classical

Philology Faculty of Arts, P. J. Šafárik University Moyzesova

Košice Slovakia

E-mail: frantisek.simon@upjs.sk

TUSOR PÉTER, tudományos tanácsadó, kutatócsoport-vezető,

ELKH Moravcsik Gyula Intézet; MTA-PPKE Fraknói

Kutatócsoport. E-mail: tusor@btk.ppke.hu